

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Århus Stifts Årbøger 1994

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

HISTORISK SAMFUND, der er stiftet i 1907, har siden som et af landets ældste amtssamfund virket i Østjylland med at vække og værne sansen for hjemstavns historie samt udbrede oplysning af historisk art inden for stiftets område.

HISTORISK SAMFUND udsender hvert år i fint udstyr en righoldig årbog med populært skrevne artikler om historiske emner.

HISTORISK SAMFUND arrangerer hver sommer udflugter for medlemmer til historisk interessante steder, der forevises under kyndig vejledning.

HISTORISK SAMFUND afholder i vintersæsonen foredrag, fremvisning af lysbillede og film om historiske emner.

Enhver med interesse for historie, der under hyggelige former ved møder og på udflugter kunne ønske at træffe andre mennesker med samme interesse, bør indmelde sig i

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Indmeldelse modtages af formanden

Arkivar *Erik Korr Johansen*,
Østervangen 34, Skovby, 8464 Galten.
Tlf. 86 94 34 35

hos nedennævnte bestyrelsesmedlemmer:

Museumsleder *Holger N. Garner*,
Øm Kloster Museum, Emborg,
8660 Skanderborg.
Tlf. 86 89 81 94.

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*,
Jens Baggesens Vej 12,
8660 Skanderborg.
Tlf. 86 52 14 40.

Arkivar *Ib Gejl*,
Elverdalsvej 59, 8270 Højbjerg.
Tlf. 86 27 43 80.

Fhv. politiassistent *P. R. Porse*,
Anker Jensens Vej 18, 8230 Åbyhøj.
Tlf. 86 25 61 56.

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*,
Hvedevangen 24, 8200 Århus N.
Tlf. 86 10 20 27.

Overassistent *Lili Willumsen*,
Linåbakken 44B, Linå, 8600 Silkeborg
Tlf. 86 84 11 73.

eller på sekretariatet:

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12, 8000 Århus C.
Tlf. 86 12 85 33.
Fax 86 12 85 60

ÅRHUS
STIFTS
ÅRBØGER
1994

78. BIND

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 1994

Udgivet af

Historisk Samfund for Århus Stift

78. bind

Viborg

Special-Trykkeriet Viborg a-s 1995

REDIGERET AF

*Ib Gejl
Erik Korr Johansen*

REDAKTIONENS
ADRESSE

*Erhvervsarkivet
Vester Allé 12
8000 Århus C
Tlf. 86 12 85 33
Fax. 86 12 85 60*

OMSLAGSBILLEDE

*Familien Bischoff på Ny Mølle
får besøg, ca. 1890 (jfr. s. 63)*

Kort s. 53 og 84 er gengivet med
Kort og Matrikelstyrelsens (Geodætisk Institut)
tilladelse A 404/85 (Copyright).

INDHOLD

<i>Åge Skjelborg</i> : Strejftog til Paradis Tre mellemkrigsår i Molgjer, genoplevet i erindringen	7
<i>Estrid Wilhelms</i> : Hvad en gravsten kan fortælle. Om kantor og organist Johannes Kabell i Århus	28
<i>Thomas Johansen</i> : Dynæs, Hattenæs og Nåege, Et østjysk sagns oprindelse og udvikling	41
<i>Kurt Dalsgård Sørensen</i> : Ny Mølle i Lisbjerg.....	51
<i>Anne Marie Skovfoged</i> : Rathlousdal Allé	83
<i>John W. Oldam</i> : Spredte glimt fra »det mørke Århus«. ca. 1910-35	93
<i>Svend Aage Bay (†)</i> : Menigheden i Horsens 1820-84	103
Historisk Samfund 1993-94	158

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:

Arkivar *Erik Korr Johansen*, Skovby, formand.

Arkivar *Ib Gejl*, Højbjerg.

Museumsleder *Holger N. Garner*, Emborg.

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*, Skanderborg.

Fhv. politiassistent *P. R. Porse*, Åbyhøj

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*, Århus.

Overassistent *Lili Willumsen*, Linå, kasserer.

Redaktionsudvalg:

Arkivar *Ib Gejl*.

Arkivar *Erik Korr Johansen*.

Revisor:

Biblioteksassistent *Jens Byrith*.

Strejftog til Paradis

Tre mellemkrigsår i Molgjer, genoplevet i erindringen

Af Åge Skjelborg

En sidste byge går over egnen. Lærken hænger sig op under himlen. Brisen får regnen til at synge i græsset og telefontrådene til at summe. Hvide gårde lyser i solen mellem sorte pløjemarken og skove, og landevejen løber forbi og lige durk ind i vesthimen.

Min unge mor har lille mig ved hånden. Hun suger alt omkring os til sig med åbne sanser. Min far nøjes med at smile genkendende for sig selv. Han har set det hele utallige gange før.

Selv kan jeg ikke huske denne første dag på det ny sted. Jeg var nemlig kun to år gammel, men min mor har senere fortalt

Malerboden i Molgjer. Maleri af Peter L. Skjelborg 1916.

mig så mange gange om vort første møde med Molgjer, at det næsten føles, som om jeg selv skulle have oplevet det.

Sidst i april 1934 rykkede mine forældre, Wiwi og Jens Skjelborg, ind på den lille ejendom og malerbod i Molgjer. Året før var en af min fars onkler, malermester Holger Skjelborg (1881-1933) afgang ved døden. Min far havde blandt andet deltaget i restaureringsarbejdet på Tamdrup kirke sammen med Holger, men i maj tog Holgers sygdom en alvorlig vending, og min far måtte overtage stadig mere af den daglige drift af malervirksomheden. Mens far gjorde huset klart til at modtage en lille, nystiftet familie, blev mor og jeg tilbage i hendes hjemby, Århus.

Skjelborg-slægtens oprindelige malerbod ligger den dag i dag fortsat på Ndr. Molgjervej 17, hvor vejen deler sig mod Klovborg og Vrønding. Ejendommen var en to-længet vinkelbygning. Den havde et rummeligt stuehus og et udhus, brugt som malerværksted. Der hørte en stor, frodig have med til ejendommen og denne lidt vildtvoksende plet skulle blive min bedste tumleplads i de næsten fire år, vi kom til at opholde os i Molgjer.

De fleste medlemmer af min fars slægt og familie var som Holger trådt ind i fortiden eller rejst fra stedet. Forfædrene selv hang som fotografier på væggen og stirrede ud på mig inde fra evigheden med følsomme, musiske ansigter. I min barnlige fantasi hørte de mere hjemme i en underlig tussmørkezone og hviskede til mig fra skyggerne i husets mange, mørke kroge. Malerier med farvestrålende motiver fra varme, fremmede lande fortalte lavmælt om steder, hvor de engang i tiden havde været og travet vejene

tyndt på deres slidte støvler. Flere af min fars onkler havde i deres ungdom været såkaldt farende svende og, fortalte man, når de vendte hjem, blev de ofte stående et øjeblik i døren som en silhouet, inden de stilfærdigt bøjede sig for den lave døråbning, rystede støvet derude fra de uendelige veje af sig og trådte ind over dørtærsklen. Det var som om de følte, at de havde fået et større perspektiv på tilværelsen efter opholdet ude i det fremmede og nu så på det hjemlige med andre og mere klare øjne.

Inde fra malerværkstedet, hvor de i sin tid havde rumsteret og hvor også svalerne havde rede, slog en søvnglugt af maling, fernis og lak mig i møde og pirrede konstant min barnlige forestillingsevne. Alt omkring mig følte så intenst og nærværende.

Slægten Skjelborg

Det egentlige ophav til alle disse rastløse kunstnerskikkelser var min fars bedstefar. Peter Lassen Skjelborg stammede oprindeligt fra nabosognet Åle, Hjortsvang mark, Linnerup sogn, Vrads herred. Han havde i sin tid taget efternavnet SKJELBORG (egentlig SKJÆLBORG) fra betegnelsen på et gammelt voldsted i betydningen hegnskel. Peter L. Skjelborg faldt senere for stedet i Molgjer og købte i 1902 ejendommen. Sammen med en stor børneflokk af både drenge og piger slog han og konen Kirstine (f. Jensen) sig ned i Molgjer, og Peter L. Skjelborg blev efterhånden en velmeriteret malermester. Peter L. Skjelborg var også kunstmaler og havde taget elementær undervisning i maleteknik. Det var hans store drøm selv at kunne virke som kunstner og han har virkelig også lavet dejlige ting på

Holger Skjelborg, 1905.

Carl Skjelborg, 1905.

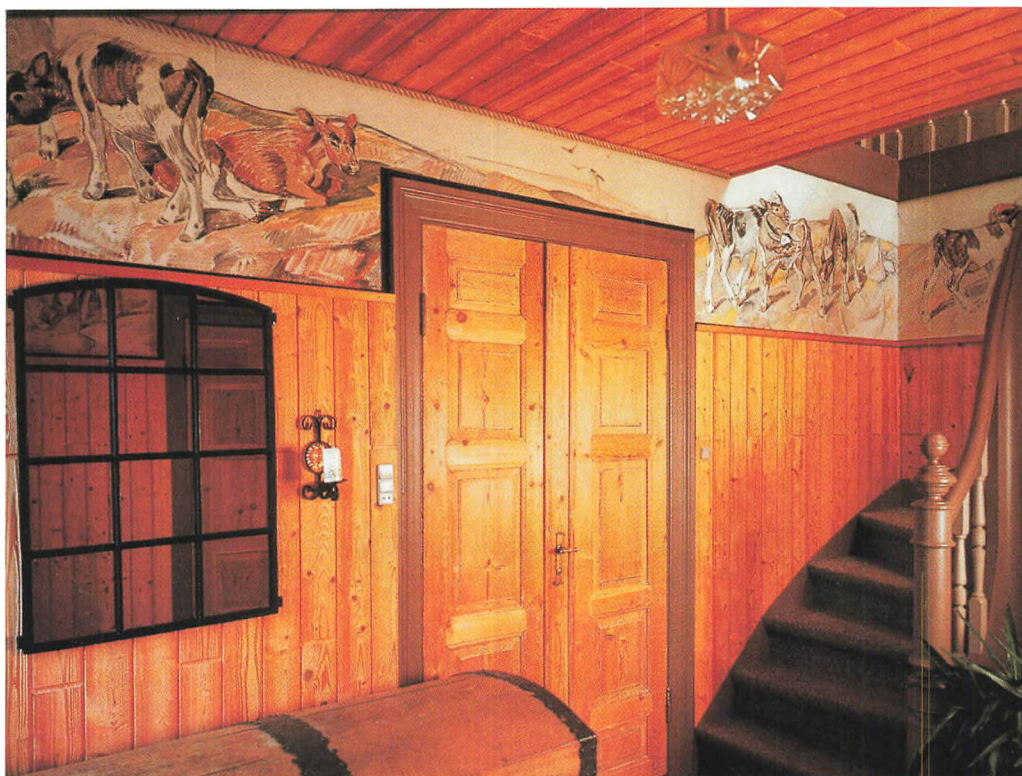
lærredet, men aldrig noget, der nåede ud til offentligheden. Efter sigende skal der fortsat findes malerier af ham og Holger Skjelborg hos enkelte gårdmandsfolk på Mølger- og Vrødingegnen.

Min far, Jens Skjelborg (1904-1979), var eneste søn af Carl Skjelborg (1878-1905) og Ida Skjelborg (1880-1939, f. Simonsen). Carl Skjelborg flyttede i 1902 til Ørting v. Odder og han og Ida giftede sig året efter, at han havde etableret sig som malermester. I 1905 pådrog Carl sig en alvorlig bughindebetændelse og gik bort i en alder af kun 27 år. Efter Carls altfor tidlige bortgang sad min bedstemor og hendes ugifte søster, Signe Simonsen, tilbage som forsørgere med et fælles ansvar for en lille dreng på knap to år.

Peter L. Skjelborgs sønner.

Carl, Holger og Axel var alle kunstnere af natur, men særlig Carl var alsidig begavet. Han tegnede, malede, skrev digte, havde en fyldig sangstemme, spillede violin og komponerede. I kraft af sit medfødte talent havde Carl fået tilbudt et stipendium i faget violin ved Århus Musikkonservatorium, men nåede aldrig at få opfyldt sit livs store drøm om at blive professionel, udøvende kunstner. Carl har efterladt sig en vals for violin og klaver med titlen »I anledning af...!«. Carl Skjelborg skrev denne sangbare vals til Ida, da de i 1902 blev forlovet.

Som så mange andre af datidens håndværkere og kunstnere tog også Carl og Holger på VALSEN, som det hed dengang, til sydlige himmelstrøg for at få nye impulser.

Udsnit af freskomaleri på Vrødinggård, 1905. Foto: Svend Pedersen, 1994.

De lange, krævende fodture gik med korte-re ophold undervejs gennem Tyskland til endemålet Italien. I 1902 og 1904 tog Carl og Holger sammen til Rom, Pompeji og Capri, hvorfra de hentede inspiration og motiver til deres forskellige malerier. Carl og Holger lavede også et utal tegneskitser, som er bevaret, og lod sig fotografere i Hameln og Hannover. Carl sendte postkort hjem for at holde familien orienteret og fortalte i lakoniske, men malende vendinger om de strabadser, som de farende, danske malersvende måtte gennemgå på fodturene ude i det fremmede.

Efter hjemkomsten havde Holger følt sig så inspireret af Sydens kunst og farvestrålende natur, at han på bestilling lavede en række freskomalerier på interiøret til Vrødinggård.

Som ung tilbragte Holger Skjelborg flere år i Berlin for virkelig at få lært sig malerhåndværket til bunds. Efter sin fars død i 1926 overtog Holger malerforretningen i Molger og forblev hele sit liv ungkarl. Familiekrøniken har det, at Holger mere eller mindre frivilligt skulle have ofret sig for sine andre brødre ved at være den, som ene og alene påtog sig ansvaret for at føre malerdy-

nastiet videre. Holgers rige evner, sagde man, skulle aldrig helt være kommet til udfoldelse, men samtidig skal han have gjort det af simpel pligtfølelse og ud fra et rent medmenneskeligt livssyn.

Det hændte, at Holgers brødre og arbejds-kammerater vendte hjem, efter at det var gået dem mindre godt ude i det fremmede. Holger tog selvfølgelig mod sine fortabte brødre med åbne arme og gav dem arbejde, kost og logi, men til gengæld måtte de værsgod se at tage fat, spyttede i næverne og svinge den store malerpensel. Et enkelt vers fra en sang, min far skrev til Holgers 50-års fødselsdag sommeren 1931, henspiller noget ironisk på netop dette forhold.

– *De andre fløj fra Reden ud
mens han tilbage blev
men blev det trangt derude
de mod Molgjer atter drev.
Her ventede Malerpotten
naar det andet endte skidt
og Mesteren med bredden Haand
anviste – et Stakit!*

Axel Skjelborg (1895-1975) må afgjort siges at være den, som drev det længst af Peter L. Skjelborgs mange sønner. Axel fik sin uddannelse som malersvend ved Teknisk Skole i Horsens og kom fra 1915-1920 til Akademiet i København. Også han maatte længe slide med den brede malerpensel for at kunne opretholde livet og dermed skabe det nødvendige grundlag for en senere karriere og anerkendelse. I 1927 giftede Axel sig med Edith (f. Zander) og blev boende det meste af sit liv i København og Egtved. Axel og Edith Skjelborg fik fast sommerresidens på Saltholmen. På denne lille ø midt i Øre-

Carl og Holgar Skjelborg i Pompeii i 1902.

sund kunne han, der som barn selv havde været vogterdreng, følge kvæget i naturlige omgivelser. Nogle af Axel Skjelborgs bedste og mest berømte dyre-malerier er blevet til netop på Saltholmen.

Axel Skjelborg begyndte at male sine første billeder omkring 1911. Den egentlige debut fandt sted i 1920 og to år efter begyndte Axel Skjelborg at udstille fast på Charlottenborg og fortsatte med dette frem til 1935. Axel modtog i tidens løb flere legater, priser og medaljer.

Til et af Axel Skjelborgs tidlige arbejder hører et såkaldt GRUPPE-BILLEDE FRA MOLGJER, dateret 1922. Dette maleri skal have været med på den første Charlottenborg-udstilling og har senere deltaget i

flere forårs-udstillinger, bl.a. i 1955 og 1965 på Århus Kunst Galleri. I 1955 fik mine forældre maleriet foræret af Axel og Edith Skjelborg.

Rammen til dette maleri stammer oprindeligt fra en gammel skabslåge, som Peter L. Skjelborg havde med sig under flytningen fra Åle til Molgjer. Maleriet forestiller fra venstre Holger, Axel (maleren selv), Peter L. Skjelborg, Kirstine Skjelborg og Alfred Skjelborg. Gruppen er opstillet ved et stakit op mod husgavlen til malerbodens stuehus. Efter hvad jeg selv har hørt, skal Axel Skjelborg have malet billedet frit efter hukommelsen og langt fra barndomshjemmet. For at give maleriet så lang levetid som mulig, har Axel blandet rå æggeblomme i malingen. Til sidst er det færdige skilderi strøget over med en gang klar lak. Resultatet er blevet, at maleriet den dag i dag og i modsætning til andre af Skjelborg-slægtens malerier, ser lige så dugfrisk og spillevende ud, som dengang det blev til under Axels sitrende malerfingre.

Vi flytter til Molgjer.

Min far, Jens Skjelborg, voksede op i Ørting og Molgjer i en atmosfære af stærk frihedstrang og naturlig skaberglæde. Han valgte naturligt nok først at gå i malerslægtens egne, velprøvede fodspor og tog i 1924 afsluttende svendeprov med ros fra Horsens Kunsthåndværkerskole. Far havde egentlig mere lyst til at blive teatermaler, men opgav tidligt denne fremtidsplan. I stedet for fik han en uddannelse som journalist ved Skive Folkeblad. Efter seks år i denne branche greb den verdensøkonomiske krise afgørende ind i min fars videre livssituation og skæbne. I begyndelsen af trediverne tvang massearbejdsløsheden min far til at tage

tilfældige jobs på avis-redaktioner i Viborg, Kolding, Hillerød og Århus. Samtidig skrev han lyrik og prosa, mest digte og noveller, til aviser. I marts 1931 sendte min far en sketch ind til bedømmelse ved Cooptimist-Revyen i København. Ludvig Brandstrup, som var leder af revyen, opmuntrede i sit svarbrev min far til at fortsætte i samme spor, men så traf han min mor, som var datter af manufakturhandler Niels Peter Andreassen (1870-1932), Mejlgade, Århus, og kom på helt andre tanker.

Denne april dag i året 1934 stod altså mine forældre og skulle forsøge at føre Holger Skjelborgs malerforretning videre. Der fulgte svende med virksomheden og en fast, lokal kundekreds, og til trods for stigende arbejdsløshed tegnede fremtiden sig lys for os alle tre.

Starten på dagen begyndte for mig allerede midt om natten. Jeg blev ofte vækket af musenes evindelige gnaven i gulvpanelerne og kunne derfor ikke altid falde i søvn igen. I den varme årstid blev jeg liggende i den dybe, hvide seng og ventede på, at dagslyset skulle komme og at træernes grene udenfor skulle blive fuld af fuglesang. Kom søvnen alligevel listende igen, vågnede jeg hen på morgenstunden ved nogle af de første af husets mange, vante lyde. Efter den lette morgensøvn var hele mit sansesystem overfølsomt. En sød, næsten sensuel stærk lugt kildede mine næsebor. En ubeskrivelig dejlig duftblanding af tørverøg og nylavet kaffe sivede ind fra køkkenet, bredte sig i hele huset og gjorde mig salig. Mor havde allerede forlængst taget hul på endnu en ny arbejdsdag og fyret op i komfuret. Min far brummede sagte og morgenmunter, mens han barberede sig. Snart dukkede de første af

min fars svende op. De boede ellers hjemme, men fik den daglige kost hos mine forældre. Kort efter sad jeg selv plantet i min opretstående klapstol på højde med såvel bordkant som situation. Duften af fars cigar og mors cerut blandede sig med de voksnes for mig bedøvende og helt ligegyldige snak, men svendenes morsomheder og godmodige drillerier skabte hurtigt en gnistrende og humørfyldt atmosfære.

Bedst husker jeg en ganske bestemt af min fars tidligere svende. Han var, har jeg senere fundet ud af, hvad man forstod ved en virkelig malersvend af karat. Christensen var en seriøs, lidt højtidelig libertiner, som af og til piskede rundt med malerkasse og staffeli. Min far citerede ham med galgenhumor og forstillet patos: Herrrrrrra varrr det jeg maaalede Tamdrrrrup kærrrrke!

Far og svendene forsvandt lige efter morgenmaden på cykel eller motorcykel. Selv tumlede jeg hovedkulds ud i verdens absolutte midtpunkt. Haven var i mine barnøjne uendelig og ufattelig stor. Landevej, gårde, marker, engdrag, åse og lidt fjernere skovbræmmer strakte sig helt til verdens ende og bag alt dette var der, forekom det mig, slet ingenting. Dengang var en landevej et sted, hvor en lille dreng som jeg trygt kunne færdes på en trehjulet cykel. Der kunne nemlig ofte gå timer, før en eller anden privatbil, rutebil eller motorcykel kørte forbi og da ofte i et bedageligt, næsten søvligt tempo.

Lidt længere op ad dagen kom postbudet Benfeldt luntende eller cyklende og afbrød mig i legen. Han fik sig en sludder med mor over en kop kaffe og fortalte de sidste, lokale nyheder, inden han fortsatte på sin videre omdelingsrunde.

Efter skoletid dukkede en af mine mest trofaste legekammerater op. Hun var datter af vor nærmeste nabo, smedemester Alfred Pedersen (1894-1961) og Marie Pedersen (1896-1939). Pigen hed Anna, var teenager og ti år ældre end jeg. Anne havde to søstre. Metha var den ældste og blond. Magda den yngste og lyshåret. Anna var skov- og natmørk i øjne og hår. Hun havde et blidt væsen og et mildt udtryk i ansigtet. Hun så direkte på mig med et åbent blik og havde en lavmælt, næsten indtrængende, melodisk stemme, som uvilkårlig fik mig til at lytte. Et spænde holdt det kraftige mørke hår på plads. Når Anna blev ivrig, tog hun en kam op af kjolelommen og mens hun snakkede løs, redte hun håret med nogle meget talende bevægelser og satte igen spændet i. Anna kom og gik ud og ind hos os, som hun havde tid og lyst til, og hun og jeg skulde komme til at tilbringe mange ledige stunder sammen, uden at jeg vil påstå, at jeg kan huske alle vore fælles, små, gyldne øjeblikke.

En dag sang vejen under hjulene på min fars cykel. Selv sad jeg foran på stangen og oplevede at se, hvordan malerbod, have, vejtræer og telefonpæle susede forbi os. De før så fjerne, mørke skove langt ude i horisonten voksede sig gradvist større og fyldte snart hele mit synsfelt. Til min store forundring hørte verden slet ikke op, som jeg hidtil havde troet. I Vrønding Brugsforening, vort egentlige bestemmelsessted, duftede det godt af kaffe, søde sager og alskens krydderier. Bestyrerparret, Arne og Metha Therkelsen Bruun, stak mig chokolade, som smeltede på tungen og bare smagte efter meget mere. Metha Therkelsen Bruun var en nær ven af min fars familie og samtidig en meget lovende og talentfuld malerin-

Legende heste, Saltholm. Maleri af Axel Skjelborg 1932. Efter maleri i privateje, Vibeke Skjelborg.

de. Holger Skjelborg opdagede den 14-årige Methas medfødte tegnetalent og opmuntrede Methas forældre til at give hende en elementær uddannelse i maleteknik.

Metha Therkelsen Bruun (1906-1993) havde en såkaldt modernistisk streg og pensel, og man stillede allerede dengang store forventninger til hende. Metha T. Bruun debuterede først i 1930erne og begyndte lige efter at udstille på Charlottenborg med et maleri med titlen LANDSKAB MED KALVE. Metha T. Bruuns malerier gik for at være kraftigt komponerede, men samtidig var de fulde af energi og stor dristighed.

Et af Metha T. Bruuns godt og vel 300 malerier forestiller Molgjervej, set mod syd fra krydset Vrønding-Klovborg og viser den selvsamme strækning mod stationsbyen Vrønding, som min far og jeg plejede at køre på cykel. Til højre i maleriet skimter man tækkemandens hus, tilhørende Karsten og Amalie Henriksen. I 1934 fik mine

forældre dette maleri foræret af Metha T. Bruun med titlen HAVREMARK, MOLGJERVEJ. Billedet tilhører den slags malerier, som vinder for hver gang, man betragter det. Når sollys falder ind på det fra en ganske bestemt vinkel, lyser det forunderligt op.

Livet i Molgjer

I begyndelsen af året 1935 var det pludselig slut med at være navlebeskuende enebarn. Jeg blev sendt over til min moster og onkel i København og da jeg kom hjem igen, havde jeg fået en lillesøster, hjulpet til verden af både jordemor og en nabokone, Marie Pedersen, Annas mor. I maj blev min lillesøster døbt i Tamdrup kirke med navnet Vibeke.

De mange vekslende årstider smelter naturligt nok sammen i erindringen til en eneste stor, jævn bevidsthedsstrøm, men en ganske bestemt af vore fire somre i Molgjer skiller sig alligevel klart ud fra alle de andre varme årstider. I sommeren 1936 skete der noget for mig helt afgørende og uforglemmeligt. Min moster og onkel fra København gav mig et stort skrummel af en opretstående skabsgrammofon. Den var lavet af solidt træ og blev efterhånden godt hærdet af sol, regn og vind. Når den første citron-sommerfugl flaksede søvndrukkent hen over våregnen, blev det store monstrum til grammofon båret ud og stillet i haven mellem ribs- og solbærbuske. Klingende, skratende toner fra de mange roterende shellakplader fyldte luften over haven og dens nærmeste omgivelser, og for at kunne betjene selve mekanikken i det hele måtte jeg stå på en stol. Der fulgte en stor stak grammofonplader med skabsmøblet. Repertoiret

Gruppe-billede fra Molgjer. Maleri af Axel Skjelborg 1922.

spændte fra tidens mere flygtige slagere over operetter og underholdningsmusik til klassisk musik. Jeg foretrak mest molprægede musikstykker af f.eks. Franz Schubert, Antonin Dvorak og Frederic Chopin. Ellers gik min interesse på tværs af de fleste musikgenrer, men det var selve den melankolske undertone i musikken, som åbenbart tiltrak mig mest og sendte en elektrisk følelse af ekstase gennem hele min krop. Særlig godt kunne jeg lide at lade fingeren glide sagte og næsten kærtegnende over de farvestrålende etiketter på grammofonplader-

ne eller betragte sollyset, som reflekterede i den blanke rilleoverflade.

Mor og far var begge musikalske og Anna samtidig en lydør medspiller. Som ung pige havde mor været barnefrøken og nurse og undervist såkaldt bedre folks børn i klaverspil. Mor havde en vis uddannelse og praksis bag sig og var en habil pianist, men i Molgjer havde vi endnu ikke fået klaver. Min morfars piano fra det gamle, opløste hjem i Mejlgade stod opmagasineret, og måske netop derfor delte mine forældre og for så vidt også Anna min interesse og be-

Landpostbud Benfeldt og Åge Skjelborg. Molgjer 1935.

gejstring for musikken fra den snurrende pladetallerken med mig.

Min far var et udpræget stemningsmenneske og når han følte sig særlig inspireret, kunne der komme små, spontane digte ud af det:

- *Den sitrende sødme i vårnattens luft
er liljekonvallens bedøvende duft.
Nathimlens stjerner er flakkende lys
vi går under frugttræers skælvende drys.*

Far skrev ikke altid øjeblikkets mange poetiske indfald ned, men jeg kunne af og til være så heldig at gribe dem i flugten, stuve dem væk i hukommelsen og tage dem frem ved en senere lejlighed, ofte mange år efter,

at min far selv havde glemt dem.

I den lune årstid kom de trillende til Molgjer i tog, privatbil, rutebil eller på motorcykel. Glade, opstemte og forventningsfulde myldrede mostre, onkler og fætre i samlet flok ind over os med jubel, latter og sang og tog alt og alle i favn og besiddelse. Det var de lange, lange sommerdages tid. Lysende øjeblikke med duft af sitrende, solvarme bærbuske og rabarberbede. Mænd med stråhatte og oprullede skjorteærmer og kvinder med store, bredskyggede »balladehatte« indtog haven. Det glimtede af kølig dug på et glas med saftvand og af sol i en pilsnerflaske for munden af en tørstig onkel. Sansindtryk og skarpe billeder, som har brændt sig ind i den lyriske del af hukommelsen. Og når den første skumring sænkede sig over haven og alle dens mennesker, blev luften fuld af vibrerende insektoner.

Min mor og hendes søstre havde en særlig indforstået måde at være sammen og snakke på. Det gik for det meste på mine-spil og megetsigende lyde. For en gangs skyld følte jeg i sådanne øjeblikke, at jeg som DRENG stod helt udenfor, men desto mere ugenert kunne jeg spille rollen som det stille, lidt fjerne barn og frit observere den udvendige side af en gådefuld kode for udpræget kvindelighed.

Når flokken af gæster omsider var forduffet, kunne det hændes, at min bedstemor kom skridende i ensom majestæt, vel at mærke, når hun selv kunne få sin ugifte søster, Signe Simonsen (1895-1947), til at passe den telefoncentral i Ørting, som hun siden 1906 havde været bestyrerinde for. Den susende let knitrende lyd af hendes side nederdel eller kjole kunne jeg opfatte,

Smedemesterparret Marie og Alfred Pedersen med døtrene Anna, Magda og Metha, Molgjer.

længe før hun selv dukkede op i mit synsfelt. Ida Skjelborg var et aktivt medlem af den Grundtvigianske Valgmenighed i Odder og i mine øjne en både mandhaftig, myndig og viljestærk dame, men samtidig var min bedstemor også både ydmyg og slagfærdig. Jeg var knyttet til hende med barnets uforbeholdne hengivenhed, og måske var det derfor, at jeg optrådte ret bramfrit overfor hende: »Bedstemor, du ligner en stor jøve!« Ida Skjelborg havde en frisure, som også efter min fars påstand vidnede om en vis lighed, frodig stejl og i retning af en løvemanke.

En morgen vågner jeg, og verden er som

forandret. Et mælkehvidt, næsten skingrende lys falder ind gennem de frosne vinduesruder og puster liv i isblomsterne. Det er koldt. Det sner. Vinteren er kommet. Månen, nattens ven, er oppe også om dagen. Mor pakker mig ekstra godt ind i tykke vinterklæder og så haler jeg den store racerbil med mig ud. Nu skal vi få at se, om den nu også vil kunne bestå sin prøve i rigtigt vintervejr. Jeg fordyber mig i legen og glemmer snart alt omkring mig.

Far og hans svende må trods flyvende storm og snefog knokle afsted på deres cykler, overlæst med tapetbræt, klusterspand og malergrejer, mens mor må blive hjemme

og sørge for, at alt fortsat løber rundt. Når dagen er forbi, lusker ræven rundt udenfor, sætter spor i den bløde sne, snuser og vil ind. Jeg ligger længe vågen og ønsker mig et eller andet sted hen. Omsider falder jeg i søvn og kommer virkelig også derhen. I drømmen altså. Til en sommereng med mælkebøtter.

En dag langt hen i marts er der noget, som pludselig får mig til at standse op i min leg. Jeg ser mig søgende omkring. Lyden kommer et eller andet sted fra over mig. En flok lærker flygter med varselsskrig foran en snebyge i retning af Klovvborg. Tøvejret tager for alvor til. Det siver og sjasker. Sneen skrumper ind. Store, sorte og grønne pletter dukker frem på markerne. Vandet risler afsted i agerfurer og grøfter og fylder lavningerne med smeltevand. Store tågeskyer driver lavt hen over jorden for en svag vestenvind. Solen viser sig glimtvis gennem tågen som en stor, blank sølvskive. Lidt længere op ad dagen svinger jeg ud på landevejen på min trehjulede cykel.

Jeg har nu fuldt overblik til alle sider. Solen får mere magt og stråler mellem store, hvide skyer. Nogle hvide glimt lyser op på himlen i vest. Det er en flok viber, der nærmer sig. Solen skinner på de hvide buge. – Nu er stæren her minsandten, siger mor og sætter glad en lille buket friskplukkede violer ind på sybordet. Strømmen af ankomende fugle fra syd bliver ved resten af dagen. Toplærken piler febrilsk hen over plovfurere og forsvinder næsten helt i det grønne hav af spirende korn. I den lette, blålige dis sejler musvågen over skoven i store, bløde sving og spejder efter mus. Og fra skovene i syd kommer de grå hejrer trækkende og slår sig ned mellem græstuerne i de våde

engdrag. Foråret vælter sig ned over os med sin fulde styrke. Jeg selv er næsten ved helt at tabe vejret. Inden vi alle får set os omkring, er sommeren over os med jordbær og svaleskrig. Og snart vil hundene luske efter hinde og kattene lure i buskene efter fugle.

Torben Nielsen

På en sådan dag, da verden er stille, men fuld af dufte, kommer rutebilen fra Horsens, som den plejer. En stor, langlemmet dreng står af. Ser sig søgende omkring. Han er helt mørk, næsten kulsort i øjne og hår. Han ligner, synes jeg, mest af alt en taterunge. Jeg bliver stående, undrende og i respektfuld afstand af den fremmede dreng og måler ham velvillig-skeptisk med øjnene. Far og mor går ham i møde. Han går nogle skridt nærmere. Først nu ser jeg, at han er både spinkel og hulkindet. -Nielsen, kommer det fra drengen, Torben Nielsen. Det viser sig, at han er ventet. Mine forældre hilser ham velkommen. Han lyser op. Smiler blændende.

Lige efter sidder vi alle bænket omkring langbordet i køkkenet. Torbens mund løber i vand. Han stirrer glubsk, næsten vantro på madbordet, der bugner af hjemmelavet sylte, leverpostej, medisterpølse og lune frikadeller. Jeg sluger Torben med øjnene. Han er skrupsulten, men tør ligesom ikke helt være ved det og gå løs på retterne. Mor må skjule et lille fnis. Far slår indbydende ud med sin malerhånd. Nikker opfordrende til Torben. Som på et aftalt signal kaster Torben sig over maden og spiser hæmningsløst, så det næsten står ham ud af ørene. Mor og far ser smilende til, og jeg følger ham stumt med blikket og under ham det så gerne.

Da jeg mange år efter talte med nu afdø-

Havremark, Molgjervej. Maleri af Metha Terkelsen Bruun, 1934.

de forfatter Torben Nielsen om hans kortvarige, men intense ophold i Molgjer, syntes han selv, at der virkelig havde været både sjovt og festligt hos mine forældre. I Ørting, hvor han egentlig kom fra, havde feststemningen forekommet ham temmelig begrænset.

Torben var kommet i lære hos en lokal malermester. Han var 16 år gammel og midt i den værste voksenalder, men malermesteren og hans kone sørgede alligevel for, at Torben fik altfor lidt at spise til daglig. Min bedstemor var et varmt, socialt menneske. Hun kunne ikke i længden holde ud

stiltiende at se Torben gå sådan for lud og koldt vand. Ida Skjelborg sørgede for, at unge Torben Nielsen i et par uger blev »lånt ud« til mine forældre i Molgjer. Torben sled i det som en lille hest, åd uforknytt og blev tilskyndet til endnu mere. Torben Nielsen bragte med sig et friskt pust af ungdom i modning. Han faldt godt til i den joviale, uhøjtidelige omgangstone mellem svende og mester, og efter bare nogle få dages forløb følte Torben sig som en lille ål i mudder.

Når Torben og min far var ude at arbejde sammen, var Torbens modtagelighed for indtryk og mystik en kilde til stor under-

Åge Skjelborg – med grammofoonpladen – i haven sammen med moderen Wiwi Skjelborg og lillesøsteren Vibeke, 1935

holdning for min far. Torben havde fornylig i biografen set Barken Margrethe af Danmark og filmen havde gjort et stærkt indtryk på ham. En dag, de arbejdede sammen i Vrøding, gengav Torben, inspireret af en af filmens scener, en helt speciel marokkansk rytme med trommende fingre på et opsat tapetbord. Dette gøglenummer gjorde en sådan lykke hos min far, at Torben på opfordring og for fuld udblæsning måtte spille det gentagne gange.

Torben havde en vågnende interesse for piger. Efter fyraften stod han foran spejlet, øvede sig i mandighed og bødede på en alt-

for sparsom skægvækst med blyantsskygger. Om natten lå han i mangel af bedre og hviskede hede ord til hovedpuden a la filmcharmøren Erling Schrøder, mens en duft af højsommer, varmt græs og æbler sivede ind gennem de åbne vinduer.

Torben både malede og tegnede, mest blomster, insekter, fugle og andre dyr, men allerede dengang gik han uden måske selv at have været helt klar over det, med en lille vordende forfatterspire i maven. Flere piger havde i tidens løb ikke kunnet stå for Torbens Niensens beretninger om de frygtelige år, han havde oplevet i den franske fremmedlegion med blod, støvklæder, sand, trompetskrald, farlige beduinér og vilde natlige sjakalhyl under en blodrød ørkenmåne, men pigerne havde, efter hvad han selv fortalte, hurtigt slået op med ham på grund af hans meget livlige fantasi.

I Molgjer følte Torben sig tryk på sine omgivelser og førte, opmuntret af mine forældre, alle sine dagdrømme ud i livet og omsatte dem i handling. Den unge malerlærlings medfødte skrøne-talent fornægtede sig ikke. For eksempel prøvede han at bilde os ind, at han i virkeligheden var et forbyttet barn, som engang var blevet røvet og, indpakket i avispapir, bortført på hesteryg over de russiske stepper i rasende fart, men det hele var så overbevisende fortalt, at man ikke vidste, hvad man egentlig skulle tro. Når Torben selv syntes, at han havde sagt eller gjort noget morsomt, lagde han hovedet tilbage og lo med kridhvide tænder i et mørklødet ansigt mod sommerhimlen.

Jeg fik gerne på sengekanten serveret historier om skeletter, der spillede bold med deres egne hovedskaller, mens jeg sødt gysende gemte mig under dynen, men Tor-

bens skrøner syntes jeg var meget, meget bedre. Jeg lyttede med åben mund til hans verbale bravader og kunne aldrig få nok. Når Torben kom rigtigt i stødet, kunne han finde på at vikle et af min mors nyvaskede håndklæder om hovedet, og vips blev han til en vaskeægte, sortsmudsket araber. Under Torbens tryllestav forvandlede haven sig til en frodig oase med rislende kilder, og græshoppernes gnidekoncert lød i vore fortryllede ører som cikadernes eksotiske sang. Tilfældigvis havde jeg på grammofonplade musikken til Romberts operette ØRKENSANGEN i et potpourri, og nu pustede den fræsende rillestøj nyt liv i Torben Nielsens hang til ellevilde fantasioplevelser. Torben tryllebandt simpelthen sit publikum, og for vore undrende øjne og til akkompagnement af grammofonmusikken udspillede der sig et fantastisk sceneri. Araberhingstene fnyste og vrinskede. Rif-kabylernerne svang hujende deres rifler over hovedet og sprang i rasende fart over hæk og hegn. Støvet fra hestehovene blev pisket op og lagde sig på urterne i køkkenhaven. Skuddene smældede og gårdene og skovene rundt os svarede igen med samme mønt. Sjakalerne eller det var måske bare vore egne, skabede køtere, hylede forventningsfuldt efter friskt menneskekød. Og når grammofonpladen løb ud, fortonede synet af Rif-kabylernerne og deres heste sig som et ørknens fatamorgana mod den danske kiming og horisont.

Barndommen er den tid, hvor man altid er mere end sig selv. Som helt lille stormer man ind i tilværelsen. Verden er stor og fuld af muligheder. Man er bare en fem-seks år, men i virkeligheden i voldsom bevægelse. Man griber efter alt, og alt, hvad man får fat i, bliver en del af en selv, så længe man lever.

Den 4-årige Åge Skjelborg på cykeltur, 1936.

Alt er nyt og fantasierne er virkelige. Det umulige er muligt og alt, man får fortalt, handler om en selv. Sådan var det også for mig under det korte møde sommeren 1937 med den unge, vordende forfatter Torben Nielsen. Episoden må ha' vundet genklang i mig, for jeg husker tydeligt, at en stor klarhed kom over mig for livet. For hvilken herlig sommer i dur og møl!

En dag lavede Torben noget, han ellers aldrig havde gjort før. Han løftede min lillesøster på to år op i sine arme. Det havde ellers altid været mig, han plejede at smide op i luften. Jublende og delirisk af skrækblandet fryd hylede jeg: »Igen, Nielsen, mer, op til ørnen!« Men denne gang skete det altså med min lillesøster og fortrinsvist foran køkkenvinduet og på tidspunkter, hvor Torben var helt sikker på at blive set af min

mor. Han håbede, men desværre forgæves, på, at min mor, blødgjort ved synet af den for lejligheden meget børnevenlige Torben Nielsen, ville forhale tidspunktet for hans egen og uundgåelige tilbagerejse til Ørting og den trøstesløse virkelighed.

Farvel til Molgjer.

Når jeg forsøger at huske tilbage, føles tiden i Molgjer som en uendelig strøm af navnløse dage og klokkeslæt. Morgenbrisen har hvisket i løvet og strøget mig blidt over arm og kind. Regnen har suset over taget og tordenen rumlet under horisonten. Vinterstorme har rusket i huset og vinden snakket højt med sig selv i kakkelovnen. Venlige skygger fra ovsilden har leget over gulv og loft og musikken rislet gennem alle sanser under en syngende blå sommerhimmel.

Septemberluft med høj himmel kuper sig over det flade, frodige landskab. Den mindste lyd bliver båret med af vinden og så let som ingenting forstørret op i den store stilhed. Når man selv er helt stille, kan man af og til være så heldig at høre vinden trække i tusinde, usynlige, små klokkereb. Kærulden i mosen er i fuld gang med at formere sig og dræ.

Det er høstligt i vejret. Han svinger ind på gårdspladsen og stiller cyklen fra sig. Tar frem en feltflaske og beder høfligt om vand. Det får han. Også lige fra vandposten. Krystalkart, køligt brøndvand. Han slukker tørsten og dulmer for et øjeblik de værste af øvelsesmanøvens mange plager og anstrengelser. Han har på sig en lyseblå uniformsfrakke med bælte og skaftestøvler med opsmøgede bukseben. Sådant en rigtig spillevende dansk landsoldat har jeg aldrig i mit purunge liv set før. Soldaten veksler nogle

alvorsord med mine forældre. Jeg observerer på afstand, at de snakker dæmpet med hinanden. Nede i Europa er der social uro. Instinktivt sanser jeg noget skæbnsvangert. Børn opfatter ofte mere end de voksne tror. Mor har smurt en solid madpakke til landsoldaten. Han smiler taknemmeligt og klapper mig godmodig på hovedet. Landsoldaten forsvandt på cykel hen ad vejen mod Lund-Vinten, vinkende. Jeg blev stående og så langt efter ham. Det var, som om han for stedse tog alt, hvad der var godt, med sig, også af barndommens og livets allerbedste somre.

En skønne dag var himlen blygrå. Blomsterne i haven var begyndt at visne. Natte luften var blevet kold og skarp. Svalerne flokkede sig langs telefontrådene og udvekslede rejseplaner, før de fortsatte turen videre sydpå mod de varme lande. Inde under buskene og de kolde skygger lugtede det fremmed af sten. Et eller andet urovækkende hang i luften, men jeg kunne ikke finde ud af, hvad det egentlig var.

Et enkelt erindringsbillede fra en af de allersidste dage i Molgjer vil altid stå særlig klart og tydeligt for mig. Det er tidlig aften. Jeg sidder på potten i soveværelset. Udenfor fløjter solsorten sin aftensang og kirkeklokken ringer solen ned. Naturen og vi er ved at gå til ro for natten. Min lillesøster sidder på sengen. Den smule hår, hun har, stritter til alle sider. Mor selv står lidt i skyggen af det faldende dagslys. Det ravnsorte hår falder løst ned over ansigtet. Måske for at forkorte ventetiden for mig på natpotten begynder mor at synge »Mors lille Ole i skoven gik...«, men med en egen, stille og sørgmodig undertone, som jeg aldrig før havde lagt mærke til. Jeg fik en underlig ladden

Stuehuset, Malerboden, september 1937.

klump i halsen af vild sorg og en stærk trang til at græde, men gråden og dette skarpe øjebliksbillede blev altså siddende fast i mig.

Far og mor havde ellers grund nok til at være ængstelige. En epidemi af farlig børnelammelse havde taget livet af flere børn og unge mennesker på egnen og var endnu langt fra overstået i september 1937. Nogle ganske få dage senere var den store vedbend langs husvæggen pludselig som blæst væk, men for en gangs skyld var det ikke efterårsstormens værk. Den ny ejer havde taget vedbenden ned og ryddet den af vejen for at give plads for mere lys indendørs. Aldrig

mere skulle jeg om efteråret i vedbendens tætte løv genfinde de af mine bolde, som i sommerens løb var blevet væk for mig. Fra nu af skulle livet på stedet gå videre helt uden os. Til næste år ved samme tid ville vi forlængst være over alle bjærge. Ejendommen var solgt. Malerboden skulle lægges ned. Ophøre med at eksistere. Møblerne var allerede sendt til opmagasinering. Vi skulle kort og godt flytte.

Mine forældre havde begge sammen ført en stædig, men forgæves kamp for den daglige eksistens. Senere i livet spurgte jeg min far ud om den egentlige grund til opbruddet fra Molgjer. Min far havde prøvet kræf-

ter med en slags social naturlov og var blevet taberen i dette spil. Enhver første generation, sagde min far, bygger en familievirksomhed op, den næste overtager og fører bedriften videre, mens, mente han, det tredje led i et dynasti uvægerlig vil være dømt til også at blive det allersidste. Dette blev fremsat med en lidt defaitistisk og ironiserende undertone, men min far havde også en anden og mere plausibel forklaring på, at vi for altid måtte forlade Molgjer.

I netop disse mellemkrigsår var der krise med dramatiske fald på priser for svin. De store gårdmænd, som havde optaget de nødvendige driftslån, kom efterhånden i alvorlige vanskeligheder og mange gik konkurs, mens husmændene derimod ikke havde satset så stort og derfor ofte klarede sig bedre ud af krisen. Men når alt kom til alt, var det netop de store gårdmænd, som var mine forældres største og vigtigste kundekreds. Når min fars svende havde fået deres løn, var der altfor lidt tilovers til, at mine forældre selv kunne leve for det. Efter eget udsagn var min far heller ikke den bedste til at skrive de nødvendige regninger ud. Han skal som yngre have været altfor blød af sig, men trods alt så min far disse kendsgerninger i øjnene uden den mindste form for bitterhed. Ganske vist havde min far overtaget malerboden for overhovedet at have noget at leve af, men samtidig mente han, at dette nu engang var den pris, man måtte være villig til at betale for at have været selvstændig mester.

Alligevel kunne det tyde på, at min far på en måde havde ret, når han påstod, at der måske fandtes et såkaldt svagt og sårbart led i slægtslinjen, umiddelbart før han selv overtog sin onkel og værnes malerforret-

ning. Hvordan situationen rent faktisk var, da min far tog over efter Holger Skjelborg, ved jeg desværre intet som helst om, men måske forlod Holger Skjelborg denne verden som en fattig, men dog ikke nødvendigvis forgældet mand. Der er virkelig meget som tyder på, at Holger Skjelborg i en lang periode frivillig hjalp nogle af sine brødre, også økonomisk og dermed påtog sig en byrde, som til tider må have været ganske tung at bære, men Holger Skjelborg synes at have været både en stærk person og personlighed.¹ Flere forskellige faktorer i tiden må således have arbejdet sammen om at skabe den egentlige og afgørende årsag til mine forældres beslutning om at måtte opgive at føre malerboden videre. En anden ting er, at min far efterhånden var blevet, hvad han selv kaldte et regulært bymenneske, som ikke mere følte sig bundet til stedet Molgjer.

Men for min mor derimod synes alt at have taget sig helt anderledes ud. Hun glemte simpelthen aldrig nogensinde tiden i Molgjer, menneskene der og de mange mentale stemninger, knyttet til stedet. Hun skal også have været den sidste, som måtte give op. Den trods alt fredelige, intense tilstand, som hun havde oplevet i Molgjer, var og blev for hende som at have været et strejftog til paradiset.

Nu stod vi altså foran det endelige og afgørende opbrud. Min far havde på dette tidspunkt ikke udsigt til noget andet fast arbejde, men han havde hørt, at arbejdslønnen var bedre i Århus end så mange andre steder i landet. Vi skulle altså vende tilbage til min mors fødeby, hvor vi i sin tid var kommet fra. Ringen var sluttet, men fremtiden var meget usikker.

Dagen før vi skulle rejse var det den 19. september og samtidig min fem års fødselsdag. Jeg gik en runde med min far i hånden. Denne specielle dag blæste det stærkt. Der sad en eller anden mandsperson i arbejdstøj oppe på tagryggen, og jeg fik noget snavs i øjet. Det er vel derfor, at jeg husker det så tydeligt. Min far tog flere fotografier af os og stedet. Billeder, som på deres egen lavmælte måde fortæller en historie og fastholder intense øjeblikke af fysisk opbrud. Den sidste rengøring er i fuld gang. Bohave, spande og koste flyder overalt, og min fars cykel står op ad en hegnspæl og synes at kede sig noget så gudsjammerligt.

Et af min fars fotografier fra denne specielle dag viser mor, Vibeke og mig gå ned ad vejen mod Vrønding for at sige et sidste farvel til familien Henriksen i huset lige til højre for vejen. Min lillesøster og jeg er begge iført hvide alpehuer, gamascher og mørke frakker med spændetamp. Mor selv er i en hjemmesyet spadseredragt, som står godt til hendes slanke, smækre skikkelse. Alt skulle lige til det sidste afvikles med lidt stil og stille værdighed.

Den store pige sætter sig på hug foran mig. Hun er stille, næsten fjern. For en gangs skyld får den evindelige kam og hårspændet lov til at være i fred. Hun lægger hænderne på mine skuldre og ser mig lige ind i øjnene, akkurat som hun plejer, men denne gang er hendes mørke øjne store, intense og alvorlige. Hun stryger mig, så vidt jeg husker, en sidste gang let på kinden, smiler blidt, men vemodig. Hvad jeg dengang selv tænkte og følte ved den forestående adskillelse fra en pige, som jeg uden videre må have opfattet som en slags storesøster, kan jeg desværre ikke huske mere.

Børn i den alder lever i en dæmringstilstand, der ligger før fremtiden, og som man i mangel af bedre kalder nuet. På ubestemt tid skulle jeg komme til at glemme min gamle, trofaste legekammerat Anna og hendes søstre Magda og Metha. Børn kan være underlig troløse.²

Det sidste, jeg husker fra selve opbruddet, er synet af Molgjervej, set fra rutebilens bagsæde, den vej, som ikke bare for mit indre blik, men også på et par fotografier fra dengang, virkelig viser sig at løbe forbi en og lige durk ind i vestthimlen i retning af Klovborg. Sammen med nogle af de allersidste trækfugle var vi, det yngste, men afgjort sidste led i malerdynastiet Skjellborgs lange slægtshistorie, taget afsted fra egnen, men, modsat fugle på træk, for aldrig mere at vende tilbage til arnestedet for vor egentlige oprindelse.

På vej mod et gensyn.

Der var gået næsten tolv år, siden vi rejste fra Molgjer. I mellemtiden havde vi slået os ned i en af de nordlige bydele af Århus. Trøjborg strakte sig ud mod det åbne land og var omkranset af nogle store, dejlige skove, som gav bydelen og dens nærmeste opland en snært af noget landligt.

Min far var først gået i kompagniskab med en kollega, men var senere og endnu engang blevet selvstændig malermester. Desuden havde min far fået opfyldt en gammel ungdomsdrøm og var begyndt at skrive tekster til den såkaldte Hasle-Revy, samtidig som han havde ansvaret for region og stod for fremstillingen af kulisser og dekorationer.

For de fleste af os fortonede opholdet i Molgjer sig som en fjern erindring, men for

min mor var denne tid fortsat næsten smertefuldt nærværende. Hun tog ofte albummet med alle fotografierne frem. Der faldt en egen, sår ømhed over hende, når hun bladede i albummet med små, melankolske bevægelser og lod blikket glide næsten dvælende over alle billederne. Hun smilte svalt, når hun med varme talte om solsortens sang på møddingen og om kirkeklokkerne, som hver aften havde ringet solen ned. Hun snakkede lavt, men intenst, om alle de gamle venner derude, om fællesskabet, kort sagt om alt, hvad hun følte, hun havde været nødt til at forlade.

Når vi havde været på besøg hos bekendte i Horsens og toget kørte ud fra perronen mod Århus, sendte mor lange, længselsfulde blikke i retning af Tamdrup kirke, som man lige netop kunne skimte et kort øjeblik som en fjern, hvid prik ude i horisonten mot vest. Mor pegede gerne kirken ud for min søster og mig og i sådanne øjeblikke var det, at tågede erindringsbilleder, særlig af Anna, spontant dukkede op indeni mig. Som bekendt begynder man først rigtig at kunne forstå sine egne forældre, når man selv bliver ældre, men alligevel tror jeg nok, at jeg instinktivt forstod mor, selvom jeg ikke altid vidste, hvad jeg skulle svare. I foråret 1934 havde mine forældre stået for at skulle starte et helt nyt liv sammen. Før den tid havde de begge hver for sig ført en noget omtumlet tilværelse og skulle netop da til at finde sig selv, men så var det hele altså alligevel slet ikke blevet til noget. Når mor fik det sådan, kunne jeg af og til blive grebet af en underlig stum følelse af grænseløs sorg, noget der ligesom var helt fremmed for mig selv.

Vi skrev året 1950. I det tidlige forår rul-

lede filmatiseringen af Sophus Bauditz's opdaterede roman HISTORIEN OM HJORTHOLM over biograflærredet i Århus. Filmens handling og elegiske grundstemning gjorde et voldsomt indtryk på mig, og jeg var først og fremmest ekstatisk fascineret af Svend Gyldemarks musik. Et lyrisk varmt tema gik gennem hele filmen. Jeg fløjtede og spillede strofen på klaver tidligt og sent og hver gang sendte temaet små stjernesrud rundt i kroppen på mig.

Filmene var en folkekomedie med den sædvanlige kærlighedshistorie. Den handlede kort refereret om en adelig familie, der en kritisk overgang og af økonomiske grunde var lige ved at miste deres egen store herregård til en kynisk spekulant. Filmen må have rørt ved et eller andet langt inde i mig, noget jeg hidtil selv ikke havde kunne sætte ord på, for jeg så den flere gange.

Fordrømt og uden at tænke nærmere over, hvad det egentlig var, jeg gjorde, skrev jeg en dag en kort besked til mine forældre, kastede mig på cyklen og lagde ud på en lang tur over Horsens mod Molgjer. Vejret var klart og solrigt, men med et stænk af kølighed i luften. Filmmusikken fra HJORTHOLM summede løfterigt i hovedet på mig. Jeg havde en god svævende følelse i maven og tilbagelagde strækningen som i trance. Sidst på eftermiddagen nåede jeg frem til Lund-Vinten, trak cyklen tungt op ad bakken og skimtede endelig det forjættede mål, Tamdrup kirkes mørke silhouet, mod vesthimlen og den nedgående sol. Jeg var nået næsten helt op til toppen af bakken, da der skete noget helt uventet. Der var kun nogle ganske få kilometer til selve bestemmelsesstedet, men jeg havde pludselig mistet lysten til at fortsætte, så

nær og dog så fjernt fra det endelige mål. Jeg standsede op og blev stående midt på landevejen. Overrumplet. Rådvild og i en underlig jaget sindsstemning. Den magiske filmmusik var som blæst ud af hovedet på mig. Et eller andet sted nede fra et kær lige i nærheden sendte en solsort sit vemodige signal op mod mig og klokkerne i tårnet på Tamdrup kirke var begyndt at slå sine første, vante og forsigtige slag. Alt virkede så fjernt. Som om det var noget, jeg havde hørt fortalt eller bare drømt engang. Som en vag erindring og som et blidt ekko kom lyden af min mors syngende stemme op gennem tidens tåge. Som i et flygtigt glimt, men ligesom ved siden af mig selv, var jeg igen tilbage til scenen i september 1937, hvor min mors oplevelse af et nært forestående og smertefuldt opbrud fra Molgjer, et øjeblik havde fået lov til at spejle sig i min, barnets, egen virkelighed. I et eneste lysende sekund følte det, som om jeg fattede af og brændte op indvendig.

NOTER OG HENVISNINGER

Hvor intet andet er angivet, er illustrationsmaterialet i forfatterens eje.

1. Nekrolog, Horsens Folkeblad 31/7 1933
2. I januar 1994 formidlede Svend Sommer, Tamdrup sognearkiv, venligst kontakt med Anna Pedersen, gift Braae, som jeg hermed traf igen efter mere end 57 års adskillelse.

Så var det hele overstået. Fortumlet, men også en smule lettet, kom jeg igen til mig selv, tidsnok til at få med mig de sidste klangfulde toner fra klokkerne i kirketårnet på Tamdrup kirke. Jeg fandt mig selv stående mutters alene i skumringen på landevejen. Fortryllelsen var brudt. Solen var gået ned. Et hemmelighedsfuldt lys lå over bakkekammen og horisonten. Aprilluftten var skarp. Jeg rystede over hele kroppen, frøs og var træt og sulten efter den lange cykletur.

Jeg vendte cyklen og ryggen til min barnheds tabte rige og – har jeg senere fundet ud af – muligvis også til noget af sandheden om mig selv. Det følte, som om jeg først nu og definitivt havde forladt Molgjer mange år efter, at det i virkeligheden var sket.

Jeg susede ned ad bakken. Hjemad. Mod Århus. Først da mærkede jeg fartvinden og tårene, men var det mine egne?

Spørg vinden.

Særlig tak til:

Svend Sommer, Tamdrup sognearkiv, Lund.
Bibliotekarerne Ellen Rix og Inge Just, Lokalthist. afd.,
Horsens Folkebibliotek.
Elsebeth og Egon Kjeldsen, Horsens.
Anna og Arthur Braae, Lund.
Prop. Jens Christensen, Vrøndinggård, Vrønding.
Reklamefotograf Svend Pedersen, Horsens.

Hvad en gravsten kan fortælle

Om kantor og organist Johannes Kabell i Århus

Af Estrid Wilhelms

Langs hegnet i rådhusparken i Århus står der en række gamle gravsten. De har i sin tid haft deres plads på den gamle »Søndre Kirkegård«, der blev indviet den 2. november 1818 af daværende biskop Birch, og allerede samme dag blev den taget i brug til den første begravelse. Kirkegården blev senere udvidet i 1840 og igen i 1861. Der blev bygget et kapel i empire, som i 1861 afløstes af et andet i viktoriansk gotik. Det gamle kapel blev da i en årrække brugt til skipperlaugets ligvogn for senere at ende som sprøjtehus for brandvæsenets linie 1. I 1937 sløjfede man kirkegården for at give plads til det nye rådhus og dets park.¹

Disse gravsten er omtalt i en bog af Poul Harris om »Friluftskunst i Århus«, udkommet i 1983. Det var denne bog, som henedte min opmærksomhed på disse sten, der – for det meste – står upåagtede hen, bortset fra, at enkelte nysgerrige sjæle måske ulejliger sig hen for at se, om der skulle være kendte Århus-navne imellem. – Og *det* er der, da man selvfølgelig har bevaret disse sten, fordi de er sat over kendte personer i datidens Århus.

Der er f.eks. navnet Elmquist. Han var redaktør af Århus Stiftstidende i en årrække. Der er Mathilde Fibiger, som døde i 1872, kun 52 år gammel, men hun nåede i sit korte liv at sætte sig spor som en af pio-

nererne for kvindebevægelsen, – og dengang *kostede* det noget! Hun var tilmed den første kvindelige telegrafist – bemærkelsesværdigt i en tid, hvor det var ualmindeligt, at kvinder fik en uddannelse. Desuden var hun forfatter af bogen »12 breve«, skrevet under pseudonymet *Clara Raphael*. Så var der Harald Skovbye, som var bankdirektør, og som fik en gade opkaldt efter sig. Der var Meulengracht, som var etatsråd og ejer af Ceres bryggeriet.² Så var der købmændene Funder, i Volden, og Malling, i Dynkarken. Flach har også en gravsten her, han var garver. Ældre århusianere vil stadig kunne huske den ubehagelige odeur i hans værksteds nærhed. Han brugte nemlig urin til at lægge huderne i, og temmelig sikkert er denne, efter endt brug, via åen skyllet videre ud i bugten. Dengang gik man ikke så meget op i den mulige forurening, og desuden havde man i forvejen svinene til at rode rundt i gaderne til langt op i 1800-tallet, og de efterlod sig både vådt og tørt.

Der er mange flere navne, men især lagde jeg mærke til en sten, som nu står yderst mod Frederiks Allé (efter at købmand Funders sten åbenbart er fjernet). Denne sten er sat over en mand, som har betydet rigtig meget for byens kultur- og musikliv i forrige århundrede. Hans navn var Johannes Kabell, og han virkede som kantor – og senere også som organist – i alt 32 år. Han var ugift og blev vel af den grund nedlagt i sine

forældres gravsted. Denne sten gælder dog kun ham. Man må formode, at forældrene også har haft en sten, som er forsvundet sammen med alle de øvrige på denne kirkegård. På denne sten er følgende inskription:

Ved forudgangne Forældres Grav
er her nedlagt Støvet af
den kjerlige Søn, den trofaste Ven,
den i Livet fordringsløse, i sit Kald
nidkjere og fortjente
Organist og Cantor
Johannes Kabell,
f. i Aarhus d. 2. Dec. 1783,
d. sammesteds d. 13. Sept. 1855.

Navnet Kabell har – for mig – aldrig før været forbundet med Århus by, derimod associerede det til en sognepræst i Ormslev-Kolt præstekald ved navn Martin Toft Kabell. Han virkede *der* fra 1913 indtil sin bratte død i 1924, hvor han faldt om på en spadseretur mellem Ormslev og Åbo.³ Han er højst sandsynligt af samme slægt som denne Århus-slægt, da *Toft* også forekommer her, og i denne slægt er der flere præster.

Man har ment, at Johannes Kabells far, Christoffer Kabell, var indvandret fra udlandet i 1738.⁴ Dette er imidlertid ikke tilfældet, da han ifølge domsognets kirkebog er døbt i Århus domkirke d. 30-1-1739, som søn af skomagermester Søren Poulsen. Heller ikke *han* er kommet udefra, da han er døbt sammesteds 16. marts 1694.⁵

Denne Søren Poulsen havde fem sønner, hvoraf kun den yngste skulle bære navnet Kabell. Ved nærmere eftersyn i kirkebogen er heller ikke han døbt Kabell, han hedder

Mindestenen over Johannes Kabell, som den i dag kan ses i Rådhusparken i Århus.

Foto af forfatteren.

slet og ret Christoffer Sørensen, – altså har han selv erhvervet sig navnet på et senere tidspunkt.

Det bliver dog denne yngste søn, som fører sin fars håndværk videre, og foruden har han bestillingen som byens stadstam-

d. 6. som kronprins. Hans optræden her blev faktisk årsag til, at kantorembudet snart blev ledigt igen, for i 1814 ville tilfældet, at kronprins Christian Frederik, den senere Christian d. 8. på vej fra Norge – hvor han havde været regent og for øvrigt givet landet en fri forfatning, men nu havde måttet overlade regentskabet til Sverige – gjorde ophold i Århus. Her overværede han Rosenkildes skuespilkunst på de skrå brædder og blev så begejstret, at han tilbød ham plads på det Kongelige Teater, hvilket Rosenkilde med tak tog imod. Han flyttede til hovedstaden og blev efterhånden en af teatrets bærende kræfter.¹²

Det blev efter Rosenkildes afrejse Johannes Kabell, som overtog embedet som kantor. Han havde efter endt uddannelse været i Aalborg som kantor 1807-11. Så besluttede han at forsøge sig på scenen. Han kom over til det Kongelige Teater, men han havde dog ikke samme held, som Rosenkilde fik. Ved hans debut i skuespillet »Høstgildet« var hans fremtoning ret uheldig, fordi han var så undselig og genert, og han besluttede sig da til at opsigte sin stilling ved sæsonens slutning.

Efter sin afrejse fra København besøgte han dog af og til hovedstaden, og der fortælles, at han engang i hårdt vejr havde været med Århus-Kalundborg-smakken, hvor den var gået på grund på en farlig sandbanke ved navn »Bolsaksen« ved Asnæs. Sammen med de øvrige passagerer måtte han klamre sig til nogle humlesække på dækket for ikke at blive skyllet overbord.

Johannes Kabell tiltrådte sin stilling som kantor i begyndelsen af 1815.

Ved samme tid blev begge de nævnte klubber i Århus slået sammen til een, som

fik navnet »Polyhymnia«, hvis stiftelsesfest blev den 14. januar 1815. Denne klub fik også stor betydning for Johannes Kabells virke i byen.

Ved sin tiltræden annoncerede han: »... at Cantor-embedet her i Byen er forenet med Syngeforretningen i Domkirken og er mig af høie Vedkommende overdraget at bestyre. Tillige giver jeg mig den Frihed at anmode enhver, der ønsker min Tieneste, at de behageligen vilde henvende sig til mig om Eftermiddagen fra kl. et til fire. Johannes Kabell, boende i købmand S. Søegaards Gaard i Studsgade«.

Tre år efter gjorde han opmærksom på, at han nu var flyttet til købmand Funders sted i Volden, hvor han boede til leje. Senere købte han sig et lille hus i samme gade, nr. 85, hvor han boede alene med sin lille hund, som han skal have lært mange mærkværdige kunster. Ved folketællingen 1845 boede han dog ikke alene mere, idet der sammen med ham boede en 15-års dreng ved navn Johan Michelsen, der i denne sammenhæng benævntes som »tjener«!¹³

Samtidig med sin stilling som kantor og syngemester i domkirken var han også sanglærer ved Katedralskolen, borgerskolerne og friskolen. For stillingen ved Katedralskolen fik han 50 rd. årligt, tildelt af kancelliet. Skolekommissionen ville tilmed have, at han af samme løn skulle undervise i borgerskolerne og friskolen, hvilket gav ham 9 timer ekstra ugentligt. *Det* gjorde han ophævelser over – og så meget, at man lod sig forlyde med at »man havde mange vanskeligheder med Kabell«! Han gjorde klart, at han kun ville undervise fire timer ekstra i stedet for de ni! Hvad enden blev på den diskussion, står hen i det uvisse, men friskolen

Tempo di Marcia.

Fædrelandssang

J. Kabell.

Dybt under Nordens Himmel, et Folk paa Sletten boer, kun
li den er dets Veimel, dug er dets Lykke stor, J dunkle Bølge
telte det hilser Vaarens Lyst, Og hvide Bølger valgte sig mod dets grønne
Kyst.

1 *ad libitum* 2
1 2 *crescendo* *mf* *f*

V. 1

Visselul, sov ind i fred,
Solen går i havet ned
Ei du så dens milde skin,
stakkels barn, du er jo blind.
Stand, o stands din klage
håbet er tilbage.

V. 5

Visselul, sov ind i fred,
Natten skal ei vare ved!
Under engles broderkys,
skal du skimte himlens lys
og istemme sangen!
»Natten er forgangen«.

A.F. Elmpuist

skulle han i hvert fald undervise i, da det var herfra, han rekrutterede sine korstemmer.¹⁴

Egentlig havde han da også sin tid ret

godt besat, da han yderligere havde averteret med at ville give undervisning i pianospil og sang, hvilket han ikke forlangte ho-

norar for, – kun skulle eleverne betale for musikaler, lys og varme. Senere udvidede han disse tilbud til også at omfatte undervisning i violin, fløjte og guitar med sang. Hans elever omfattede bl.a. biskop Birchs og stiftsprovst Sechers børn, og selvfølgelig også mange andre, men de er dog ikke nævnt ved navn.

Den første elevkoncert, han averterede med, blev afholdt d. 15. oktober 1816, halvandet år efter starten af undervisningen, i Polyhymnia. Programmet for koncerten indeholdt bl.a. et nummer, hvor han spillede en fløjteduo med en af sine elever. En 12-årig elev spillede fortepiano med akkompagnement af fløjte og violoncel. Af komponister spillede der stykker af Pöer samt F.L.Æ. Kunzen: Intermezzo fra »Vinhøsten«, hvor han selv skulle synge et »komisk syngparti« i fuldt kostume fra teatret. Kabell må altså efterhånden have overvundet sin generthed for at optræde, men selvfølgelig var der da også forskel på at optræde på det Kongelige Teaters scene og – som her – at være på hjemmebane.

Man kan vel næsten sige, at Johannes Kabell startede byens første musikskole. Om den fortsatte efter hans tid, er et andet spørgsmål, der ikke her skal gøres rede for.

Allerede i 1818 holdt Kabell igen elevkoncert med ouverture af Kreutzer og kor af Schall, som blev udført af Katedralskolens elever. En »dilettantinde« sang en arie af Kunzen. Selv spillede han variationer af Clementi, ligesom han også sang en romance af en fransk komponist, Mehul, fra dennes opera »Joseph«. Adgangsbilletter til disse koncerter solgte han fra sin bopæl – til 1 rd. pr. stk.

Det er interessant at se, hvilke komponi-

ster han benyttede sig af til disse elevkoncerter. Mange af dem kendes ikke i dag, og andre har man nok hørt tale om, men de finder ikke mere vej til koncertsalene. At en komponist som Mozart, der på Kabells tid som kantor havde været død i mange år, ikke findes i hans repertoire, er meget mærkeligt, al den stund han jo ikke gik uden om de udenlandske komponister.

Selv skal Kabell have været en meget produktiv komponist, men alle hans sange og værker er forsvundet på nogle få stykker nær. Det er lykkedes at finde to af hans melodier, som er aftrykt i tilknytning til denne artikel. De er begge præget stærkt af romantikken og de samtidige komponister, også hvad arrangementet angår.

Den ene melodi med tekst af redaktør Elmquist hedder »Vuggevisen for mit blinde barn«. Melodien er dog først arrangeret efter Kabells død.¹⁵ Den anden er med tekst af adjunkt H.H. Blache, den senere rektor ved Katedralskolen. Den hedder »Dybt under Nordens Himmel«. Den blev da kaldt for århusianernes nationalsang, og selvsagt blev den sunget rigtig meget.¹⁶

I det hele taget arbejdede Kabell rigtig meget sammen med sin kollega Blache. Sammen opførte de Langfredag 1817 et passionsoratorium, hvor Kabell selv sad ved domkirkeorglet og spillede introduktionen til det. Ved denne lejlighed var domkirken illumineret. Samme år opførte de også sammen en kantate i Katedralskolen, som skulle være i anledning af reformationsjubilæet. Det synes ikke rigtig at hænge sammen med, at reformationsåret her i Danmark var 1536 men anledningen har formentlig været 300-året for Luthers berømte Wittenberg-theser mod Romerkirken.

»Kantor Kabell og hans Skraalere paa Frue Kirkegaard« var den tekst, som Fr. Visby gav dette billede. Det indgik i hans serie af akvareller, der humoristisk »spiddede« livet i Århus omkring 1850. »Skraalerne« var kordrengene, der her ses spille klink.

Efter dias i Erhvervsarkivet.

Som kantor prædikede Kabell til aften-sang en 1. juledags aften, det må jo have været skik dengang, at kantoren prædikede til aftensang, for også Rosenkilde gjorde det.

Kabell blev brugt til underholdninger i Polyhymnia-klubben, således spillede han firhændigt med fru ritmester Juel. En anden gang akkompagnerede han kapelmusikus Kock, og ved denne koncerts afslutning, blev han opfordret til at fantasere på forte-pianoet, og herved høstede han stort bifald for sit spil.

Kabell var altid villig til at bruge sine evner og kræfter til byens gavn, men een gang stillede han sig åbenbart på bagbenene, i hvert fald meddelte Stiftstidende den 21. ja-

nuar 1832: »Den til Søndag Aften averterede Forestilling i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag, ser vi os nødsaget til at udsætte til påfølgende Mandag Aften, fordi der Søndag Aften ingen Musik er at erholde for Betaling, og Dilettanterne kun vilde assistere under Cantor Kabells Anførsel – og denne – af Uvillie eller Gud ved hvad – har nægtet sin Assistance. Werligh og Müller«.

Hvad grunden var, står hen i det uvisse, det kan jo ikke være uvilje mod Majestæten, for året efter, d. 16. Marts 1833, var der fest i Polyhymnia i anledning af kongens 25-års regeringsjubilæum, og her indledtes med en prolog i forbindelse med sang og kor – med

tekst af H.H. Blache og musik af Johannes Kabell.

Alle teaterforestillinger måtte foregå på Løveapotekets loft, indtil Polyhymnia opførte en bygning i klubbens have ved Kannekegade i årene 1815-16! Man brugte dog stadig apotekerens loft op i 1830-erne.¹⁷ Man udlejede teatersalen til omrejsende skuespillere for 5-10 rd. pr. dag. Linedansere og taskenspillere fik dog ingen adgang, det *skulle* være anerkendte skuespillere og tonekunstnere.

Til klubben hørte også en have. Den var ikke så helt lille, idet den gik ned til Ågade, og her var der bl.a. keglebane. På søgnedage havde kvinderne tilladelse til at gå ind i haven med deres strikketøj, og om søndagen gik familierne tur derinde for bl.a. at vise deres nye sommertøj frem. Her i haven måtte man – i lighed med Edens have – gerne spise af alle havens frugter, dog var det forbudt her ikke et »kundsskabens træ«, men jordbær, agurker og kartofler. Dem havde man bare at lade være, for dem måtte kun værten tage sig kærligt af.

Efter kl. 16 var der åbent i klubben, der således ikke bare var til teater og koncerter. Her spillede man alle slags spil, og også almindelig snak og underholdning foregik her. Det var en slags selskabsforening!

Klubben havde også en visebog, som først og fremmest indeholdt sange, hvor konge og fædreland blev priset i høje toner. Disse sange var på programmet først på aftenen, – senere endte man mere løssluppet med selskabs- og drikkeviser af bl.a. Knud Lyhne Rahbeck eller Peter Andreas Heiberg. Sidstnævnte var nu ellers ikke noget »godt papir« – efter hans landsforvisning for majestætsfornærmelse i år 1800. Natur-

ligvis blev også kvindens pris behandlet i sang og taler.¹⁸

Rektor Blache opførte i klubben en komedie, han havde skrevet: »Thalia for Olympens Domstol«. Han skrev også en sang til Polyhymnias pris, hvoraf her gengives det første og sidste vers:¹⁹

Fader Noah høit bør prises,
alle Klubbers Patriark;
Thi det soleklart kan vises,
første Klub var i hans Ark.
Dog skønt ei just af de smaa,
Noahs Klub i Vuggen laa.

Leve Klubben, hvor sig samle
nu i Rad af mange Aar,
raske unge, muntre gamle,
gule Lokker, sølvgraa Haar.
Fyld din Skaal! og tøm den da:
Leve Polyhymnia!

Johannes Kabell blev i 1834 domorganist, men beholdt dog stadig sin stilling som kantor og musiklærer. Han var en meget dygtig orgelspiller, som gav flere koncerter i domkirken.

En gang, hvor prins Ferdinand og prinsesse Caroline havde været til gudstjeneste, blev han bagefter kaldt ned til de kongelige højheder, fordi de ønskede at takke ham for hans spil. Ved et senere besøg i byen bad de om, at han ville komme hen i domkirken og spille for dem.

Gennem sit virke i Polyhymnia oplevede Johannes Kabell også Charlotte Frederikke, der var blandt de mere prominente gæster, som optrådte i Polyhymnia. Hun var gift

Johannes Kabells sidste bopæl var Mejlgade 62. Billedet her fra ejendommens gårdside stammer dog ikke fra hans tid, men er optaget af århusifotografen H. Hansen i 1890erne, hvor den ejedes af blikkenslagermester Jens Nikolaj Gronleff. Denne ses på billedet her sammen med bl.a. hustruen Wilhelmine, der sidder midt for vinduet til højre.

Foto i privat eje.

med kronprins Christian (senere Christian d. 8.) og mor til den senere Frederik d. 7. Charlotte Frederikke havde en meget smuk sangstemme, som hun i sin tid havde fået skolet bl.a. hos den kendte komponist og sanger fra Frankrig Edouard du Puy, som har komponeret musikken til balletten »Livjægerne på Amager« og syngestykket »Ungdom og Galskab«. Han var en Don Juan af rang, som Charlotte Frederikke ikke kunne stå for, så der udviklede sig efterhånden et forhold, som ikke bare var lærer-elev, og da det kom for en dag, blev han udvist af landet, og prinsessen blev skilt fra kronprins

Christian og fik derefter aldrig lov til at se deres fælles søn mere. Hun blev først anbragt i Altona, men fik lov til siden at bosætte sig i Horsens med påbud om aldrig at fjerne sig længere væk end til Århus. Det benyttede hun sig af ret ofte. Hun holdt mægtige fester, så der var liv og glade dage, når hun var i byen. Da hun led af konstant pengemangel, lånte hun af de handlende – eller købte på kredit. I de fleste tilfælde fik kreditorerne aldrig deres tilgodehavende, så det faktisk blev dem, som finansierede festerne. Hun rejste fra Danmark i 1829 og bosatte sig i Rom, hvor hun senere konverterede til

katolicismen. Hun døde i 1841 og blev begravet i Vatikanet, hvor hendes søn satte hende et mindesmærke.

Men som sagt bidrog hun til underholdningen i Polyhymnia, og det har nok ikke været kedeligt.

I 1845 tog Kabell sin afsked fra Katedralskolen, og hans gode ven rektor Blache takkede ham i sin tale for den flid og duellighed, han havde udvist i de mange år som lærer.

Endnu i sommeren 1847 havde han afholdt en kirkekoncert for den store landmandsforsamling, der var i byen til landsmøde, men samme år fratrådte han sin stilling som kantor og organist. Ved hans afsked var følgende indrykket i avisen:

»Behersker du med romantiske Tonebilleder Tilhørerne til en Grad af henrivende Vemodighed og salig Ubevidsthed, tilhvisker en Anelse om et bedre Hjem, saa bygger du den herlige Domkirke et andet Alter, der virker helligere end alle de Ord, end noget Sprog på Jorden«. Det var svulstige ord, men det var jo også i romantikkens århundrede —, og velmente har de sikkert været.

At Kabell havde betydet meget for byen, var mange klar over, men det gik dog først op for folk ved hans afsked, at man i ham havde en organist, som ikke blev let at erstatte.

Ved opslaget af stillingen stod der, at »det ledige Embede, Organist, Kantor og Kordegnebestilling lønnes med 100 rd. af Domkirken, 55 rd. af Kæmnerkassen, Chordegne- og Høitidsoffer af Menigheden«.

Det kunne vel ikke siges at være for meget for at beklæde alle disse stillinger på en gang!

I 1849 solgte han sit hus i Volden nr. 85,

vistnok også fordi han ville være en hel del af tiden i København i sit otium. Måske er han på *den* tid flyttet til Middelgade (Mejlgade) nr. 62, det var i hvert fald herfra hans begravelse senere foregik.

Han døde den 13. september 1855, og hans nevø, præsten i Vejlbj-Homå, skrev i denne anledning i avisen:

»Organist Johannes Kabell.

Fraværende Slægt og Venner bringes herved det sørgelige Budskab, at min kjære Farbroder den 13. september, efter længere Tids Sygdom, er afgaaet ved Døden, henimod 72 Aar gammel. Med Dygtighed og den strenge Samvittighedsfuldhed i sine Pligters Udførelse, forbandt han et fordringsløst, beskedent og barnligt Sind, der hjertelig og trofast paaskjønnende, hvad godt han saa eller modtog hos andre.

Begravelsen vil finde Sted fra Gaarden i Middelgade 62, Onsdag Formiddag kl. 11^{1/2}.

P. Kabell, Sognepræst«.

Hans gode ven og kollega rektor Blache læste følgende op til vennens bisættelse onsdag den 19. September 1855:²⁰

*Den Mand, hvis Støv vi her til Graven
bære,
blev ikke født til Rigdom, Glans og Ære;
dog gav ham Gud på Livets dunkle Veje
et Pund i Eje.*

*Han gav ham Tonens Sødme at fornemme,
Han lagde i hans Bryst den klare Stemme,
Han lagde Aandens Rigdom i hans Indre.
Hvert Savn at lindre.*

*Ved Graven lod saa mangen Gang hans
Stemme.*

*Nu hviler selv han i det snevre Gjemme.
Og disse Psalmetoner ei berøre
det lukte Øre.*

*Men ei med Støvet her hans Navn skal
svinde.*

*Thi han har reist sig mangt et kjærligt
Minde.*

*Og ei den herliggjorte Aand skal bygge
i Dødens Skygge.*

*Thi der er een, som over Stjernen troner.
Og der er een, som Verdens Brøst forsoner.
Og der er Hiælp og Trøst mod Syndens
Vaade i Herrens Naade.*

I lighed med sin bror Andreas efterlod Johannes Kabell også alt, hvad han ejede, til byen som et bevis på sin taknemlighed. Vor Frue kirke fik 500 rd., hvis renter hvert år skulle uddeles til to trængende familier eller enker – udenfor fattigvæsenet – af evange-

lisk tro. Katedralskolen fik 1000 rd., hvis renter var bestemt for en trængende discipel ved dennes adgang til universitetet.

Bortset fra denne formue, som han skænkede, så må man vel sige, at han ved sin flid og dygtighed i kirkens og musikkens tjeneste så rigeligt havde gengældt det, han modtog gennem uddannelsen. Byens borgere fik fuld valuta for det, som byen i sin tid havde ydet ham.

Om hans privatliv ved man ikke meget, men man får det indtryk, at han ikke har brugt megen tid på sig selv, og at han i sit arbejde har fundet den største glæde og tilfredsstillelse.

På den måde har han betydet meget for sine gode venner, medarbejdere og bysbørn.

Dette er tænkt som en minderune over en mand, som har fortjent at blive husket i eftertiden, som den personlighed, han var. Og så må det være i sidste øjeblik, hvis han ikke skal synke ned i glemselens mørke.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Århus promenade 1909-1959, 1959, s. 155.
2. Emanuel Sejr: Århus profiler, 1974, s. 20.
3. Aagaards optegnelser om Kolt-Ormslev, i Hasselager Lokalarkeiv.
4. Slægtstavlesamlingen 1933, i Statsbiblioteket.
5. Emanuel Sejrs Århus-index (Christoffer Kabell), i Erhvervsarkivet.
6. Emanuel Sejr: Århus Mosaik, 1967, s. 240.
7. Folketællinger 1787 og 1801.
8. Paul Nedergaard: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præstehistorie, nr. 5. Århus stift. 1964, s. 12.
9. Emanuel Sejr: Århus Mosaik, 1967, s. 242-244.
10. Emanuel Sejr: Århus-Index (Peter Kabell), i Erhvervsarkivet.
11. Julie Sødring: Erindringer, 1965, s. 3. (Rosenkildes datter).
12. Rasmus Nielsen: Fra det gamle Århus, 1902, s. 49.
13. Emanuel Sejrs Århus-index (Johannes Kabell), i Erhvervsarkivet. Indholder heri, der fortrinsvis er afskrifter fra Århus Stiftstidende, er hovedkilden til beskrivelsen af Johannes Kabells virksomhed. Oplysninger i det følgende er hentet herfra, medmindre der er angivet andre henvisninger.
14. Chr. Buur: Skolelov og skoleadministration i Århus for 100 år siden, 1919, s. 89.

15. A.H. Elmquist: Tilbageblik, i Århus Stifts Årbøger, 1960, s. 21.
16. Emanuel Sejr: Århus Mosaik, 1967, s. 241.
17. Ole Degn: Da det var nyt i Århus, 1970, s. 39.
18. Rasmus Nielsen: Fra det gamle Århus, 1902, s. 61-62.
19. H.H. Blache: Arosia, 1862, s. 122.
20. Emanuel Sejr: Århus Mosaik, 1967, s. 242.

Dynæs, Hattenæs og Nåege

Et østjysk sagns oprindelse og udvikling

Af Thomas Johansen

Sagnet om den forfulgte rytter, der red over et næs og tabte sin hat – hvad der gav anledning til stednavnet Hattenæs – er velkendt i Silkeborg og omegn. Det er ofte blevet gengivet i den lokale litteratur, men under det kommende forsøg på at klarlægge forholdene omkring dets oprindelse vil vi gå ud fra de to primære kilder: Evald Tang Kristensens Danske Sagn og justitiarius Adolf Ludvig Drewsens dagbog fra 1850.

Den førstnævnte har to optegnelser, der stammer fra henholdsvis husmand Søren Hansen i Hårup og lærer H. C. Hansen i Skjellerup Nygårde:

»Der var en sysselkonge, som boede på *Djønæs*, en bitte halvø i Hjulso, der er så at kalde helt indflødt. Det er på Laven bymark og hører nu til *Laven Hovgård*. Så kom fjenderne fra Skanderborg, og da denne her konge mærkede det, tog han hans hest og red efter at ville til Silkeborg til ham der. Han red nu gennem en eng, der hører til Hårup, og da han kom på *Hattenæs*, tabte han hans hat. Det gik jo i en voldsom fart. Men da han nu kunde se, at han ikke kunde klare sig for fjenden ad den vej, red han ud i søen og mente at kunne slippe over til en holm, der kaldes Kongens holm; men hesten gik i bløde, og de druknede,

både kongen og hesten. Det vand fik så navnet *Kongens dyb*«.

»I gamle dage boede der en konge på *Dyndnæs*, en halvø, som ligger i Hjulso lige over for Himmelbjærg, og som hører til Laven, Linå sogn. Samtidig dermed boede der en konge, hvor senere Silkeborg blev bygget, og en anden konge ved Skanderborg. Kongen på *Dyndnæs* og kongen i Silkeborg var gode venner, medens kongen ved Skanderborg stadig lå i krig med dem. Når derfor kongen fra Skanderborg kom med sine krigsfolk, drog kongen fra *Dyndnæs* gjærne til Silkeborg, hvis kongeborg var stærkt befæstet og lå på en ø i Gudenå, der, hvor papirfabrikens have nu er. En gang måtte kongen således flygte så hurtig som mulig og red derfor over *Sejs hede*, som ligger mellem Laven og Silkeborg. For at undgå sine forfølgere vilde han skyde gjenvej over et næs, men ved at ride gennem elle- og birkekrattet tabte han sin hat, og siden den tid har stedet navnet *Hattenæs*. For at undgå svinget ind mod land fra næsset vilde han med hesten svømme over et dyb til det næste land, men hesten kunde ikke svømme over med ham, og begge druknede, hvorefter dybet fik navnet *Kongens dyb*, hvilket navn det har den dag i dag.«

Selv om de to beretninger umiddelbart gengiver en stedfunden begivenhed, rejser der sig alligevel en tvivl, for hvis vi tænker nærmere over sagen, er det for det første klart, at der må have været eet eller flere vidner til stede, der kunne fortælle herom, og for det andet må disse vidner have været til stede *netop i det øjeblik*, hvor han tabte sin hat. Det kan naturligvis have været forfølgerne, men det kan vanskeligt tænkes, at sådanne fremmede skulle være skyld i, at navnet »Hattenæs« blev optaget i den lokale befolknings bevidsthed. Eventuelt kan en lokal beboer have overværet begivenheden, men det væsentlige er, at det drejer sig om en situation af et øjeblikks varighed. Man kan også have fundet hatten liggende på jorden eller hængende i en gren, men ligegyldigt, hvad der kan fremføres, forekommer det usandsynligt, at det skulle have givet anledning til et stednavn, der har holdt sig gennem tiderne.

Vi vil derfor hellere søge oprindelsen til »Hattenæs« i et mere stabilt fænomen, som den lokale befolkning har haft for øje gennem længere tid: Næsset må ganske enkelt have haft en bevoksning, der lignede en hat. Hvis vi godtager det, placeres navnet i en række af naturnavne, der er bestemt af den pågældende lokalitets udseende. (F.eks. Ulvehovedet, Knuden, Birkehøj etc.).

En ting er imidlertid oprindelsen til navnet, en anden dets forhold til sagnet. Vi kan forestille os, at den hatte-lignende bevoksning i tidens løb har ændret sig, ja, er helt forsvundet, mens navnet har bestået, og befolkningen har derfor været uvidende om, hvorfra det underlige navn stammede og er følgelig henfaldet til spekulationer vedrørende dets

oprindelse. Men så er der ikke længere tale om et historisk sagn, men derimod om et ophavssagn (ætiologisk sagn). Dette betyder, at mens sagnet efter den forkastede opfattelse var årsag til navnet, er det nu navnet, der har givet anledning til sagnet.

Men hvordan? Det karakteristiske ved ophavssagn er, at de tager udgangspunkt i en eller anden genstand i naturen (f.eks. en opretstående sten, der tolkes som én, der trodsede et forbud mod at vende sig om og derved forvandlede til en sten), – eller som her, et stednavn. Nu ræsonnerer forfatteren til sagnet »baglæns«, idet vedkommende på hvert trin af dets affattelse spørger sig selv: »Hvad var grunden til det?« Dette indebærer, at sagnet har udviklet sig fra dets slutning til dets begyndelse, d.v.s. i den omvendte rækkefølge af de begivenheder, det beretter om. Dersom vi nu rekonstruerer de muligheder for svar på ovennævnte spørgsmål, forfatteren på hvert enkelt trin har kunnet vælge imellem, kan vi se – da vi jo samtidigt kender sagnet – hvilket svar, han gav, og dermed får vi et indblik i hans tankevirksomhed. Det må dog understreges, at sagnet sikkert er skabt i et underbevidst tankeforløb, måske i løbet af et par sekunder – i stedet for at have fulgt den trinvise ræsonneren, som vi vil demonstrere i det følgende.

Vi begynder med at minde om, at en person, der bærer en hat, ikke er noget særsyn eller har været det, navnlig ikke i ældre tider. Men hvis den er fjernet fra personen eller helt isoleret fra vedkommende, vil den straks blive genstand for opmærksomhed, og derfor må vi gå ud fra, at man som grundlag for forklaringen af oprindelsen til stednavnet Hattenæs har tænkt på en hat, der ikke fandtes på sin naturlige plads: På

Udsigt fra Himmelbjerget ned over Julsø med Dynæs yderst til højre. Den lill ø, Alo, ses i midten af billedet.

Foto 1961.

hovedet af sin ejer. Det første spørgsmål, man så har stillet sig, har været: Hvordan gik det til, at han mistede den? Skete det med forsæt eller var det en tilfældighed? I det første tilfælde kan han selv have skilt sig af med den, men dette forkastes i mangel af en fornuftig begrundelse. Ellers kan en anden have revet den af hovedet på ham, hvad der indebærer, at han har været i håndgemæng med nogen. Her vil opmærksomheden imidlertid være koncentreret om håndgemæng, og tabet af hatten, (som jo er hovedsagen), vil glide i baggrunden. Derfor vælger sagnet forfatter at sige, at det var en tilfældighed: Han *tabte* den.

Men hvordan gik det til? Den nærliggen-

de forklaring er, at han skulle skynde sig, og det kunne være fordi han skulle nå noget, specielt forfølge nogen, eller at han selv blev forfulgt. Da det normalt er genstanden eller objektet for den dramatiske handling, opmærksomheden samler sig om, må resultatet være, at han *blev forfulgt*.

Hvorfor samlede han ikke hatten op? Fordi han ikke havde tid, men også fordi han var *til hest*. Dette kan også forklare tabet af hatten, eftersom det er let at forestille sig, at en gren rev den af hovedet på ham.

Forfølgerne (der naturligvis også har været til hest) har da været nær ved at indhente ham.

Efter at rytteren har tabt hatten, hvorved

stednavnets oprindelse er klarlagt, har han udspillet sin rolle, og forfatteren skiller sig af med ham ved at fortælle, at han red ud i søen for at redde sig over på den modsatte bred. Forresten et dårligt forsøg på at undslippe, eftersom forfølgernes heste også har kunnet svømme. – For at få en afslutning på sagnet må forfatteren derfor lade ham drukne, og det pågældende sted bliver kaldt Kongsdybet.

Vi slutter heraf, at det oprindelige sagn kun har indeholdt beretningen om flugten, tabet af hatten og drukningen.

I den situation, hvor sagnet blev fortalt til en gruppe tilhørere, ville et naturligt spørgsmål være: Hvem flygtede han for? Herpå har der ikke været noget nærliggende svar, så for dog at give et har man valgt kongen af Skanderborg, hvorved der også er givet en forklaring på, at flugten gik i retning mod Silkeborg.

Drewsen har en mere udførlig formulering af sagnet med angivelse af en anden forfølger, (meddelt 4/7 af husmand Hans Rasmussen i Nylykke):

»... Paa dette Djunnersvold boede den ene Konge i et Slot, omgivet med Grave og i *Kongshul* boede den anden. Dette sidste Sted ligger i Vesterskoven, nær Skovfoged Rex' Sted, hvilket før brugtes af en Bonde, men da Godset blev kongeligt, blev det til Skovfogedbolig. Ved denne Bondes Sted havde hans Fader fortalt ham, at Kongshul laae, og det skulde have Navn af en Huulvei derved. Denne Konge – »Vesterkongen«, som Bonden kaldte ham, – feidede med Kongen paa Djunnersvold, fordi han

vilde herske over det hele ... og angreb ham i hans fornævnte Borg, og da han »kastede Ild ind i denne«, blev den anden Konge (paa Djunnersvold) nødt til at flygte, og det lykkedes ham at komme et Stykke bort, før han opdagedes, ...«

Videre fortælles det, at han nåede til nogle ege, hvor han blev indhentet, hvorfor dette sted kaldtes *Næge*. Resten af sagnet følger de to første optegnelser fra Danske Sagn hvad angår tabet af hatten, Hattenæs og Kongsdybet.

I forhold til de to første optegnelser findes der et nyt navn, »*Næge*«, som giver anledning til en geografisk vanskelighed. Det er sådan, at når man kommer fra Dynæs og rider mod Silkeborg, kommer man til Hattenæs *før* *Næge*.

Ved betragtning af sidstnævnte stednavn ses det, at en nærliggende fortolkning er »De ege, hvor én blev indhentet«, hvilket viser, at der også her er tale om en flugt, der i dette tilfælde *kan* være grundet på en historisk begivenhed. – Lærer H. C. Hansen har sikkert ret, når han mener, at det i virkeligheden drejer sig om to sagn. I fortsættelse af sin gengivelse af Hattenæs-sagnet siger han:

»Om en anden konge fra Dynæs fortælles der, at han, medens han ligeledes flygtede til Silkeborg for sine fjender, blev indhentet og dræbt ved nogle store ege, som stod omtrent der, hvor jærnbanebroen går over Gudenå ved Silkeborg. Derefter fik stedet navnet *Næge*, ti han blev nået ved egene. Der ligger nu en skovfogedbolig i *Næge*.« – Det må her indskydes, at placeringen af *Næge* er

Sejs Hede, hvorover rytteren flygtede på sin vej fra Dynæs mod Hattenæs og Næge.

Litografi fra 1862.

forkert, idet afstanden herfra til broen er 1.5 km.

De to sagn er nu på grund af det fælles flugtmotiv blevet knyttet til hinanden, hvad der har fået i hvert fald en del af den lokale befolkning til at overse det netop omtalte misforhold mellem de to lokaliteters geografiske placering. Herved er de blevet opfattet som eet sagn.

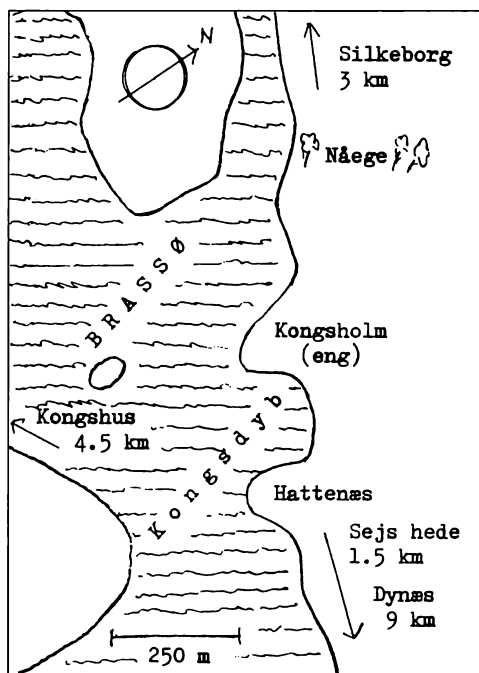
Drewsen har endvidere nogle oplysninger om Dynæskongens navn:

»Imidlertid var vort Selskab bleven for-

øget med en Skræder Søren Sørensen derfra Stedet, hos hvem Hans Rasmussens ene Søn er i Arbeide; ...

Af ham fik jeg nogle *Tillæg til Naae-Ege Sagnet* ... – Kongen paa Djunnersvold sad nemlig ved Frokosten, da Fienden kom for hans Slot, og da han opfordredes til at overgive sig, svarede han: »Maa Muus ikke have Madro!« hvorpaa han af Fienden atter fik det Svar: »Ikke længere end Kat vil!«

I sin bog om Dynæs meddeler Clausen, at denne historie er knyttet til flere personer af

*Skuepladsen for sagnet ved Brassø nordvestlige del.
Skitse af forfatteren.*

dette navn, men ellers kaldes Dynæskongen for Lave eller Laven Dinesen, hvad der er naturligt, eftersom landsbyen Laven ligger på højden ovenfor Dynæs. I henhold til Stednavneudvalget er det dog usandsynligt, at stednavnet Laven indeholder personnavnet Lave. Kan vi i forbindelse hermed forestille os, at efternavnet Dinesen er afledt af Dynæs? Alt dette antyder, at sagnet er af ikke-historisk oprindelse.

De optegnelser, vi hidtil har nævnt, har flugtmotivet som det centrale: Dynæskongens flugt mod Silkeborg, da han blev angrebet i sin borg, hvad der i korthed er handlingen i denne version. – Inden vi

fortsætter med sagnet videre udvikling, skal imidlertid forudskikkes nogle bemærkninger om sagns udvikling i almindelighed.

Undersøgelser har vist, at den, der genfortæller en beretning, stræber efter at give de enkelte begivenheder i en logisk orden, sådan at virkning følger årsag genfortællingen igennem. Men her må det straks påpeges, at kravet om en logisk sammenhæng i høj grad er subjektivt bestemt og afhænger af den enkelte genfortæller.

Hvis denne nu mener, at det, der er blevet fortalt, på eet eller flere punkter ikke lever op til hans eget krav om sammenhæng, eller hvis vedkommende har glemt noget, således at den bliver brudt, vil han erstatte det manglende med noget, han selv har digtet til, hvorved den bliver genoprettet. Det samme er tilfældet, hvis en fortæller mener, at beretningen kan forbedres, d.v.s. gøres mere fængslende for tilhørerne. (Det er af den grund, at f.eks. folk med en højere social status ofte kaldes for konger).

Det, der tilføjes, er bestemt af den enkelte fortællers viden og fantasi. Her er det sådan, at opmærksomheden let bevæger sig fra et emne til et andet, som er knyttet dertil i den enkeltes bevidsthed eller i folks bevidsthed i almindelighed. Men opmærksomheden vil også let bevæge sig fra et emne til et andet, hvis de har samme forhold til et tredje, som f.eks. fra Hattenæs-sagnet til Næge-sagnet, da begge indeholder et flugtmotiv.

Det er påfaldende, at Drewsen allerede i begyndelsen af sit ophold i Silkeborg (18/6) nævner en anden version af sagnet:

»Naae-Ege ligger ved Gudenaasens højre

Sejs hede set mod Stovbjerg.

Foto 1961.

Bred, lidt forbi det første Skovfoged Sted, naar man mod Syd spadserer langs med Aaen, imod dennes Løb; Stedet betegnedes ved 3 gamle nøgne Ege, som desværre i forrige Aar ere blevne fældede ... Hertil knytter sig et Sagn, som bør bevares.

Ved Himmelbjerget ligger Laven el. Lauen Ø [Dynæs], hvorpaa i gamle Dage stod Laven Slot; her boede en Konge, som havde en deilig Datter, der elskedes og til Hest bortførtes af en Konge, der boede ved Silkeborg, men Rovet opda-

gedes og Prinsesse-Røveren forfulgtes. Da hans Hest havde den bortførte pige at bære foruden ham selv, kom hans Forfølgere ham stedse nærmere og naaede ham ved de fornævnte Ege; da han saaledes kun naaede til disse, fik Stedet det endnu gjængse Navn *Naae-Ege*. Han maa der være bleven afskaaret og saaledes ikke kunnet opnaa sin Hensigt at flygte over Silkeborg, thi Sagnet siger endvidere, at han ved Naae-Ege slap Kongedatteren (om hvem Sagnet intet videre melder) og forsøgte at redde sig

ved Svømning over Gudenaee, men da han red over Næsset nedenfor Naeege, tabte han sin Hat, hvoraf Stedet hedder *Hattenæs*, og da han kom ud i Dybet, druknede han, hvoraf Aeen paa det Sted kaldes *Kongsdybet*.«

I modsætning til den først omtalte version, der åbenbart har været den, der fortæltes blandt den lokale befolkning, stammer denne snarere fra de borgerlige kredse og deres tilknytning, hvori Drewsen færdedes. Som det ses, er Dynæskongens flugt blevet erstattet med et mere romantisk motiv: Bortførelsen af hans datter. Da Drewsen senere hører den version, som vi hidtil har omtalt, nævner han i den forbindelse, at meddelelsen her (Hans Rasmussen) ikke havde hørt noget om kongedatteren. Dette viser, at han må have spurgt direkte herom, og at samme motiv derfor stammer fra andre kredse end lokalbefolkningen.

De to hidtil omtalte versioner, hvori Dynæskongen i den første bliver forfulgt, men i den anden selv optræder som forfølger, er senere blevet komponeret sammen til en tredje version, gengivet af Clausen i en novellistisk omformning. Her er Vesterkongen, der optræder i en af optegnelserne af den første version, blevet erstattet med sin søn, og samtidig er rollen som angriber blevet ændret til bortfører, velsagens for at give historien et ekstra romantisk »løft« og skabe en passende balance mellem de optrædendes alder. Yderligere er de flygtende blevet navngivet som Thorbjørn og Ingrela. Dette som et forsøg på at gøre fortællingen fængslende og virkelighedsnær. Det romantiske højdepunkt er de to elskendes

druknedød i Kongsdybet, som altså betegner det sted, hvor handlingen afsluttes – i alle tre versioner.

At afslutningen i denne version er af særlig dramatisk karakter, har åbenbart haft den virkning, at interessen for Nåege (der jo antyder en flugt) har været så stærk, at den har fået Hattenæs og dermed tabet af hatten til at glide ud af beretningen. En anden virkning af denne interesseforskydning er, at man har set bort fra det urimelige i, at de to flygtende, der givetvis har haft kurs mod Vesterkongens bopæl i Vesterskoven, har fulgt en stor omvej, idet den korteste rute forløber langt sydligere.

Efter disse betragtninger vil man spørge efter eventuelle historiske kendsgerninger, der kunne ligge til grund, men i overensstemmelse med det synspunkt, vi har anlagt med hensyn til sagnets oprindelse, synes mulighederne at være til at overse.

Dynæs og Silkeborg har i det mindste haft tilknytning til hinanden, da de i et vist tidsrum har haft fælles ejer. Den centrale person er her en vis Laurits Hvass til Ormstrup (i nærheden af den nuværende Tange sø nordøst for Silkeborg), som først havde været gift med en datter af Eluf Elufsen, der i 1404 havde fået Dynæs i pant af Aage Hase, der øjensynligt må have været i pengetrang. I sit andet ægteskab med Thora Mus, der var datter af den først kendte ejer af Silkeborg, Erik Mus, kom han derved i besiddelse af også denne ejendom. Erik Mus har formentlig tilhørt den gamle adelsslægt Mus, »af hvilken den bedst kendte er Jep Mus, som døde i 1394 og var en af Dronning Margrethes betroede Mænd ..., som hun ifølge Sagnet skal have hjulpet tilrette,

Elletrunterne ved Næge. – »Om Eftermiddagen til Naae-Ege. De mange Øer, der findes i Aaen ved Skovløberboligen, tyde paa, at den høire Bred tidligere har gaaet saa langt ud, at disse Øer, paa hvert af hvilke der voxer et gammelt Elletræ, have udgjort dens Grændse; Træerne have havt for stærke Rødder ned i Bunden, til at den Vandflod, der har borttaget det Øvrige, kunde rive disse Træer med sig.« Drevsen 21/6 1850.

Foto 1960.

da han som ældre Kavalier bortførte den unge Adelsfrøken Kirsten Pedersdatter Thott, som var lovet bort til en af Slægten Mus.«

Hvis vi ser bort fra, at der *kan* ligge en historisk tildragelse til grund for navnet Næge, indskrænker det historiske grundlag sig til, at de to ejendomme har haft fælles ejer, hvorved navnet Mus også kan være blevet knyttet til Dynæs. (Må Mus ikke have madro?). Men, som tidligere nævnt fortælles denne episode også om andre af dette navn.

– Hvad angår bortførelsesmotivet, kan dette naturligvis også have fundet vej ind i sagnet på tilsvarende måde, men det forholder sig nok snarere sådan, at det er et udtryk for de frembrydende romantiske tanker fra 1800-tallets begyndelse. I forbindelse hermed kunne man tænke sig, at bortførelsen er blevet optaget i sagnet for at give et fornuftigt svar på spørgsmålet om, hvorfor bortføreren blev indhentet: Fordi hans hest havde en dobbelt byrde.

Afslutningsvis kan siges, at de tre versioner viser en tydelig interesseforskydning. Mens Kongsdybet er nævnt i dem alle, findes Nåege ikke i de to først anførte optegnelser, mens Hattenæs og dermed tabet af

hatten er forsvundet fra den sidste version. Udviklingen har altså bevæget sig fra et næs med en hatte-lignende bevoksning, der har sat folkefantasiens i gang, og er endt med en beretning om to elskendes druknedød.

NOTER OG HENVISNINGER

Clausen, Jens: Dynæs. Ridderborg og Digterbolig. Silkeborg, 1933. – Her gengives bl.a. de sagn, der er knyttet til stedet. En digterisk behandling er givet af fru postmester Caroline Petersen: Flugten fra Dynæs. Silkeborg, 1890. – Hun kaldtes undertiden, lidt respektløst, for »Post-Caroline« og skal have været en ret excentrisk dame. Forfatterens fæder har fortalt, at hun engang så hende komme gående med en sko på den ene fod og en støvle på den anden. Et virkeligt digtersind har åbenbart været hævet over sådanne uregelmæssigheder.

Danske sagn som de har lydt i folkemunde. Udelukkende efter utrykte kilder samlede og tildels optegnede af Evald Tang Kristensen. Århus og Silkeborg, 1892-1901. Bd. I-VI 1 og 2. – Her anført bd. IV, nr. 187 og 186.

Fra og om Silkeborg. Justitiarius Adolf Ludvig Drewsens Dagbog under hans Ophold paa Silkeborg fra 16. Juni til 25. Juli 1850. Silkeborg, 1936.

Knudsen, Gunnar: Provstens Hat – og andre Hatte. (I Festskrift til Vilhelm Andersen ... 1934). – Her tales om en »meget høj Bakke« på Brassøs nordlige bred, som bærer navnet Hattenæs. Med sin mangeårige fortrolighed med egnen foretrækker forfatteren en anden forklaring.

Stednavne i Århus og Skanderborg Amter. Udgivet af Stednavneudvalget. København, 1964. (Danske Stednavne, XII).

Johansen, Thomas: An Experiment with Oral Transmission. København, 1993.

Egeberg, Edvard: Silkeborg Slot. København, 1923-24. Bd. 1-3.

Ny Mølle i Lisbjerg

Af Kurt Dalsgård Sørensen

Indledning

De ældste kendte møller i Danmark stammer fra 1000-årene. Op gennem middelalderen tog møllebyggeriet fart, og der blev opført et stort antal vand- og vindmøller, som forarbejdede landbrugets korn til menneske- og dyreføde. Oprindeligt stod det enhver frit for at etablere sig som møller, men i løbet af middelalderen blev der indført en række indskrænkninger i næringen, og den kongelige kontrol med erhvervet blev gradvist øget – især af hensyn til beskatningen. Fra slutningen af 1600-tallet kunne mølleri kun drives efter kongeligt privilegium, og dette forhold fortsatte til midten af 1800-tallet, hvor møllenæringen som led i liberaliseringen af det økonomiske liv blev et frit erhverv.

Møllerne havde siden begyndelsen af 1700-årene oplevet en økonomisk guldalder, og de gode tider fortsatte i de første årtier efter monopolets ophævelse. Den øgede konkurrence fra nye og større, moderne møller betød dog fra 1880-erne stigende vanskeligheder for de små og ældre møller. Endnu værre blev forholdene efter indførelsen af elektrisk kraft i landbruget i første halvdel af dette århundrede, for det betød, at hele eksistensgrundlaget for de gamle vand- og vindmøller efterhånden helt var forsvundet omkring 1950. Mange af dem

blev nedlagt, andre forfaldt langsomt og atter andre ombyggedes til andre formål.

Udnyttelsen af vandkraften i møllerne blev gennem tiderne væsentligt forbedret. De første møllehjul, dog især kendt fra udlandet, bestod af en vandret krans af skovle, placeret direkte i vandløbet. Den type møller kaldes herhjemme horisontalmøller eller »skvatmøller«.

Horisontalmøllen blev efterhånden erstattet af vertikalmøllen, hvor vandhjulet er rejst op. Af denne type kendes især underfalds- og overfaldsvandhjulet. Underfaldshjulet kunne udnytte 20 til 30 procent af energien i vandkraften, mens overfaldshjulet kunne præstere en udnyttelsesprocent på op til 70.

Overfaldsvandhjulet må derfor have betydet en mere bekvem dagligdag for befolkningen, da det omkring år 1600 kom til landet. En udnyttelsesprocent på 70 forudsatte imidlertid, at vandløbene blev opdæmmede. Mølledammen og stemmeværket fulgte derfor med overfaldshjulet. Med stemmeværket eller slusen kunne man regulere vandstanden i mølledammen.

De gamle vandmøller ligger således af naturlige årsager i bunden af dalstrøg med rislende vandløb, og mange af dem derfor i smukke og idylliske omgivelser. Det gælder også for den, hvis omskiftelige historie der skal berettes om i det følgende: Ny Mølle i Lisbjerg sogn nordvest for Århus. Den lig-

ger i Egådalen, der er hjemsted for endnu to andre middelalderlige vandmøller, Røde Mølle og Grå Mølle.

Naturen i Egådalen i starten af 1900-tallet er blevet beskrevet således:

»Naturen var et sandt eldorado for naturforskere. Engområderne var rige på ænder og bekkasiner. Vandstæren sad ofte på en sten ude midt i Egåen og dykkede efter insektlarver. Fuglene sang i træerne, og fisk som gedder og ål svømmede rundt i Egåens krystallare og rene vand. Om foråret stod glasålene ved stemmeværket, hvorfra de søgte videre op ad Egåen. Vandet var så rent, at mange vandplanter voksede på bunden af åen, og karlene badede hver sommer i åen og mølledammen.¹

Kilderne til beskrivelsen op til omkring år 1900 findes på Skejby-Lisbjerg sognekiv.² Historien fra 1900-tallet og op til i dag er i det væsentlige baseret på interviews af en række personer, som i større eller mindre omfang har haft deres gang på Ny Mølle samt på avisartikler m.m.³

Møllens ejere indtil 1804

Ny Mølle var indtil reformationen i 1536 sammen med Kærbygård under Alling kloster, men efter reformationen kom den ind under kronens gods.

I 1544 er møllen nævnt i Århusgård og Åkjær lens jordebog som »Nøimølle ved Egaa«.⁴

I 1610 gav kongen tilladelse til, at Kærbygårds ejer, Offe Skade, kunne benytte bønderne til hoveri. Han havde i sin tid købt bøndergårde og herunder Ny Mølle af kannikedømmet i Århus.⁵

Fra 1630 til 1635 svarede fæsteren af Ny Mølle afgift til Århusgård under Skejby

Sogns skatteregnskab.⁶ I 1653 ejede Præbend Corpus Christi, Doktor Søren Nielsen møllen. Det vil sige, at Ny Mølle hørte under domkapitlet ved Århus domkirke.

Ovenstående fortæller, at Ny Mølle mellem reformationen og enevældstiden (1660) har været under både kronen og kirken.

I 1679 afhændte domkapitlet møllen til proprietær og viceadmiral Christian Bjælke af Kærbygård.

I 1686 overdrog Christian Bjælke Kærbygård til sin broder, amtmand Otto Bjælke. Han solgte kort tid efter gården til stiftsskriver og proviantforvalter Christen Wegerslev, som imidlertid inden udgangen af 1686 tilskødede Ny Mølle til major Jørgen Bjælke, Otto Bjælkes søn, for 600 rigsdaler. Jørgen Bjælke var i mellemtiden blevet ejer af Kærbygård. Herefter var Ny Mølle under Kærbygård indtil 1804.

Kærbygård var hovedsæde for et bøndergods, der omfattede 4 gårde og 3 gadehuse i Vejlbj.

Fæstere indtil 1750

Den første kendte fæster på Ny Mølle hed Rasmus Møller. Han var fæster i 1610, men havde dette år ingen avl og gav derfor kun en 1/2 rigsdaler i pengeskat om året. I 1613 havde Rasmus en karl på møllen, som hed Jens. I 1621 var en Jens Pedersen fæster – formodentlig karlen Jens – og han betalte dette år en afgift på 1 1/2 ørte byg,⁷ 1 ørte havre, 1 svin og 1 fænød. I 1630 skulle han kun betale 2 skilling i pengeskat og blev erklæret for »ganske og aldeles forarmet«. Han var sikkert blevet udplyndret af Walensteins tropper.⁸

Efter Jens Pedersen hed fæsteren Søren Mortensen, som var gift med Jens Pedersens

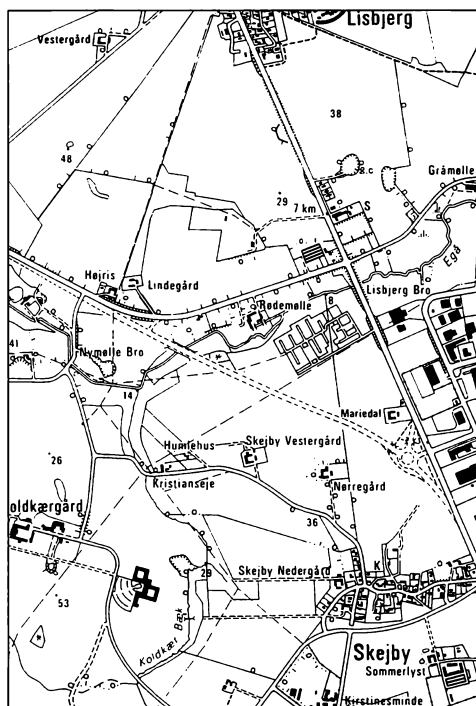
enke. Han svarede i 1664 12 ørte mel i afgift af en mølleskyld på 7 td. og 4 skp. hartkorn.⁹

I 1669 døde Sørenns kone, og der fulgte et længere slagsmål ved birketinget. Arvingerne kunne ikke forstå, at der efter boets opgørelse kun var en formue på 215 slettedaler og slet ikke, at der samtidig var en gæld på 261 slettedaler. Da »lagde Søren Mortensen hånd på skriften og bad Gud til hjælp, at han var den gæld bortskyldig«. Han forsvarede sig med, at da han kom til møllen, var der en stor gæld og en hob uopfødte børn, der aldeles intet havde arvet efter deres salige fader. Dette fremlagde han bevis for.

I 1681 boede fæsteren Peder Sørensen på Ny Mølle. Det fremgår af markbogen fra 1681, hvor Ny Mølle er beskrevet af 8 »dannermænd«.

Møllen havde da 2 overfaldshjul på 4³/₄ alen med tilhørende kværne bl.a. en rugkværn. Møllestenene var på 2¹/₂ alen. Mølleskylden er sat til 4 tdr mel. Møllen kunne male hele året undtagen, hvis der på grund af tørke var for lidt vand i åen, eller hvis frosten var for hård. Videre nævnes det, at »Møllehuset er ved magt«. Søgningsen til møllen var en fjerdingvej (1,883 km) nord og syd for møllen. Og »Høe kan aufles i Dammen og Moese for 1/2 læs«.

I 1709 hed fæsteren Rasmus Pedersen. Han blev dette år slæbt for birketinget af Mette Iensdatter fra Kasted. Hun havde fået et barn og beskyldte Rasmus Pedersen for at være faderen. Hun krævede derfor dom over Rasmus, førend han giftede sig med Apelone Sørensdatter og ligeledes forbud mod, at pastor Bertel Mygind i Hasle viede dem. Hun ville »beedige, at han havde givet

Kort over Egåens 3 møller mellem Lisbjerg og Skejby. Den stiplede linie midt i billedet markerer den nye motorvejsføring.

hende hånd på, at han aldrig ville ægte andet fruentimmer end hende, ellers havde han aldrig fået lov at besøve hende«. Nogle af vidnerne i retten hævdede dog, at de havde set hende sidde på en ung karls knæ i »kroeret« og hørt rygter af andre.

Sagen sluttede uden nogen afgørelse.

I 1726 var fæster Jens Christensen, møller, og før ham hed fæsteren Peter Bunde.⁴

Møllere var i 1700-tallet standsmæssigt over bønderne, selv om de også var fæstere, idet de rangerede lige efter præster og proprietærer. Hvilken stand man tilhørte, blev især stillet til skue i kirken, hvor kirkegæn-

gerne havde bestemte pladser afhængig af standen.

Det var fæsteren Jens Christensen bevidst om. Han krævede i 1739 ved herredstinget for Galten, Houlberg, Vester Lisberg og Hasle herreder at få sit rette sæde og stolestade til sig selv og hustru samt børn og tyende udpeget i Lisbjerg Kirke. Til at udpege de rette stole blev gamle mænd mellem 70 og 80 år fra Lisbjerg sogn indkaldt som vidner, fordi de måtte kunne huske mange år tilbage og være i stand til at fortælle, hvor fæsteren af Ny Mølle havde sin plads. Endvidere krævede han at få den gamle kirkesti til Lisbjerg Kirke genoprettet.

Sagen var meget omstændelig og endte uden en kendelse. Man har nok snakket sig til rette.

Samme år blev Jens endnu engang indstævnet for herredstinget. Det var Karen Sørensdatte fra Lisbjerg. Hun klagede over, at hun en dag på vej til Ny Mølle blev overfaldet af Jens Christensen. Han slog hende, så hun nu havde sorte og brune pletter over hele kroppen, men mest »under den ene pat«.

Denne sag fik heller ikke nogen afslutning.

Brændevinsbrænding og krohold

I 1751 hed fæsteren Søren Christensen.

Mølleriervivet medførte, at der var en livlig aktivitet på møllerne. Det var ikke ualmindelig med et stort folkehold, og så kom der jo mange gæster for at få malet korn. Møllegæsterne skulle føle sig velkomne, og i den anledning var det mange steder en skik, at mens gæsterne ventede på, at deres korn blev malet, blev de beværtet med en dram eller to.

Ifølge en forordning udsendt i 1734 var det imidlertid forbudt at udføre brændevinsbrænding og have krohold på landet.

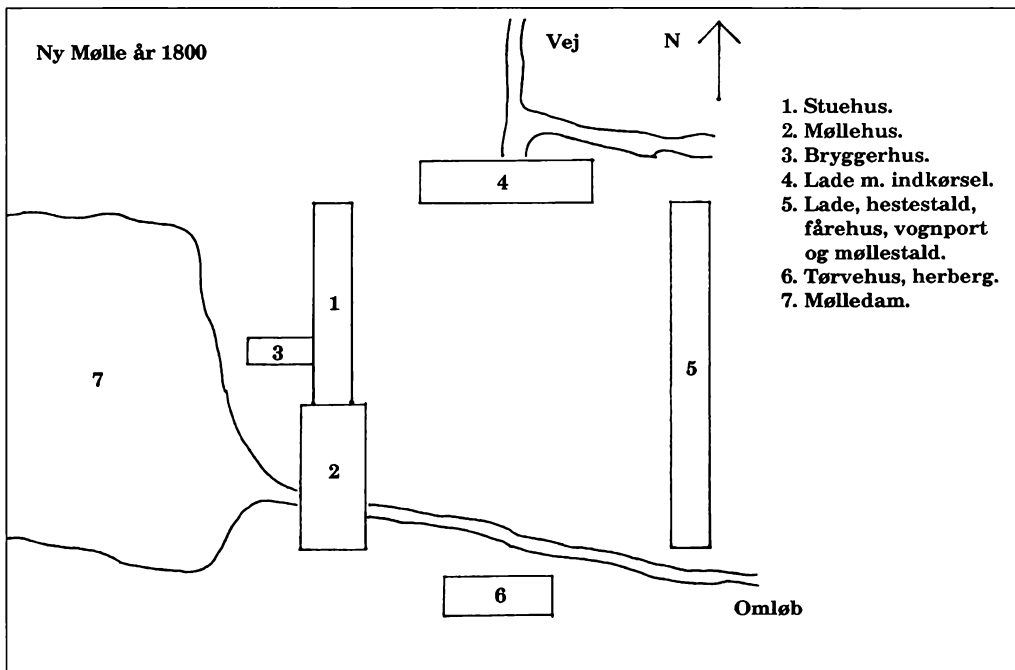
I 1761 blev fæsteren Søren Christensen af Ny Mølle indstævnet for herredstinget i Lisbjerg af toldforpagter Niels Saabye i Århus, sigtet for brændevinsbrænding og krohold. Niels Saabye anklagede Søren Christensen for »meget skadelig misbrug, siden han idelig vedvarer med at brænde brændevin og han endog uden undseelse udtapper og sælger til hvem der forlanger det«.

Søren Christensen mødte i retten med de lovbeskikkede dokumenter, og der blev indkaldt mange vidner (22 mænd fra Lisbjerg, 13 fra Skejby, 7 fra Terp og 7 fra Kasted + tjenestefolk fra Røde og Grå Mølle). De vidnede med oprakte fingre og ed efter loven.

Vidnerne var imidlertid meget solidariske med mølleren, idet de ofte svarede »kan ikke huske, mindes ikke, erindrer ikke så nøje«. Mange af vidnerne fremhævede også, at de aldrig havde betalt for noget brændevin. En vigtig detalje, fordi det så ikke var krohold.

En Laus Skrædder erklærede således, at han om foråret havde sendt sin karl til Ny Mølle for at købe 3 pægl brændevin til sin syge kone. Han fik brændevinen, men fik ikke lov til at betale den. Søren Christensen gav karlen den besked, at han ikke havde brændevin til salg, men at han gerne ville hjælpe Laus Skrædders syge og svage kone. En Iens Kjær i Lisbjerg, som en gang om året kom til Ny Mølle for at indkræve soldaterpenge, erklærede, at han da altid blev beværtet, men uden at betale.

Søren Christensen fremviste attester på, at han hentede sin øl og brændevin inde i Århus blandt andet hos Søren Ladefogeds

Figur 1. Ny Mølle ca. 1800, optegnet efter angivelser i Galten-Houlberg-Vester Lisbjerg-Hasle hrdr. tingbog 1792 samt matrikelkort 1800.

Tegning af forfatteren.

enke ved Munkeporten og konsumtionsbetjent Peder Panch på Graven, men attesternes lovformelighed blev draget i tvivl.

Niels Saabye opgav efter mange retsmøder sagen, vel af mangel på beviser.

Søren Christensen døde i 1763. Han efterlod en formue på ikke mindre end 1016 rigsdaler. Endvidere efterlod han et velhavende indbo og en fornem vognpark med bl.a. en grønmalet postvogn og en ikke ubetydelig mængde redskaber og værktøj.

Størrelsen af formuen tydede på, at Søren var en driftig mand, og at anklagerne om brændevinsbrænding og krohold måske ikke var helt forkerte. De ved skifteretten re-

gistrede redskaber i bryggerset gav også en formodning om, at anklagerne ikke var helt uden grund.

Imidlertid havde Søren forsømt at vedligeholde bygningerne og »brøstfældigheden« beløb sig til 675 rd. Han havde måske tænkt for meget på at tjene penge ved krohold.

Besætningen på Ny Mølle bestod i 1763 af 4 heste, 6 køer, 2 stude, 1 et-års kviekalv, 13 får, 2 væddere, 2 søer, 5 polte, 12 smågrise, 3 gæs og 1 gase.

Ved skiftesamlingen den 15. november 1763 meddelte skifteforvalteren iøvrigt, at de efterladte børn måtte sørge for »at finde

en ny fæster til Ny Mølle, som samme kunne bebo, siden den ældste datter er så voksen, at hun i ægteskab kan indtræde, og husbonden ikke synes længere at lade møllen på den fod henstå, fornemmelig i henseende til de umyndige børns opdragelse«.

Den 20. december erklærede formynderne, at de nu havde fundet en ny fæster, som ville gifte sig med Maren, den ældste datter. Det var Søren Sørensen fra Elev. Kærligheden mellem de to viste sig imidlertid ikke at være gensidig, for ægteskabet blev aldrig til noget. I stedet giftede Maren sig med Søren Knudsen.

Den første selvejer

I 1764 blev den kun 20-årige Søren Knudsen fra Kolkjærgård derfor den nye fæster. Han byggede og udbedrede »brystfældigheden« på Ny Mølle. Det fremgår af tingbogen fra 1792 for Galten, Houlberg, Wester Lisberg og Hasle herreder. Heri findes en udførlig beskrivelse af bygningerne på Ny Mølle og på baggrund heraf er figur 1 lavet.

Bygningerne var vel vedligeholdte og blev sat til en værdi af 1090 rigsdaler. I møllehuset stod to kværne.

Landboreformerne i 1780erne fik indflydelse på ejerforholdene på Ny Mølle, idet fæsteren og mølleren Søren Knudsen overgik fra at være fæster til at blive ejer af Ny Mølle i 1804. Det skete efter, at godsejeren på Kærbygård i 1803 fik bevilling til at bortsælge fæstegodset, herunder Ny Mølle.

Søren Knudsen betalte 2.500 rigsdaler »i dansk kurant mønt« for møllen. Summen skulle erlægges i klingende mønt ved skødet's underskrift.

Af frygt for en tilbagevenden til hoveri blev det indføjet i skødet, at hvis møllen

nogensinde skulle blive solgt til en hovedgårdsejer, måtte den aldrig blive pålagt hoveri. (En bestemmelse som efter loven skulle indføres i alle skøder, når en gård blev frikøbt fra et gods. Reglen var gældende en årrække fremover ved alle handler. Hoveriet blev for møllernes vedkommende dog sjældent aftjent i form af fysisk arbejde, men i form af toldfri maling for herremanden.)

Den nye selvejer og initiativrige Søren Knuden købte i 1804 et jordstykke i Lisbjerg.

I 1808 underskrev den nu 64-årige Søren Knudsen en opholdskontrakt med sønnen Søren Sørensen. Ifølge denne forpligtede sønnen sig til at bygge et opholdshus eller aftægtshus for forældrene kaldet »Bihaugen«, og at yde dem årligt 4 td. rug, 4 td. byg, 12 td. malt og 2 køer samt 3 får.

I 1812 overtog sønnen Søren Sørensen Ny Mølle for 4617 rigsdaler. Ved købet fulgte en besætning på 2 bæster (heste), 6 køer og 10 får med.

Søren Knudsen døde i 1819 og blev begravet på Lisbjerg kirke. Hans gravmæle kan i dag ses i våbenhuset.¹⁰

I Søren Sørensens tid på Ny Mølle har der efter folkeholdet at dømme været en livlig aktivitet. I 1834 var der således ansat 7 tjenestefolk og 2 karle. I 1840 havde Søren Sørensen ansat endnu 2 hjælpere. Der var nu 1 huslærer, 2 betjente, 1 staldkarl, 2 arbejdskarle, 1 gift røgter, 1 stuepige, 1 kokkepige, 1 barnepige og 1 bryggerspige.

I 1845 var der 8 tjenestefolk, hvoraf en af karlene vides at have haft navnet Søren Pasgænger og en af tjenestepigerne navnet Yhr i en »lidt ubestemmelig stilling«.

Søren Sørensen døde i 1845 af brystsyge (lungesygdom forårsaget af melstøv).

Ny Mølle set fra nord, formodentlig omkring 1880-90.

Foto i Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv.

Twistigheder med Kærbygård

At drive en vandmølle kræver, at der er vand nok i mølledammen.

Efter landboreformerne gik udviklingen inden for landbruget stærkt, og bønderne så en fordel i at udnytte vandløbene til eng- og markvanding. En sådan praksis kunne imidlertid medføre konflikter mellem bønderne og møllerne om retten til vandet, især hvis en bonde opstrøms en mølle ledte vandet ind over sine marker.

En sådan twistighed opstod i 1820 mellem de 3 møllere i Ny Mølle, Røde Mølle og Grå Mølle på den ene side og ejeren af Kærbygård på den anden side, fordi sidstnævnte havde afspærret åen og ledt dens vand ind over sine enge.

Vandsynscommitéen tog sig af sagen og afsagde følgende kendelse: »At Kierbygaards

Eier Krigsraad Secher bør strax efter denne eragtnings Forkyndelse, lade det opstemmede Vand afløbe efter forestaaende Tilkiendegivelse for Møllerne, dog successive saaledes: at Mølløværkerne og Dæmningerne kan være uden fare. Alt under en Mulct til Sognets Fattige af 2, skriver to Rigsbankdaler, for hver Dag han saadan efterlades«. Det opstemmede vand skulle altså med forsigtighed ledes tilbage til åen, for ikke at ødelægge mølløværkerne og dæmningerne.

Kærbygård bliver igen møllejer

I 1846 blev Søren Nielsen ved giftermål med Søren Sørensens enke bestyrer af Ny Mølle. Hans tid på møllen blev imidlertid kort, idet Ny Mølle blev stillet til offentlig auktion den 7. august 1848. Det skete formodentlig, fordi enken var død i 1847 (af

brystsyge), og fordi Søren Nielsen efter skiftesamlingen måtte nøjes med en meget lille udbetaling. Han har derefter ikke haft råd til at købe møllen.

Ved auktionen bød proprietæren og godsforvalteren ved Kærbygård højst (22.000 rigsdaler), og dermed kom Ny Mølle igen under Kærbygård.

De nye ejere bortforpagtede møllen i februar 1849 til Emil Ferdinand Frisch, hvis forpagtningskontrakt meget detaljeret beskriver, hvilke pligter der påhviler såvel forpagteren som proprietæren af Kærbygård.

E. F. Frisch forpligtedes til at betale kirke-, korn- og kvægskat af jorden samt krigsskat. Af møllen skulle der betales skatter og afgifter, såvel kongelige som kommunale, og der skulle også betales tiende og nannest (naturalieydelse) til præst og degn.

Forpagteren overtog 6 malkekøer, og det blev pointeret, at alt fourage (foder) og pillemel skulle fortæres på møllen, for at gødningen kunne komme jorden til gode.

Til Ny Mølle hørte en god og muldrig agerjord både nord og syd for Søftenvejen, ialt 56 td. land. Jorden skulle dyrkes efter en inddeling i 7 lige store indtægter. Sædskiftet skulle indeholde hel- og halvbrak i 2 år, vintersæd i 1 år efter tilførsel af gødning, byg og havre i 2 år med tilførsel af gødning og udlæg af kløver det sidste år. Derefter kløvergræsmark i 2 år.

Et engvandsanlæg med tilhørende grøfter og render var anlagt øst for gården.

Gården har afhængig af årstiden kunnet bære en besætning på 22 til 30 malkekøer med tilhørende ungkreaturer og ca. 20 fedesvin. Desuden 4 heste og nogle får.

To overfaldsvandhjul trak mølleværket. I møllehuset var der 4 kværne: en pille-

kværn,¹¹ en rugkværn, en sigtekværn og en bræk-kværn¹². Toldkornet opgives til 250 tønder.¹³ Søgningen har således været god.

Ny Mølle har efter ovennævnte at domme været en ejendom, som på den tid hævde sig over almindelige bøndergårde.

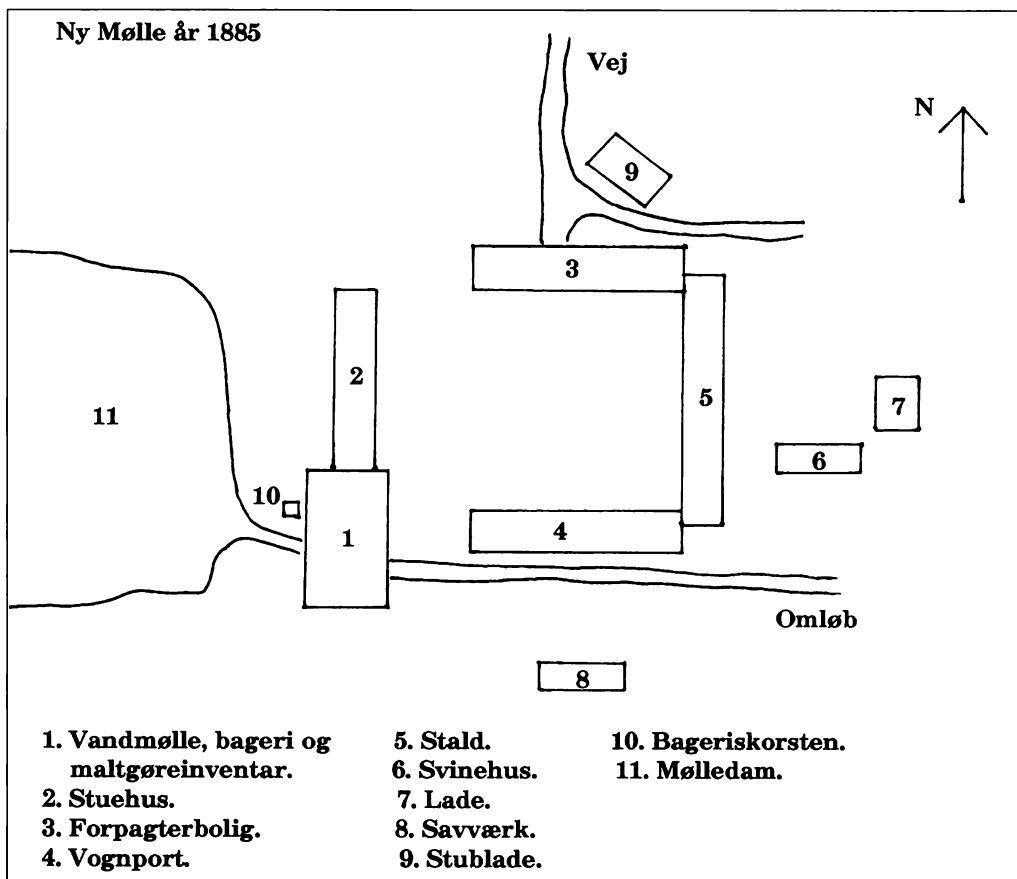
Det er også værd at bemærke, at der ved møllen har ligget et stort haveanlæg i engelsk stil med en fornem frugthave, som forpagteren skulle røgte vel og beskytte mod genembrydende vand fra dæmningen.

Vest for stuehuset var der 12 frugttræer, mange buske og træer samt 2 lysthuse (det må have været omkring mølledammen). Langs åen længere vest på var der ca. 1600 nyplantede grantræer, og ned mod selve åen en frugthave med 20 frugttræer i deres bedste alder. På bakken syd for åen var der et krat med en god opvækst af hassel, ask, el, og gran. Her var også anlagt gange, opstillet lystbænke m.m. Det må have været et ualmindelig smukt haveanlæg.

Treårskrig og krise

Det var en urolig periode, da Frisch forpagtede Ny Mølle, idet slesvig-holstenerne, der blev støttet af Preussen, førte krig i årene 1848-50 (Treårskrigen) mod Danmark. Krigen gik ikke ubemærket forbi Ny Mølle.

Træer blev fjernet fra skovskifterne i Lisbjerg Skov, hvilket bl.a. fremgår af tingbogen fra den 21. november 1849: »21 nov. 1849 mødte for Retten Procurator Brendstrup af Aarhus og begjærede paa Brasch (godsforvalteren på Kærbygård) og Medejeres Vegne tvende kyndige og upartiske Mænd udnævnt til at taxere den Skade som er tilføjet de under Ny Mølle i Lisbjerg Sogn hørende Skovskifter i Lisbjerg Skov af de fjendtlige Tropper, ved afhugne og bort-

Figur 2. Ny Mølle ca. 1885, optegnet efter Forsikringsprotokol for Århus amt, Vester Lisbjerg hrd. 1866-1936. Tegning af forfatteren.

førte af ca. 803 stk. unge Træer af Bøg og Eg etc. saavelsom ved Borthugning ved en Del af Toppen paa de store Træer.

Forpagter Frisch var en meget driftig mand. Han kunne ikke affinde sig med kun at være forpagter, idet han i 1854 købte en udskiftet ejendom i Ødum Sogn kaldet »Haraldslund« og yderligere to gårde i Tostrup, så han sammenlagt kom op på at eje 320 td. land.

På »Haraldslund« opførte han en moderne gård med en på det tidspunkt imponerende hovedbygning. Frisch kom dog aldrig til at bo på gården, idet han gik fallit i 1858. Frischs fallit betød, at han samme år måtte forlade Ny Mølle.

Selvom Frisch havde brugt mange penge på »Haraldslund«, satte hans aktiviteter også sine spor på Ny Mølle, idet han havde opført et fuldt moderne bageri med en im-

ponerende bageriskorsten (figur 2). Det kom den efterfølgende forpagter til gode.

En kort glansperiode

Den nye forpagter var udlært bager og hed Peter Edvard Steenholdt. Han overtog forpagtningen i 1858.

Med Steenholdts overtagelse af forpagtningen indledtes en glansperiode i Ny Mølles historie. Han forstod at udnytte det af Frisch opførte bageri og frigivelsen af næringen i 1852. Det har virkelig summet af liv på Ny Mølle. I 1860 var der således 5 tjenestefolk: en møllersvend, en mester-svend ved navn Hans Peter Poulsen, en bagersvend ved navn Henius Erchtorn fra Sachsen og en husjomfru ved navn Anna Laura Fangel, til at klare opgaverne på Ny Mølle. I 1870 var tjenesteholdet øget med 4 personer, hvorved husstanden kom op på hele 17 personer. Tjenesteholdet bestod således af 2 bagere, 2 møllesvende, 1 avlskarl, 3 karle, 1 husjomfru, 1 kokkepige, 1 mejerske, 1 huslærer og 1 gartner.¹⁴

Bagersvenden i 1860 var altså fra Tyskland. Det fortæller, at bagermester Steenholdt fik inspiration fra udlandet til for eksempel at afprøve nye brødtyper.

Vandmøllerne har uden tvivl i 1800-tallet været arnested for spredning af nye skikke. Megen industri og håndværk har i deres barndom været tilknyttet vandmøllerne, for eksempel var Mølleåen på Sjælland centrum for fremstilling af krudt og kugler i 17- og 1800-tallet.

Bageriet gik så godt for Steenholdt, at han ved forpagtningens udløb i 1868 købte Ny Mølle for 35.500 rigsdaler fra Kærbygård; dermed er Ny Mølle igen blevet selvstændig.

Ny Mølles nedtur

Den driftige Steenholdt var imidlertid ikke dygtig nok ud i forretningsverdenen, for i slutningen af 1870 kom han i økonomiske vanskeligheder. Men han var også oppe imod storkøbmanden og handelsmanden Hans Broge i Århus. Steenholdt lånte penge og fik leveret varer af Broge mod sikkerhed og pant i Ny Mølle. Beløbet (14.000 rigsdaler) skulle forrentes med 6%, hvilket for den tid var en meget høj rente.

Steenholdt kørte efterhånden træt, og i 1873 mageskiftede han møllen med gården Louiselyst i Tikøb sogn. I mageskiftet er Ny Mølle sat til en pris på 80.000 rd. Steenholdt udbetalte 40.000 rd. og lod 15.000 rd. stå i Ny Mølle. Det fortæller, at Steenholdt trods vanskelighederne havde samlet sig en ikke ubetydelig formue.

Den nye ejer var proprietær og hed Wilhelm Trolle. Han kom imidlertid også hurtigt ud i økonomiske vanskeligheder og allerede i 1875 gik han konkurs.

Ny Mølle kom derefter på auktion, og et konsortium bestående J. Chr. Troidahl, Grå Mølle, restauratør og hotelejer Jørgen Jensen, Mejlgade, Århus, proprietær H. R. Pedersen, Koldkærgård, og købmand Rasmus Pedersen, Århus, bød højest. Troidahl gik imidlertid fallit i 1880, og i 1888 trådte H. R. Pedersen og Rasmus Pedersen ud af konsortiet, hvorefter hotelejer Jørgen Jensen var ene-ejer.

Ny Mølle var derefter forpagtet ud i årene 1875-1895. En C. Nielsen var forpagter i 1875. I 1880 var en Isak Jørgensen fra Randers forpagter af mølleriet, og landbruget bestyredes af Søren Pedersen fra Storring. I 1881 var proprietæren af Koldkærgård forpagter af landbruget. Da han på dette tids-

punkt samtidig var medejer af møllen, blev der indgået en meget indviklet kontrakt.

I 1880 boede der ialt 15 personer på Ny Mølle. Foruden Isak Jørgensen og Søren Pedersen med hustru og 3 børn havde 6 tjenestetyende og 2 møllersvende deres daglige gang på møllen.

Vanskelige tider for landbruget og den noget omtumlede tilværelse for Ny Mølle medførte, at besætningen i 1881 var reduceret til 4 heste, 4 køer og 2 svin samt 32 høns og 10 duer. Under Steenholdt i 1873 var der en besætning på 16 malkekøer, 6 heste, 8 stk. ungvæg og kalve, 31 svin og en orne. Møllen var dog stadig velforsynet med inventar og redskaber fra Steenholdts tid.

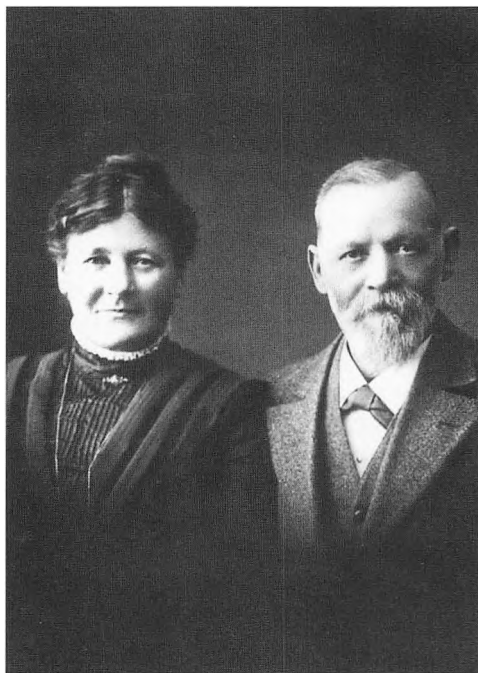
Proprietær Pedersen af Koldkærgård drev Ny Mølles landbrug til 1888, samme år som han solgte Koldkærgård. Proprietæren havde imidlertid ikke, vel som følge af økonomiske problemer, drevet Ny Mølle særlig godt, for det viste sig, at han i den grad havde vanrøgtet landbruget. I 1888 var der således kun én ko tilbage, og de tidligere så velholdte redskaber og maskiner trængte i allerhøjeste grad til en kærlig hånd.

Proprietær Pedersens salg af Koldkærgård og hans misrøgt af Ny Mølle samt Troidahls fallit på Grå Mølle skal utvivlsomt ses i lyset af landbrugs krisen i 1880-erne med stærkt faldende priser på landbrugsprodukter, især korn.

Julius Bischoff

På grund af jordens miserable tilstand i 1888 havde hotelejer J. Jensen meget svært ved at bortforpagte Ny Mølle.

Han prøvede ihærdigt på at overtale forpagteren af mølleriet, Julius Bischoff (tiltrådt i 1886 og iøvrigt en dygtig land-

Mølleforpagterparret Julius Samuel Bischoff (1841-1916) og Christiane Bischoff, f. Nielsen (1859-1938).

Foto i Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv.

mand), men han skulle ikke have noget i klemme. Det lykkedes dog til sidst Jensen at formå Bischoff til at bestyre landbruget mod betaling, og mod at driften skulle foregå på Jensens regning og risiko.

Bischoff havde herefter både landbrug og mølleri at holde styr på. Og dertil forpagtede han også bageriet og maltgørieriet (bryggeri) samt et savværk. Savværket blev formodentlig opført til at forarbejde træ fra skovskifterne i Lisbjerg Skov med henblik på at starte en træuldsproduktion (iværksat omkring år 1900).

Bischoff bestyrede landbruget frem til

1892, men fortsatte forpagtningen af møl-
leriet frem til 1895, hvorefter han flyttede
til Christiansbjerg Mølle.

Bischoff kunne heller ikke modstå land-
brugskrisen, idet driften gav underskud
hvert år, men uheldigvis for ham indeholdt
bestyrerkontrakten fra 1888 ikke nogen an-
givelse af størrelsen af hans vederlag for at
bestyre landbruget. Han var ikke tilfreds
med betalingen, for han præsenterede efter-
følgende Jensen for en regning på 6000 kr,
som Jensen dog nægtede at betale. Det end-
te med en langvarig retssag, som nåede helt
til højesteret. Sagen blev først afsluttet i
1902 med Bischoff som taber.

Branden i 1906

Efter at Bischoff havde frasagt sig bestyrer-
stillingen af landbruget i 1892, blev det
bortforpagtet til ungarl Niels Andersen
Sørensen. Han fratrådte forpagtningen 3 år
senere, hvorefter tidligere nævnte Søren Pe-
dersen fra Storning igen kom til at bestyre
landbruget. Mølleriet var fra 1895 til 1901
forpagtet af Jens Peter Knudsen fra Røde
Mølle.

På Ny Mølle var der i 1901 4 tjeneste-
folk, en husbestyrerinde, en møllersvend,
en bagersvend, en møllekusk og en savskæ-
rer. Med børn boede der ialt 15 personer på
møllen.

I 1901 købte Julius Nielsen fra Grundfør
Mølle Ny Mølle for 70.000 kr. (Den tidli-
gere ejer, hotelejer Jørgen Jensen var død i
1899. Hans svigersøn, skindhandler Otto
Borum i Århus bestyrede og solgte dødsbo-
et til Julius Nielsen.)

Julius Nielsen var en meget driftig mand,
og Ny Mølle fik en opblomstringstid indtil
påskelørdag den 1. april 1906, da en brand

hærgede møllen. Alle avlsbygningerne, la-
den, forpagterboligen, og en ny træuldsfa-
brik brændte. Tilbage var kun stuehuset,
mølleriet og bageriet, som det med stort
besvær lykkedes at redde. Hvor omfattende
branden har været, kan ses ved at sammen-
ligne figur 2 og 3. En ny ko- og hestestald
blev bygget (4 på figur 3).

Branden opstod i stalden, og man mente,
at en tabt gnist fra en af karlenes piber
tændte ild i de knastørre bygninger. De sto-
re flammer kunne ses helt ind til Århus, og
det varede ikke længe før nysgerrige folk
stimlede til Ny Mølle. Omkring 1000 men-
nesker skal være troppet op for at se de sto-
re flammer.

Opblomstring og smådekampagne

Ny Møllens korte opblomstringstid findes
beskrevet i J.C.B. la Cour: Danske Gaarde,
1906.

Det samlede areal til gården udgjorde
77¹/₂ td. land fordelt med 60 td. land ager,
11 td. land skov overvejende af eg og bøg og
5¹/₂ td. land have, park, gårdsplads og møl-
ledam. I frugthaven, som var bortforpagtet
for 400 kroner om året, voksede der 200
træer. Marken blev drevet i et 7-årigt sæd-
skifte. Rækkefølgen af afgrøder var brak,
vintersæd, roer, byg, havre og de sidste to år
kløver og græs.

Staldgødningen skulle anvendes til afgrø-
derne vintersæd og roer. Som noget meget
nyt og moderne anvendtes der også til vin-
tersæden handelsgødning i form af 18% su-
perfosfat.

Besætningen bestod af 17 malkekøer, 18
stk. ungvæg og kalve, 2 tyre, 8 heste, 3 pla-
ge og føl, 6 får samt 26 fedesvin og 35 grise-
søer. Køerne ydede årligt i gennemsnit

Familien Bischoff får besøg på Ny Mølle omkring 1890. På truget sidder Julius Bischoff, mens Christiane står forrest i billedets venstre side.

Foto i Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv.

6000 pund mælk. (I dag yder en ko mere end det dobbelte.)

Folkeholdet var på 15 personer: 1 fodermester, 1 forkarl, 2 karle, 2 piger, 2 møllersvende, 2 bagersvende, 4 kuske hvoraf 2 er brødkuske og 1 mand ved træuldsfabrikken.

Dengang var der folk på gårdene i modsætning til i dag, hvor en gård skal have en anelig størrelse for bare at beskæftige 1 mand udover ejeren. Der har virkelig været liv på Ny Mølle i begyndelsen af 1900-tallet.

Vandkraften blev udnyttet meget effek-

tivt, idet mølleriet, træuldsfabrikationen, en hakkelsesmaskine og dampbageriet fik energi fra vandkraften.¹⁵

På en tur i mølleriet i begyndelsen af 1900-tallet ville man møde en malekværn, en sigtekværn, en skalkværn, en glatvalse, en ribbevalse, en plansigte, en renser til skalkværnen, en grynsorterer og en triøre.¹⁶ Kværnene blev drevet af et 8 fods vandhjul, og de formalede årligt 12.000 td. korn.

Til fremstilling af 2000 pund træuld¹⁷ om dagen blev følgende maskiner og redskaber benyttet: en transmission (tandhjulsudveksling), en træuldspresser, en træulds-

maskine, 4 rundsæve, en faldmaskine, en filemaskine, en slibemaskine, en smergelmaskine og en dynamo. (Noget af energien fra vandhjulet blev således her i starten af 1900-tallet omdannet til strøm.) Den årlige bruttoindtægt beløb sig til 16.000 kr.

Julius Nielsen var udlært bager, og han fik virkelig sat skub i brødproduktionen. Han bagte årligt 60.000 sigtebrød og de grovbrød, der kunne blive af 3120 tønder rugmel. Alle brød blev solgt inde i Århus.

Til at bage de mange brød brugte Julius en opslåningsmaskine, en æltemaskine, en maskinpumpe, en bageovn med udtræksbord, to dampkedler, en tørreovn, to dejkar og en transmission.

Det var dog ikke lutter idyl hele tiden. I 1907 blev Julius Nielsen udsat for en smædekampagne i dagbladet *Demokraten*.¹⁸ Den startede med, at en tidligere ansat, Axel Jensen, indrykkede en artikel i bladet under navnet »Et svinsk landbageri«. Heri påtalte Axel Jensen et endeløst svineri på et landbageri, som var en vandmølle, og som hentede størstedelen af sit vandforbrug fra mølledammen. Axel Jensen berettede videre, at 4 karle havde deres kammer lige over vandrøret ind til bageriet, og at de ofte kastede uhumskheder ned i vandet så som urin og fækalier.

I bageriet var der et grueligt svineri. Dejen sad på redskaberne i årevis og i gulvet var der store huller, som var fyldt med råddent vand. Det lugtede som i en svinesti. Der burde være et virksomt tilsyn med landbagerier, fastslog Axel Jensen til sidst i artiklen.

Nogle dage senere indrykkede smedemester Jens Rasmussen et indlæg i *Demokraten*. Han truede med et sagsanlæg i hen-

hold til presseloven mod Axel Jensen og ville personligt attestere, at vandet, der blev brugt til brød, kom fra en brønd med fortrinligt kildevand (brønden lå mellem træuldsfabrikken og stalden, figur 3) og blev ledt til bageriet igennem en af ham anlagt vandledning.

Efter flere skrivelser endte sagen med, at Julius Nielsen indrykkede en artikel i *Demokraten*, hvor han erklærede, at der var sket en beklagelig fejltagelse ved, at hans navn ikke var sat under den omtalte artikel. Det var ham og ikke smedemester Rasmussen, der ville anlægge sag mod Axel Jensen.

Om der blev lagt sag an mod Axel Jensen, fortæller historien ikke noget om.

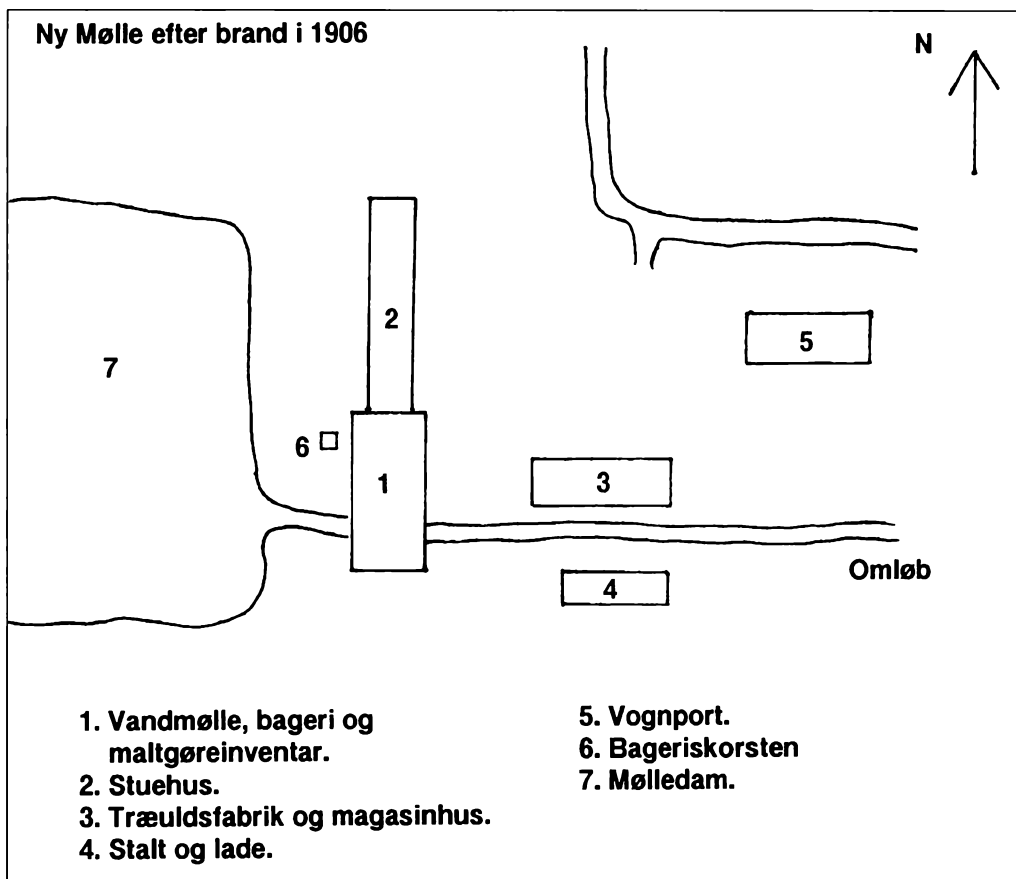
Men smædekampagnen fik katastrofale følger for Julius Nielsens bageri. Kampagnen betød, at brødvognene havde ligeså meget brød med på hjemturen som på udturen. Ingen ville mere købe det ellers meget eftertragtede brød. Det endte med, at bageriet måtte lukke i 1911.

Nye ejere

Julius Nielsen frasolgte i 1910 30 td. land, hvorpå der oprettedes et selvstændigt landbrug, gården Højris.

I 1911 mageskiftede han Ny Mølle med et hotel i Herning. Den nye ejer hed derefter Didrik Andersen. Han overdrog imidlertid samme år møllen til Iver Kristensen fra Thisted. Han nedlagde bageriet og træuldsproduktionen. I 1914 var en A. Olsen ejer. Han solgte i 1919 møllen til Janus og Nora Enoch Lauritzen for 110.000 kroner. Janus var udlært møller og havde tidligere ejet Staunbjerg Mølle, liggende et par mil syd for Horsens.

Janus E. Lauritzen overtog en mølle, som

Figur 3. Ny Mølle ca. 1906, optegnet efter Forsikringsprotokol for Århus amt, Vester Lisbjerg hrd. 1866-1936.

Tegning af forfatteren.

efter en omtumlet tilværelse med skiftende ejere, var i dårlig stand. Møllehjulet kunne ikke dreje rundt, der var et nedlagt bageri, en forfalden træuldsfabrik og et elendigt landbrug næsten uden besætning.

Møllehjulet blev med hjælp fra en tømrer og en møllebygger i Århus straks sat i stand.

Kværnene blev nu igen trukket af det otte fods store vandhjul (diameter 5,5 meter

og bredde på 2,5 meter). Hjulet drejede rundt 6 meter under mølledammens vandoverflade. Efter at vandet havde passeret vandhjulet, løb det videre af en kanal mellem den gamle træuldsfabrik (figur 3) og kostalden tilbage til Egåen. Med det vandhjul og en faldhøjde på ca. 6 meter var mølleværket, (ifølge de interviewede) Jyllands største.

Julius Nielsen, ejer af Ny Mølle 1901-11, var oprindeligt udlært som bager.

Foto i Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv.

Efter restaureringen kom der virkelig gang i kundemølleriet igen. Indimellem holdt der 5-6 store vogne fyldt med kornsække i gården med de toppede brosten.

Det tre-etagers store møllehus var indrettet med foderkværne (grut- og valsekværne m.m.) på 1. etage og de finere kværne på 2. etage bl.a. en boghvedekværn. Et hejseværk også trukket af vandhjulet løftede kornsækkene op til kværnene.

Når kværnene blev »døve«, skulle de bil-des. Til det blev brugt en speciel bildeham-

mer. Det tog flere dage at hugge strålerne op, men så kunne kværnene også male 16-17 tønder korn i timen.

Janus udbyggede mølleriet med en pillekværn, en grynbrækker og en triøre for at lave byggryn. Det leverede han bl.a. til Fællesforeningen. Der blev også installeret en ny sigte, så der kunne laves flormel.

Den uærlige møllersvend

Travlheden i mølleriet betød, at Janus måtte have en møllersvend. Den første hed Svenningsen, men han blev fyret, da han en nat blev fundet inde på pigeværelset.

En ny møllersvend blev ansat. Han kom efter eget udsagn fra en plads hos en møller, som havde behandlet ham ualmindelig dårligt. Mølleren havde overfaldet ham og hugget et stemmejern, som efterlod et grimt ar, i hans ene arm. Overfaldet anmeldte han til politiet.

Der var imidlertid noget mystisk og »rotteagtigt« over møllersvenden. Han gik altid på listesko og kunne pludselig stå bag Nora ude i køkkenet. Hun var bange og rasende på ham og ville have ham fyret.

Møllersvenden blev ved med at snakke om overfaldet, men hans forklaringer blev mere og mere mystiske, og han modsagde sig selv flere gange. Janus anede efterhånden uråd, og en dag blev han taget i at svindle med møllerpengene. Det fik bageret til at flyde over, og han blev fyret. Samtidig skrev Janus til den anklagede møller og fortalte, hvad møllersvenden havde sagt. Mølleren blev herefter pure frifundet.

Savskæreri på Ny Mølle

I 1920-erne begyndte el-ledningerne at sætte streger i landskabet. Folk fik elektricitet

og kunne selv male korn. De store gårde og dermed de største kunder forsvandt først og senere de mindre gårde. I løbet af få år var det meste af kundekredsen væk på Ny Mølle. Janus måtte finde andre næringsveje for at overleve.¹⁹

I den gamle træuldsfabrik indrettede han et savskæreri, efter at de gamle maskiner var blevet solgt som gammelt jern. Det forfaldne elværk med dynamo fra opblomstringstiden blev renoveret, og vandkraften blev derefter udnyttet til at trække de nye save. I savskæreriet blev der bl.a. lavet fiskekasser.

I slutningen af 1920-erne blev savskæreriet flyttet ned i det gamle bageri for bedre at udnytte den overskydende vandkraft fra mølleriet. Den gamle træuldsfabrik blev derefter indrettet til dansesal.

Janus hyrede en savskærer, som hed Holger. Han var dog ikke særlig dygtig, men en flink fyr. Det syntes datteren Gudron også, og en morgen fandt Janus savskæreren inde i Gudrons seng. Det blev han så rasende over, at han tog ham i »nak og røv« og smed ham et par gange hen over mølleloftet, hvorefter han fik besked på at pakke sit kluns og forsvinde omgående.

Sønnen Torben Lauritzen med en uddannelse som tømrer overtog efterhånden arbejdet i savskæreriet, og omkring 1940 indrettede han et nyt savværk i det gamle bageri.

En lade til tørring af træstammer blev opført ved enden af bageriet.

Savene blev i starten trukket af en vandturbine, der var opstillet ved siden af det store vandhjul. Men turbinen kunne dog ikke klare at trække en ny stor bloksav, så derfor blev der hurtigt indlagt kraft fra ARKE.

Under krigen, hvor strømmen var rationeret, brugte Torben dog af og til for meget el. Det var ikke godt, fordi ARKE så kunne finde på at lukke for strømmen. Så derfor blev turbinen om søndagen sat til at trække el-motoren, hvorved måleren kørte baglæns, og forbruget kom ned på det tilladelige niveau.

Savværket producerede i 40-erne ridepiske »i lange baner« til Århus Piskefabrik og mange forskellige skafter. Savværket hed da også »Ny Mølle Skafter- og Piskefabrik«. Der var ansat 3 til 4 mand i »skæreriet«. Træet blev dels hentet fra skovskifterne i Lisbjerg Skov dels indkøbt fra Kalø og Frisenborg skovene.

Torben drev savværket på Ny Mølle, indtil han i 1951 flyttede savene op i nye bygninger på hjørnet af Ny Møllevej og Søftenvejen. Han havde siden 1944, da han blev gift med Lilly, boet på denne grund. (Grunden er i dag eksproprieret til motorvej og alle bygningerne er nedrevet.)

Afholdsrestauration og sommerpensionat

Janus E. Lauritzen fandt endnu en næringsvej for at overleve mølleriets tilbagegang. Han startede en afholdsrestauration på Ny Mølle.

Det begyndte med, at Spiritistforeningen fra Århus overtalte Janus til at måtte holde møde en søndag i haven oppe ved mølledammen. Til mødet ville de købe kaffe. På den måde startede restaurationen eller kaffestuen, der blev indrettet i stuehuset.

Det var iøvrigt en lidt besynderlig søndag. Da formanden for Spiritistforeningen skulle holde tale, faldt han bagover, fordi han var blevet »hønefuld« af de medbragte bajere. Han kunne ikke holde balancen, da

han gestikulerende skulle forklare, hvor dejligt der var på Ny Mølle.

Familien Lauritzen fik herefter mod på at servere og lave mad, så i 1936 er der også somerpensionat på Ny Mølle.

I tidens løb var der mange forskellige pensionærer på Ny Mølle. Et havde de dog tilfælles; de kom alle fra København.

Pensionærerne var af middelstanden, tjenestemænd o.lign. De blev hvert år hentet ved båden i Århus og kørt i hestevogn til Ny Mølle. Her nød de livet og den gode beværtning i de pragtfulde omgivelser. Der blev serveret kaffe både inde og ude. Udenfor serveredes kaffe ved mølledammen og i haven foran dansesalen (den ombyggede gamle træuldsfabrik). Når kaffen var drukket, kunne gæsterne fornøje sig med et spil kegler. Ved det gamle lindetræ var der lavet en keglebane (en bold, som var ophængt i træet, skulle slynges ud i en bane og på tilbagevejen ramme keglerne).

Pensionærerne levede med i livet på møllen. De hjalp til i høsten og var altid med i stalden. En dommerfamilie hjalp sågar til med at sprede møg ud på marken.

For københavnere, som ikke vidste noget om landbrug, mølleri og savværk, må det have været en meget stor oplevelse at komme til Ny Mølle. De samme pensionærer kom da også år efter år, og én af dem nåede at fejre 25 års jubilæum.

Der var liv og glade dage. Om aftenen var det skikken, at pensionærerne gik i procession op til lysthuset eller mølledammen. Forrest gik en pensionær med petroleumlampen, og bagefter gik Nora med aftenkaffen på en bakke. Så blev der fortalt historier og sunget sange.

Pensionærboligerne fandtes i møllehuset,

hvor der tidligere havde boet to familier til leje. Der kunne bo 15-16 pensionærer i møllehuset.

Julen på Ny Mølle

Julen på møllen var noget ganske særligt. Forberedelserne begyndte 5 til 6 uger i forvejen. Ænder og gæs blev slagtet og solgt på torvet i Århus. Fjerene blev gemt og tørret, så de senere kunne fyldes i dynerne. Den store julegris med et tykt lag flæsk blev slagtet, og samme dag blev der lavet karbonader af nakkekødet. Dagen efter spiste familien Lauritzen sig mætte i blodpølse med sirup til.

Noget af grisekødet bev røget i et lille røgeri, som var indrettet nede ved stalden. Resten kom i saltkarret.

Til juleaften troppede hele familien op. Det blev til en stor forsamling, efterhånden som de ialt 9 børn kom hjem med familie. Juleaften blev der serveret risengrød med sød øl, flæskesteg med rødkål og til dessert snebudding eller »flydende ø«, en æggehvidebudding, der svømmede rundt i et stort fad med kræmsovs. Flæskestegen blev dog sommetider erstattet med svanesteg.

Nytårsaften var ikke så højtidelig som juleaften. Det var dog skik, at man klokken 12 skålede i hjemmebrygget vin. Nora gik meget op i at brygge vin.

Oldtidsfundet i grusgraven

I 1930-erne fik Ny Mølle også indtægter fra en grusgrav, som lå på Egådalens nordskråning (på den anden side af Nymøllevej).

Grusgraven blev passet af sønnen Eyvind Lauritzen. Han solgte især grus til kommunerne, som brugte det til vedligeholdelse af

vejene. Da det gik bedst, arbejdede 6-7 mand i grusgraven.

Men en dag i 1933 under gravearbejdet skete der noget usædvanligt. Pludselig trillede en stor lerkrukke ned af skrænten. Den indeholdt irrede, grønne bronzesager (3 hængekar, 1 bæltsmykke, 4 bøjlenåle, 1 segl og 2 støbeknolde). Lerkrukken gik tabt, da den blev knust på vej ned ad skråningen.²⁰

Fundene er dateret til yngre bronzealder (1000-500 f.kr.) og kan idag ses på Forhistorisk Museum, Moesgård ved Århus.

Mølleriet får el – og nedlægges

I slutningen af 30-erne installerede sønnen Harding Lauritzen elektrisk lys på Ny Mølle. Strømmen kom dog ikke fra Arke, men fra en dynamo trukket af vandhjulet. Det var imidlertid ikke så smart, at hele mølleriet skulle køre for at lave lys, så derfor købte Janus kort tid efter en vandturbine til at trække dynamoen.

I 1930-erne kom der endnu nogle bønder til Ny Mølle for at få malet korn eller lavet gryn. Men i starten af 40-erne ebbede kundemalingen helt ud, og i 1945 blev mølleriet nedlagt. Året efter blev det gamle vandhjul nedrevet.

Vandhjulet blev erstattet med to turbinekamre. Et kammer til en stor turbine, som skulle trække mølleværket (den kom dog aldrig i brug), og et kammer til den lille turbine, som trak elværket.

Når vandturbinen til elværket var igang, skulle lamperne være tændt på Ny Mølle, fordi dynamoen ellers ville brænde sammen. Det betød, at det var »forbudt« at spare på strømmen. Der var således ikke tilsluttet en akkumulator, som kunne gemme strømmen til senere brug.

Under krigen var el rationeret. Så hvor folk i almindelighed måtte klare sig med ved 15 watt pærer, kunne man på Ny Mølle bruge 100 watt pærer.

Vandturbinen gjorde tjeneste på Ny Mølle indtil midten af 1950-erne, hvor den måtte tages ud af drift, fordi Århus kommune i årene 1949-50 begyndte at indvinde vand i Kasted mose. Derved blev Egåen tappet for så meget vand, at vandturbinen og dynamoen ikke kunne lave tilstrækkeligt med strøm.²¹

Harding og Solvej forpagter restaurationen

Den 1. april 1942 forpagtede Harding og Solvej Lauritzen restaurationen. Datteren Solvej var uddannet indenfor køkkenfaget og havde arbejdet på mange store hoteller.

Restaurationen kørte videre som sommerrestauration med åbning den 1. april. I møllebygningen blev der lavet et rigtigt hoteltøkket til varmt mad og en smørrebrødsstue.

I 1943 blev dansesalen renoveret og i 1944 fik restaurationen spiritusbevilling, men kun i sommerhalvåret (15. april-15. oktober) og på den betingelse, at der ikke blev holdt offentlig dans. Bevillingen blev udstedt af Hasle-Skejby-Lisbjerg sogneråd. I januar 1952 fik Harding tilladelse til at skænke spiritus hele året. Sognerådet var enig om at anbefale det, da Ny Mølle blev drevet fuldt forsvarligt, men man ville ikke godkende dans i vinterhalvåret.

Landbruget nedlægges

Landbruget på Ny Mølle blev i 1942 forpagtet af sønnen Børge Lauritzen. Jordtiliggende var på 45 td. land. Af agerjord var der 30 td. land, og de resterende 15 td. land

var skov, krat, have og gårdsplads. Ageren blev dyrket i et 8-marksskift. På markerne kunne avles foder til en besætning på 16-20 køer, et par heste, en snes ungdyr og ca. 30 svin.²²

Børge havde forpagtningen indtil 1944, hvor han blev gift og rejste fra Ny Mølle. Derefter blev landbruget den 1. november 1944 forpagtet af Torben Lauritzen, der således nu havde både savværk og landbrug.

Han renoverede og byggede kostalden om til en moderne stald med fodergang og malkeanlæg. Imidlertid blev besætningen ramt af tuberkulose, hvorefter alle dyrene måtte slagtes og alt inventar desinficeres.

Efter at Ny Mølle var blevet erklæret for »tuberkel-fri«, oparbejdede Torben en ny besætning, som i 1947 fyldte hele stalden. Men samme år, som om der ikke havde været modgang nok, blev landbruget ramt af den værste tørke i mands minde. Avlen blev fuldstændigt ødelagt, og det medførte, at Torben måtte sælge ud af den fine besætning.

Han havde især en velanset svinebesætning med en orne, som omegnens landmænd holdt i kø for at låne. (Nogle år senere kom den på slagteriet, efter at den havde angrebet Harding og bidt Janus i armen.) Endvidere havde Torben en meget stor so, som blev model for soen ved »grisebrønden« i Århus.

I 1947 købte Solvej, Harding og Torben Ny Mølle af deres far. Solvej og Harding drev restaurationen videre, men på grund af sygdom måtte Torben samme år opgive landbruget. Solvej flyttede fra Ny Mølle i 1948, hvorefter Harding købte Torben og Solvejs andele.

Janus og Nora var på aftægt og flyttet

ind i lejligheden i den sydlige ende af møllehuset

Harding var nu enejer af møllen, og ansatte en bestyrer til landbruget. Bestyreren var imidlertid ikke særlig dygtig. Han kunne ikke malke en »ny« ko (en ko efter at den har kælvet første gang), han fodrede grisene forkert og forstod ikke at omgås hestene. Så efter 5 uger blev han fyret.

Harding stod nu alene med 13 malkekøer. For en mand, som var udlært indenfor bilbranchen, var det ikke så ligetil. Så efter en måned ansatte han en ny bestyrer. Denne var imidlertid heller ikke særlig dygtig, og efter et halvt års tid blev han også fyret. Han blev afløst af en ny bestyrer, som var på møllen et årstid. Derefter blev besætningen solgt og jorden forpagtet ud.

Besøg af Gestapo

Ny Mølle mærkede også besættelsestiden. En dag kom en 17-årig tysk soldat til møllen. Han fortalte, at han var stukket af fra Værnemagten, fordi han skulle sendes til østfronten. Han bad om noget gammelt tøj for at slippe af med soldateruniformen. Efter lidt tøven gik Harding med til det; det var ikke ufarligt at hjælpe desertører.

Den unge tyske soldat blev imidlertid senere taget af Gestapo, efter at en tyskervenlig kone i Skejby havde anmeldt ham.

Gestapo fik herefter »nys« om, at soldaten havde opholdt sig på Ny Mølle. To biler fyldt med gestapofolk »troppede« op på møllen. De udspurgte Harding om den unge mand og hans tøj. Han benægtede selvfølgelig, at han kendte noget til den unge mand. Det troede gestapofolkene ikke på, hvorefter de gennemførte en husundersøgelse. Alt blev undersøgt lige fra savvær-

Ny Mølle fotograferet fra luften engang i 1950'erne.

Foto tilhørende Jørgen Kohl Lauritzen.

ket til skabe og kommoder, men uniformen fandt de ikke. Godt gale og sure forlod de møllem.

Det var en ubehagelig oplevelse, og det værste var, at Harding stadig var mistækt af Gestapo. Dagen efter tog han en chance og ringede til Gestapo og fortalte, at han havde fundet uniformen. Med bankende hjerte tog Harding imod to soldater fra Gestapo, men til alt held var de ikke »rigtige« gestapofolk. De smed uniformen op bag i vognen og spurgte, om de ikke kunne købe en kop kaffe.

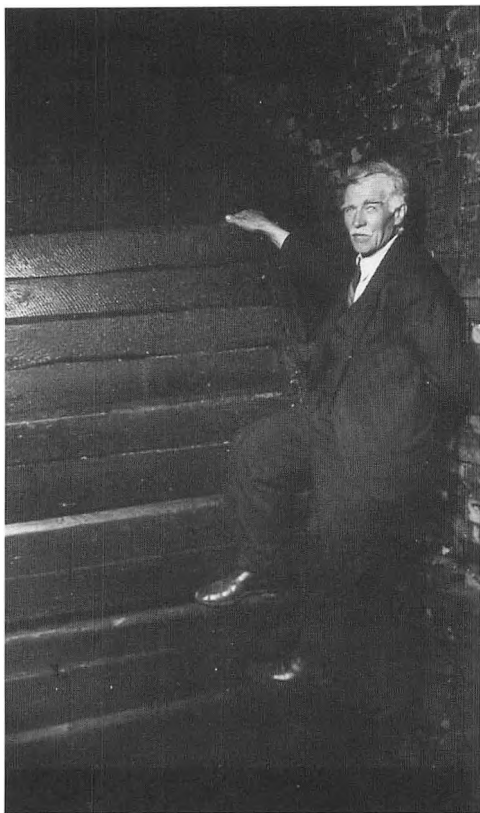
Ny Mølle-Parken

I 40'erne og 50'erne var Ny Mølle med omgivelser et meget flot og idyllisk sted. Ja-

nus Lauritzen passede og plejede mølledam og omgivelser med stor omhu (han brugte især meget tid på at opmudre mølledammen, for at den til stadighed kunne tilbageholde tilstrækkeligt med vand til turbine-driften).

Stedet tiltrak byboere i stort tal. Alle søndags-skolerne i og omkring Århus drog hvert år på udflugt til Ny Mølle. På udflugtsdagen var der samlet godt 300 børn på Ny Mølle Kro, og de blev »trakteret« med ispinde og en børnegudstjeneste.

I krigsårene var besøgstallet særlig stort. En avisartikel fortæller, at »navnlig de sidste tre år har Ny Mølle i stigende grad været målet for århusianernes udflugter. Det skyldes, at Hr. Lauritzen og hans søster har

Janus Enoch Lauritzen står på Ny Mølles store vandhjul.

Foto tilhørende Jørgen Kohl Lauritzen.

gjort mest muligt for at modernisere og lave om og for at gøre det så bekvemt og tiltalende for publikum som muligt«. Og en annonce fortæller, at »der er god kaffe med hjemmebagt brød at få på Ny Mølle Kro, og at madkurven kan medbringes«. Desuden var der gratis dansesal for foreninger.

I Ny Mølle-Parken, som området blev kaldt, kunne de besøgende møde den tamme påfugl Omar og hans to »koner«. De var kommet til Ny Mølle i begyndelsen af 30-

erne. »Konerne« døde dog få år senere, mens Omar først døde i 1946, 12-14 år gammel. Døden indtraf lige før Sct. Hans-aften, og da bålet var tændt, blev Omar sendt til Bloksbjerg.

For at komme ind i parken skulle gæsterne igennem en flot portal, som var flankeret af to gamle møllesten. Høje træer omkransede den store mølledam, hvor ørreder snappede efter fluer, mens et svanepar majestætisk sejlede omkring. Gæsterne kunne leje en robåd og sejle en tur i mølledammen eller spadsere over broen til den tætbevoksede ø midt i dammen. Dog skulle de tage sig i agt om sommeren, fordi svaneparret lagde deres æg på øen og vogtede nidkært over dem.

I parken kunne gæsterne ikke bare se danske træer og buske, men også udenlandske. Det fortælles, at den tidligere ejer, Bjelke af Kærbygård, i 1700-tallet på sine rejser i udlandet havde taget planter med hjem og plantet dem ud på Ny Mølle. Frugttræer var der også mange af. De blomstrede på marken mellem haven og den nuværende Ny Møllevej.

Mølledammen bredte sig fra vestsiden af møllehuset og næsten ned til den nuværende træbro over Egåen. På nordsiden af dammen løb en kanal, som ledte vand ind til 4-5 ørreddamme (spor af denne kanal kan ses idag). På sydsiden brusede vandet igennem slusen. Vandstanden i mølledammen blev reguleret ved slusen, men en varm sommerdag var den tillige en fortræffelig »brusekabine«.

Slusen var dog ikke ufarlig. Om foråret under tøbrud skulle man passe på ikke at blive fanget af vandmasserne, når skodderne skulle trækkes. Det skete for Janus en sen aften. Han blev slynget gennem slusen og ned

i vandfaldet, som i bunden var fyldt med kampesten. Han var dog meget heldig og slap med blå mærker og hudafskrabninger.

Om foråret skulle der laves ålepas ved slusen, så de små glasål kunne kravle op i mølledammen. At det blev gjort, kontrollerede Fiskerikontrollen.

Til bal på Ny Mølle

Efter at træuldsfabrikken var lavet om til dansesal, blev der afholdt baller på Ny Mølle. Det var omegnens lokale foreninger, der indbød til fest. Det var godt for omsætningen på Ny Mølle, undtagen en gang, da penge-kassen blev stjålet. Det skete, da foreningen »De unge Venner« fra Århus holdt et stort bal. Da der skulle afregnes, var foreningens formand, der hed Fesser, løbet med kassen, og Janus fik ikke en krone.

For selv at bestemme, hvornår der skulle være bal, stiftede Janus i 1932 »Selskabsforeningen af 1932« og da Skejby Ungdomsforening gik fallit, overtog han også den.²³ Torben Lauritzen var bestyrelsesmedlem i begge foreninger og sad ved kassen og solgte billetter.

Til ballerne på Ny Mølle kom der altid en betjent for at holde ro og orden. Når der opstod slagsmål, var han dog ikke den, som med myndig hånd gik imellem for at skille slagsbrødrene. Det blev overladt til Janus, som var stor og stærk, og hvis han ikke selv kunne klare slagsbrødrene, trådte et par af hans sønner til og ordnede »paragrafferne«. Engang gik det så voldsomt til, at en af ballademagerne klagede til betjenten, fordi han syntes, Janus havde været for hård. Hertil svarede betjenten, at Lauritzen ikke havde tid til at lægge et tæppe, før han smed manden ud.

Ballerne fortsatte i 40-erne og 50-erne. Det var endnu, mens vandturbinen lavede strøm til lyset, og det fortælles, at det af og til hændte, at lyset lisså langsomt forsvandt, når det gik allerbedst, fordi der ikke var vand nok i mølledammen. Så måtte stearinlysene og petroleumslamperne frem igen.

Under krigen blev festerne holdt om eftermiddagen fra klokken 16 til 19, fordi der var udgangsforbud efter klokken otte om aftenen.

Efter krigen fortsatte aktiviteterne i dansesalen. Ballerne blev nu arrangeret af bl.a. Lisbjerg Idrætsforening. De kulminerede i starten af 60-erne, hvor »pop«-festerne kom til Ny Mølle. Peter Belli har f.eks. optrådt. For at tiltrække unge mennesker fra Århus blev der arrangeret buskørsel til Ny Mølle og tilbage igen. 4-500 mennesker var ikke et ualmindeligt besøgstal; de må have stået som »sild i en tønde« inde i den lille dansesal. Men hvis det blev for hedt derinde, kunne gæsterne blive afkølet i den lille dam i haven foran dansesalen eller, som nogle af gæsterne foretrak, tage et brusebad under slusen ved mølledammen. Det var dog ikke altid, at de glade gæster havde styr på deres bevægelser; engang faldt der således en ned fra slusebroen.

Der var ikke kun folk på Ny Mølle, når musikken spillede i dansesalen. Slyngelstuen ved siden af restaurationslokalerne trak dagligt gæster, som købte en bajer eller to eller raflede om den næste omgang. Og i baglokalet »vendte« musikboxen plader for en 25-øre.

De besøgende tilhørte både den lave og høje ende af den sociale rangstige. Lensgreve Wedell fra Frijsenborg besøgte således of-

te Ny Mølle. Han elskede fru Niensens (forpagter) hjemmebagte kringle, som han nød sammen med et glas portvin.

I 50-ere og 60-erne blomstrede restaurationslivet også. Der blev holdt familiefester og jubilæumsfester i lokalerne på Ny Mølle, og møllen blev besøgt af både danske og tyske rejseselskaber.

Motocrossbane og ny restauration

I sommeren 1951 indgik Harding en aftale med Aarhus Motorklub, hvor klubben fik lov til at anlægge en 3 kilometer lang træningsbane for motocrosskørere i den gamle grusgrav. Det var den første af sin slags i Jylland.

I løbet af sommeren og efteråret lavede motorklubben dog en rigtig motocrossbane. Den var 1 kilometer lang og blev betegnet som den hårdeste i landet og med et internationalt præg.

Til det første løb den 7. oktober 1951 stillede 60 motorkørere op, heriblandt 3 danmarksmestre. De blev tiljuble af ca. 7000 tilskuere. 50 soldater fra Aarhus-garnisonen »vejledte« det store publikum. På Randersvej var der omfattende afspæringer, så politiet kunne dirigere tilstrømningen. Den dag havde Harding ialt 35 hjælpere, som solgte pølser, is, øl og vand samt serverede i restaurationen.

I april 1952 åbnede motorklubben sæsonen med et internationalt løb med deltagelse af det svenske hold »Blixtarna«. I mellemtiden var tilskuerfaciliteterne blevet forbedret, idet træer og buske var ryddet væk omkring banen, og 5-7000 tilskuere mødte op til åbningsløbet.²⁴

Til de næste løb kom der imidlertid ikke nær så mange tilskuere. Løbene gav under-

skud, hvorefter motorklubben og Harding opgav at holde flere løb.

Ved juletid 1952 solgte Harding Lauritzen Ny Mølle til ejendomshandler og bagermester Frode Johansen, Vesterbro Torv. Denne ejede Ny Mølle i 3 til 4 år uden dog på noget tidspunkt selv at bo på møllen. Han solgte møllen til taxivognmand Kristensen, som i 1957 solgte den videre til Aarhus Motorklub.

Klubben startede påny med at afholde motorløb, men det endte med at blive klubbens økonomiske ruin, og 4 år senere måtte den sælge »Ny Mølle Motorkro«.²⁵ Direktør og fabrikant Willy Johansen (»Derby-svejseren«, der fremstillede den berømte Derbyknallert) købte møllen for 170.000 kroner.

»Derby-svejseren« var en herre med penge på lommen. Han byggede om på Ny Mølle. Først lavede han et nyt køkken i en tilbygning til restaurationen ud mod mølledammen. Dernæst blev der mod gårdsiden lavet en terrasse, hvor gæsterne kunne sidde og nyde deres mad og drikke. Senere blev den ombygget, idet der blev sat glas op mellem halvmuren og taget. Bagvæggen blev ved samme lejlighed beklædt med noget fint og kostbart træ. Den nye terrasse fik dog ikke lang levetid. I 1968 besluttede »Derby-svejseren« at nedrive det gamle bindingsværksstuehus for at bygge en ny restauration. Samtidig blev den gamle kostald og lade nedrevet.

Det gamle møllehus fik dog lov at bestå. Nogle af værelserne heri var udlejet.

Forpagtere og bestyrere i 50-erne og 60-erne

Da bagermester Frode Johansen købte Ny Mølle blev restaurationen forpagtet ud til maskinsnedker H.M. Holst, Århus. Senere

Ny Mølle i juni 1964. Det gamle stuehus med overdækket terrasse er indrettet til kro. Til venstre dansesalen, som i 70'erne blev spillehal.

Foto i Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv.

kom restauratør Frederiksen fra Norsminde kro til Ny Mølle. Han blev afløst af slagtermester Jensen fra Århus. Efter at Aarhus Motorclub i 1957 overtog møllen, skiftede restaurationen påny forpagter, idet Anne-Lise Nielsen flyttede ind på Ny Mølle. Hun forpagtede møllen frem til 1968. Derefter var en restauratør fra Århus forpagter. Han blev afløst af Sørensen fra Mundelstrup kro, der var uddannet kok og bestyrede restaurationen et par år.

Palles tivoli

I starten af 1970-erne begyndte tivoliejer Palle Sørensen fra Hørning efter aftale med »Derby-svejseren« at opstille sine cirkusvogne på Ny Mølle uden for cirkussæsonen (han drog især rundt til dyrskuerne og kunne derved forlænge sæsonen). Dette medførte, at Palle købte Ny Mølle i 1974.

«Palles-tivoli» tog nu permanent ophold på Ny Mølle. Lykkehjul, skydetelt, gynger og karuseller blev opstillet i haven foran den

Møllen i 1972. Det gamle stuehus er nedrevet, og på dets plads er af »Derby-svejsereen« opført nye restaurations- og krolokaler.

Foto i Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv.

gamle dansesal. Opvisning i dødsdromkørsel var også på programmet. En scene var skueplads for mange forskellige sangere og kunstnere. Blandt andre optrådte de to modsætninger John Mogensen med »fut i fejemøjet« og lærer Andersen med lille Bo fra Hobro. Freddy Fræk, Cleo og Birthe Kjær var også blandt aktørerne. De kendte navne trak rigtig mange gæster til Ny Mølle.

I restaurationen var der hver lørdag aften levende musik og god mad at få til billige penge. For at århusianerne ikke skulle gå glip af de glade aftener på møllen, sørgede Palle for gratis rutebil ud til Ny Mølle.

Der var også noget for de spilleglade, idet »enarmede tyveknægte« tilbød sig i dansesalen, der nu blev spillehal i stedet for dansesal.

Der var således masser af liv på Ny Mølle i disse år. Restaurationen gik strygende, men Palle havde også dygtige folk til at drive den. Da han i 1974 købte møllen, var den forpagtet ud til Hanne og Finn Abel, som havde afløst Sørensen fra Mundelstrup kro. Efter et par år blev de afløst af inspektør Verner Andreasen, og efter ham kom Jørgen Jensen til Ny Mølle. Han var uddannet kok og tjener samt dekoratør.

I 1976 blev alt landbrugsjord (13 ha) solgt. Inden da var skovskifterne (ca. 6 ha) i Lisbjerg Skov solgt fra, og tilbage blev 4 ha, hvor landbrugspligten blev ophævet.

I 1979 solgte Palle Ny Mølle til sin kone Ella Maria Hanibalsen. Senere samme år døde Palle Sørensen.

Fantasiland

I 1980 begyndte Ella Maria Hanibalsen sammen med impresario John Madsen MN Music at anlægge en forlystelsespark, et »fantasiland«, på Ny Mølle. For at realisere det blev ca. halvdelen af mølledammen fyldt op. »Fantasilandet« åbnede Kristi Himmelfartsdag 1982 med underholdning af Bamses Venner.²⁶

I »fantasilandet« var der opstillet 3 hoppeborge,²⁷ som var udstyret med tårne og »skrappe« farver, karruseller, klatrestativer, rutchebaner, og der kunne spilles stangtennis eller krocket og skydes med bue og pil. Børnene kunne også lege guldgravere, idet der var lavet et »guldvaskeri«, hvor de kunne vaske mønter frem, som var begravet i noget sand, og vinde en præmie, hvis de fandt en mønt med navnet »fantasiland«. De kunne også løbe på rulleskøjter og bage snobrød i en indianerlandsby. I forlystelsesparken fandt man også traditionelt gøgl som lykkehjul, tombola og spillehal.

Hoppeborgene var især populære, dels fordi det var et helt nyt legetøj, dels fordi børnene på det nærmeste svævede, når de bevægede sig i borgene.

Forlystelsesparken havde Fårup- og Djurs Sommerland som forbilleder.

I 1985 solgte Ella Maria Hanibalsen møl- len til trykkeriejer Bodil Rate fra Køben- havn. Hun afholdte ved juletid et stort an-

lagt show, hvor julemanden fra Grønland siddende i en helikopter skulle lande midt i »fantasilandet«, men helikopteren kom aldrig i luften, og showet blev en delvis fiasko. De forventningsfulde børn kunne i stedet trøste sig med en køretur i en nyanskaffet Manilla-taxa (åben vogn).

Bodil Rate ejede kun møllen et årstid, inden hun solgte den til Århus kommune.

Ny Mølle idag

Efter at Århus kommune overtog stedet i 1986, blev møllen istandsat.²⁸ I 1990 åbnede Århus kommune i samarbejde med Århus-Hadsten Landboforening »Naturcenter Ny Mølle« i de nyrestaurede bygninger.

Det utraditionelle samarbejde har til formål at forbedre dialogen mellem land og by og at skabe forståelse for samspillet mellem landbrug og natur/miljø.

En ansat naturvejleder arrangerer ture i det omliggende landbrugsland bl.a. med besøg på gårde og arrangerer undervisningsforløb for folkeskoleelever om emnet natur og landbrug.

Den gamle restauration er i dag indrettet til undervisningslokaler. Bygningen der tidligere husede vandmølle og bageri er indrettet til beboelse for naturvejlederen i den øverste etage, mens der er udstillingslokaler nedenunder. Den gamle dansesal og spillehal er udlejet til jagt- og fiskerierorganisationer. Fra figur 3 er der således kun 1, 2 og 3 tilbage.

I udstillingslokalerne kan man læse om korndyrkning og mølledrift i 1800-tallet, om produktionslandbrug, om stald og mark m.m. Endvidere fortælles der om naturpleje og naturforvaltning i Århus kommune.

I 1991 blev der gravet et nyt løb til Egåen ved Ny Mølle. Et løb som leder Egåens vand udenom stemmeverket. Et lignende omløb er anlagt ved Røde Mølle og Grå Mølle. Det betyder, at fiskene nu frit kan vandre fra Egåens udløb i Århus Bugten og til dens udspring i Geding Sø.

Ved anlæggelse af omløbene har Århus kommune søgt at efterligne de naturlige forhold i et vandløb f.eks. ved at lave slyngninger og at udlægge sten.

Tillæg: Sagn omkring Ny Mølle

Adskillige sagn og myter knytter sig til Ny Mølle.²⁹

Troldkællingen i Kasted

I 1660 hed fæsteren på Ny Mølle Søren Mortensen, og om ham fortælles en uhyggelig historie. Han blev ifølge sagnet udsat for et rov mord. Han var en vinteraften taget ind til Århus, hvor han kom i lystigt lag. Han fik lidt rigeligt med brændevin, og sent ud på aftenen eller natten lejede han en kusk til at køre sig hjem. Der var hård frost, og for ikke at vække hele møllen (vognhjulene larmede voldsomt mod den frosthårde jord) bad han kusken om at stoppe et stykke vej fra indkørslen. Søren Mortensen gik derefter resten af vejen. Da han kom til mølleporten, kunne han ikke få klinken af, og efter at have bakset med den et stykke tid vendte han pludselig om og gik ad vejen mod Kasted. Her boede en troldkvinde i en lerklinet hytte.

Møllersvenden på Ny Mølle havde imid-

lertid hørt noget pusle ved mølleporten, og det fortalte han møllerkonen. Hun beordrede ham derefter til at sadle hesten og ride ud for at se efter Søren Mortensen. Da han kom til troldkvindens hytte, så han netop Søren forsvinde ind i hytten. Han bankede på døren og råbte efter ham, men idet han sagde navnet, blev hans tommelfinger bøjet ind i håndfladen, og hænderne blev knuget sammen til en knytnæve. Han kunne mærke troldkællingens ånde i nakken, mens hun sagde, at hans fingre ville forblive i samme stilling indtil hans død. Møllersvenden blev så forskrækket, at han i hast forlod hytten.

Ingen turde derefter nærme sig hytten før næste dag, hvor adskillige mænd udstyret med høtyve bevægede sig op mod hytten. De fandt dog hverken Søren Mortensen eller troldkvinden.

Mysteriet om Søren Mortensen blev måske opklaret den første juli 1940 under tørvegravning i Kasted mose. Her fandt to mænd i et par meters dybde et skelet, som kunne være resterne af den gamle fæster. Skelettet lå sammenkrummet på siden og manden var uden tvivl blevet udsat for et brutalt rov mord. Benene var bundet op under kroppen, i kraniet sad en økse, og om halsen var hængt en stor sten.³⁰

Efterfølgende sagn om Kasted-mølleren kan måske også forklare fundet af skelettet. Jeg har dog ikke på Ny Mølle truffet den vindmølle, som sagnet fortæller om. Det er heller ikke givet, at mølleren i sagnet er mølleren fra Ny Mølle.

Sagnet handler om Kasted-mølleren, som for 150-200 år siden forsvandt i mosen. Han var en mørk, stormfuld efterårsnat gået til (vind)møllen for at fortøje dens vinger. Konen og børnene så hans blafrende

lygte forsvinde i mørket ved mosen. Mølleren kom imidlertid ikke hjem, og da man efterhånden ængstedes, blev en karl sendt afsted på hest. Han kom tilbage med skræk præget i ansigtet. »Trolldøj havde været efter mølleren i mosen«, sagde han.

Skelettet fra mosen blev senere brugt til undervisning på Lisbjerg Centralskole.

Den forsvundne Skat

Engang var en rig udenlandsk adelsmand på rejse i Danmark. Han blev forsøgt snigmyrdet et par mil nord for Århus. Den sårede adelsmand blev i sin hestevogn kørt ind til en dygtig læge i Århus, men undervejs holdt adelsmandens kuske ind ved Ny Mølle for at fodre og vande hestene.

Mens hestevognen stod i gården, opdagede karlene på Ny Mølle, at der bagpå vognen stod to store skrin fyldt med smykker. De besluttede at stjæle smykkerne og i stedet lægge sten i skrinene. Smykkerne blev gemt væk i en sæk. Da adelsmanden var kørt, kunne de imidlertid ikke blive enige om, hvordan smykkerne skulle fordeles. Det endte med, at de stak hinanden ned, og smykkerne forsvandt sporløst.

Senere fortælles det, at de var blevet gemt i et hemmeligt rum ved det store vandhjul. Dette »skatkammer« blev fjernet i 1941 under en større reparation af møllehuset, uden at smykkerne dog kom for dagens lys.

Sørøveren i mølleriet og den spøgefulde »grå« dame

Sagnet om sørøveren blev fortalt af en gammel møllersvend, som var på Ny Mølle omkring århundredskiftet. Han påstod at have set en sørøver stå i mølleriet og slibe sin lange kniv på slibestenen.

En aften, hvor han var alene hjemme, hørte han noget pusle i mølleriet, fortalte han, og da han troede, det var en korntyv, tog han mesters jagtbøsse og kaldte på hunden. Sammen gik de over til mølleriet. Hunden var bange og trykkede sig ind til møllersvendens ben. Han åbnede døren, og i skæret fra staldlygten så han en sørøver stå ved slibestenen. Sørøveren havde et rødt skærf om livet og to tunge guldringe i ørerne. Møllersvenden blev så rædselsslagen ved synet, at han løftede jagtbøssen og fyrede løs, men skuddene prellede af på sørøveren. Han flygtede derefter ud af mølleriet og låste sig inde på kammeret. Sørøveren viste sig endnu et par gange på Ny Mølle, ifølge møllersvenden.

Endnu et sagn går igen på Ny Mølle. Det er sagnet om »den grå dame«. Hun boede vist nok på loftet over savværket. Om aftenen og natten, når et eller andet spøjte på Ny Mølle, stod hun op og raslede med lænkerne. Hun spøjte også i havestuen og stuehuset, fortæller sagnet.

Under krigen i 40-erne spøjte hun vist nok også i restaurationen; der var i hvert en lille fugl, som sang om, at der af og til blev tryllet rigtig kaffe i gæsternes kopper.

Karlen som udspionerede sin husbond

Det sidste sagn fra Ny Mølle handler om karlen, som udspionerede sin husbond.

På Koldkærgårds mark lige overfor Ny Mølle lå en høj med navnet Dejhhøj. I højen boede en kone med navnet »bjergkonen«.

Når mølleren om lørdagen kom kørende hjem fra Århus, smed han altid tømmen over til karlen, når han var ud for Dejhhøj. Karlen fik så besked på at køre hjem og spænde fra. Møllerkonen blev dog efter-

hånden lidt betænkelig, fordi mølleren aldrig kom hjem før midnat. En dag sagde hun så til karlen, om han ikke kunne passe manden op og opdage, hvor han gik hen. Det ville hun give ham 10 rigsdaler for og vadmel til et sæt tøj.

Den efterfølgende lørdag sniger karlen efter husbonden og ser ham forsvinde ind i højen. Han hører også børnene råbe: »Faer, faer, haa' do nowen go'sager te os«. Karlen bliver endnu mere nysgerrig og sniger ind i forstuen. Det hørte »bjergkonen«,

som stod i køkkenet og bagte pandekager. Hun gik derefter resolut ud i forstuen, tog karlens ene tommelfinger, stak hul i håndfladen og puttede den bøjede finger op gennem hullet, så enden af den »stod i land« på bagsiden af håndfladen.

Karlen gik hjem og kunne aldrig mere få fingeren derfra. Det var straffen for at have udspioneret mølleren.

Hvordan det siden gik mølleren og mølterkonen melder historien intet om.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Beskrivelsen er fra Gunnar Thomsens erindringer, som findes på Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv. Han blev født i 1911 på Røde Mølle.
2. Rasmus Bendixen: Notater om »De tre vandmøller ved Egåen«, findes på Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv
3. Jeg skal derfor rette en tak til Lilly Lauritzen, Ebeltoft, Jørgen Kohl Lauritzen og Solvej Kohl Lauritzen, begge Århus, Børge Jensen, Lisbjerg, Anne-Lise Nielsen, Thrige, Helmuth Sønderskov, Odder, Aase Thorbek, Løgten, Margrethe Thomsen, Risskov, for værdifulde oplysninger og til lederen af Lisbjerg-Skejby-Terp lokalarkiv, P. Holm Jensen.
4. Den Møllehistoriske Samling, ved Bertil Larsen. Holme Møllevej 21, 8260 Viby J.
5. Kannikedømmet i Århus blev oprettet i 1200-tallet. Kanniker var fornemme gejstlige tilhørende et såkaldt domkapitel, som var en institution tilknyttet domkirken. Domkapitlet tog del i stiftets ledelse, og som aflønning fik kannikerne råderet over store jordegodser. Ved starten på kannikedømmet blev der tillagt domkirken i Århus så meget jord, at 6 kanniker kunne leve af det. Men ret hurtigt havde domkirken så meget jord, at 22 kanniker kunne leve af det. De var dermed i slutningen af 1200-tallet de største godsejere i Østjylland. Kannikerne boede i den nuværende Kannikegade.
6. Århusgård er den gamle bispegård, som efter reformationen blev lagt ind under kronen og derved tog navneforandring til Århusgård.
7. Ørte=Ørtug: kornmål af forskellig størrelse efter kornsorten (10 skæpper rug, 12 skæpper byg, 20 skæpper havre).
8. Danmark var indblandet i Tredveårskrigen 1625-29. I 1627 rykkede den tyske feltherre Wallenstein med sine tropper op gennem Jylland, hvor han røvede og plyndrede. Ødelæggelserne medførte, at møllerne havde svært ved at betale landgilden til kongen. Han befalede derfor i 1629, at lensmændene skulle tilse møllerne og melde tilbage, om der var grundlag for at give afslag i landgilden.
9. Mølleskyld var et tal for en mølleskatteevne og blev benævnt hartkorn i lighed med gårdene. Skatteevnen blev i perioden 1660 til 1700 vurderet hele tre gange: Ved Kommissionsmatriklen i 1660, ved Amtsstuematriklen i 1664 og ved Landmålingsmatriklen i 1688. Mølleskylden blev fastsat ud fra en beskrivelse af mølleværkets beskaffenhed og kapacitet, omkostningerne ved driften og søgningen til møllen. I 1664 var mølleskylden på 7 td. og 4 skp. hartkorn. Efter Landmålingsmatriklen blev Ny Mølle takseret til 4 td. og 2 skp. i mølleskyldshartkorn og til 1 fjk. og 1½ alb. i hartkorn for ager og eng. Af dette skulle møllen svare i afgift 15 td. rugmel og 2

lispund hvedemel (1 lispund = 8 kg). Endvidere skulle mølleren yde en »lang rejse« eller 2 rigsdaler. I 1792 var hartkornet for ager og eng vokset til 1 skp., 2 fjk. og 1½ alb., mens mølleskylden stadig var 4 td. og 2 skp. hartkorn. I 1804 købte Søren Knudsen et jordstykke i Lisbjerg med hartkornet 2 td., 7skp., 1 fjk. og 2 alb. Med i købet var også skovskifter i Lisbjerg Skov. I 1849 blev der opgivet et samlet hartkorn på 6 td., 2 skp. og 2 fjk. (56 tønder land ager og eng). Forpagtningskontrakten fra 1858 fortæller, at hartkornet for ager og eng samt mølleskyld var 6 td., 2 skp. og 1 fjk. I Kasted Sogn forpagtedes et jordstykke med hartkornet 3 skp., 2 fjk. og ½ alb. I 1906 havde Ny Mølle et hartkorn på 6 td., 5 skp., 3 fjk. og ½ alb. og en ejendomsskyld på 59.500 kr.

1. tønde (td.) á 8 skæpper (skp.) á 4 fjerdingkar (fjk.) á 3 album (alb.)

10. Mindestenen blev ved en tilfældighed opdaget af graveren, da han en dag i 1967 vippede den flade trappesten foran våbenhuset. Han så til sin forbavselse, at stenen var dekoreret på den skjulte side. Stenens historie går formentlig tilbage til 1600-tallet, og den har sandsynligvis været brugt et par gange som gravmæle, inden Søren Knudsen okkuperede den. Det formodes ved, at der er blevet rettet i teksten.

Stenen viser en mand og en kvinde indrammet i et smukt ornament. I de fire hjørner er evangelisternes symboler afbildet.

11. En pillekværn, også kaldet en grynkværn, udmærkede sig ved, at afstanden mellem møllestenene kunne reguleres. Det var en tysk opfindelse, som kom til Danmark i slutningen af 1700-tallet. I 1825 blev det ved kongelig forordning frit for enhver mølleejer at opstille en grynkværn. Navnet pillekværn kommer af, at kværnen kunne afrunde kornene, så de lignede piller.
12. Bræk-kværn: kværn, hvori kornet brækkes til gryn.
13. Toldkornet var kundernes betaling for at få malet korn. Den var fastsat til et bestemt kvantum korn pr. tønde.
14. Møllersvendenes status var lidt højere en karlenes, hvilket kunne iagttages på møller med tilhørende landbrug, idet møllersvendenes senge var udstyret med tangmadrasser, mens der kun var halm i karlenes.
15. En hakkelsesmaskine skar halmstråene i småsty-

ker. De blev derefter brugt til hestefoder. Når der skulle tærskes korn lejede Julius et damptærskværk. I et dampbageri ledes damp ind i ovnen under begyndelsen af bagningen..

16. Triøre: En maskine til rensning og sortering af sædekorn.
17. Træuld er fine træspåner, som blev brugt til pakningsmateriale. Til produktionen købte Julius Nielsens grantræer fra Frijsenborg-skovene.
18. Demokraten d. 13. og 17. februar 1908.
19. Dansk Møllerforening, stiftet i 1884, gjorde sig store anstrengelser for at bremse udbredelsen af elektricitet til gårdene. Foreningen angreb f.eks. elektricitetsværkernes prispolitik, da man mente, at elektriciteten blev søgt til dumpingpriser. Endvidere forsøgte man i 1944 at få elektricitetsrådet til at forbyde brugen af el til hjemmeformaling med den begrundelse, at møllerne anvendte naturlige energikilder.
20. Århus Stifts Årbøger 1935 s. 148.
21. Allerede i 1952 havde ejerne af Ny Mølle, Røde Mølle og Grå Mølle klaget til Århus Kommune over, at vandstanden i Egåen var faldet katastrofalt efter at kommunen var begyndt at indvinde vand fra Kasted mose. De tre mølleejere fik et par år senere tilkendt erstatning.
22. Danske Gaarde, 1948, Århus Amt.
23. Foreninger skulle ikke betale forlystelsesskat af solgte billetter eller afgift til Koda for musikken og heller ikke indhente tilladelse fra sognerådet, når de ville holde bal. Hvis det derimod var et offentligt bal, skulle der betales afgifter og indhentes tilladelse.
24. Århus Stiftstidende d. 25. juli 1950, 29. juni 1951, 7. oktober 1951, 19. januar 1952 og 12. april 1952. Århus Amtstidende d. 8. april 1952. Demokraten d. 6. oktober 1952.
25. Århus Amtstidende d. 25. juli 1961.
26. Århus Stiftstidende d. 13. og 21. maj 1982.
27. Hoppeborgene (funny castles) var en engelsk opfindelse, og de afløste mange steder den ikke ufarlige trampolin som legeredskab.
28. Århus Stiftstidende d. 19. december 1989.
29. Demokraten d. 19. september 1943.
30. Århus Stiftstidende d. 26. juli 1940.

Udvalg af litteratur om møller:

Böcher, Steen B.: Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nordjylland, 1942.

Heilskov, Chr.: Vandmøller i Aarhus Amt, Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1950.

Hjelholt, Holger: En strandet Plan om Indførelse af Mølletvang, Svendborg Amts Historiske Samfund, 1917.

Hjelholt, Holger: Ansættelse til mølleskyld i Christian V.s matrikel, Historisk tidsskrift 10. række, 1932-34.

Hjelholt, Holger: De danske vandmøller og kilderne

til deres historie - et par betragtninger, Festskrift til Knud Fabricius, 1945.

Hulpiberen: Skalk Nr. 5, 1984.

Jespersen, Anders: Velkommen til Mølle, Nationalmuseets Mølleudvalg.

Jørgensen, Poul A. m.fl.: De malede brød, møllerne langs Haarby Å. Forlaget i Haarby 1981.

Lampe, Jens: Møller og møllere i Danmark gennem 100 år, Dansk Møllerforening 1884-1984, Forlaget Chronos, Århus.

Vestergaard, Kristian: Kværnsten og mølletyper, 1975.

Rathlousdal Allé

Af Anne Marie Skovfoged

Den nu fredede lindeallé ved herregården Rathlousdal vest for Odder blev plantet 1830 af stamhusbesidder Niels Rosenkrantz v. Holstein-Rathlou.

Kendskabet til det nøjagtige årstal for plantningen skyldes en annonce, der af godsforvalter Terndrup var indrykket i Århus Stiftstidende 20. april 1830 og hvori læses følgende:

»Kåde eller onskabsfulde mennesker har fundet behag i at beskadige en del af de omkring Rathlousdal i indeværende forår plantede allétræer. Den eller de, som på bevislig måde kan give oplysning om gerningsmanden, loves en dusør af 10 rigsdaler, og navnet forties, om forlanges.«

Petersminde, d. 19. april 1830 Terndrup.

Hærværket gentog sig ti år senere, men siden fik alléen lov at vokse op i fred.

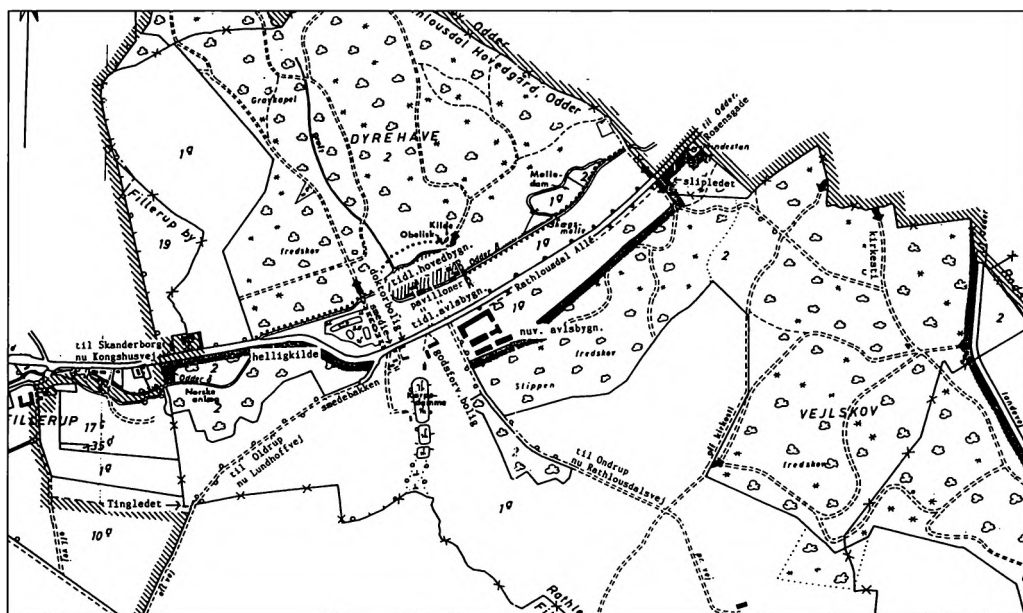
Alleen set fra vest. I baggrunden Edvardsgave.

Foto af postkort i Odder Lokalhistoriske Arkiv.

Den nu nedrevne hovedbygning på Rathlousdal, set fra alleen på Ondrupvej ca. 1950.

Postkort i Odder Lokalhistoriske Arkiv.

Kort over Rathlousdal Allé og dens omgivelser med tilføjelse af navne på de i artiklen omtalte lokaliteter.

Efter kortbilag til Overfredningsnævnets kendelse 6. dec. 1979.

Alleen og stien set mod vest ca. 1940. I baggrunden den nu nedbrudte Skægs Mølle.

Postkort i privat eje.

Ved Rathlousdal Allé forstår man nu om stunder den ca. $\frac{1}{2}$ km lange allé fra Odder by til Rathlousdals avlsbygninger. Men oprindelig strakte alléen sig uden afbrydelse fra »Slipledet« ved skellet mellem Odder bys og Rathlousdals jorder, hvor den endnu begynder, og i alt fald et stykke ud ad vejen til Oldrup, nu Lundhoffvej. Måske allerede dengang som nu, til det daværende skel mellem Rathlousdals og Fillerup bys jorder, hvor »Tingledet« stod.

På den første del af Oldrupvejen har træerne samme anselige tykkelse og derfor formentlig samme alder som i den øvrige allé, men jo længere man kommer ud ad vejen, jo mindre bliver de. Om dette så skyldes, at alléen her står på et højdedrag uden læ, eller at en del af den er plantet senere, kan ikke siges.

Alléen havde dog dengang et lidt andet

forløb gennem Rathlousdal, end den har i dag. Efter at have passeret doktorboligen, hvor godslægen boede i Niels Rosenkrantz v. Holstein-Rathlous tid, drejede vejen skarpt til venstre og derefter igen skarpt til højre mod Smedebakken på Oldrupvejen.

Alléen på Ondrupvejen

Foruden den øst/vest gående allé er der også lindealléen på Ondrupvejen, nu Rathlousdalsvej, som måske i virkeligheden er den ældste. På matrikelarkivets kort 1817 over Rathlousdals jorder ses beplantning langs begge sider af denne vej på de første ca. 300 m, uden at det dog kan ses, om det er en allé eller et levende hegn af forskellige træer og buske. Mange af de nuværende lindetræers stammer her er dog af større omfang end i den øst/vest gående allé. Og en allé her måtte man næsten vente i det barokan-

Den nye smedie og den tidligere doktorbolig ca. 1910.

Foto i Odder Lokalhistoriske Arkiv.

læg, som den tidligere lensbesidder, statsminister Joachim Otto Schack-Rathlou anlagde, efter at han i 1771 havde arvet godset efter sin tante, Dorothea Schack.

Ganske vist siger Århus amts Landskabskontors turisttavler, at det var en engelsk landskabshave, Schack-Rathlou anlagde, men kortet 1817 viser tydeligt en barokhave anlagt omkring en midterakse i nord/syd hvori indgår omtalte vej og med åen som en snorlige kanal vest/øst gennem haven. Derfor kan haven dog godt have haft enkelte elementer i den nye stil, f.eks. mindelunden.

Vejen til Ondrup var ikke blot en sognevej, men var den almindeligt benyttede vej,

når herskabet havde ærinde til Gersdorffslund ved Hou, der hørte under stamhuset. Denne vej kaldes da også i godsets protokoller for »Vejen til Gersdorffslund«.

I denne allé mangler dog nu de fleste linde i østre side.

Gangstien anlægges

Rathlousdals have, der i midten af 1800-årene synes omlagt til engelsk landskabsstil af Niels Rosenkrantz v. Holstein-Rathlou, var allerede dengang åben for offentligheden og har sikkert ligesom i begyndelsen af dette århundrede været et yndet mål for odderborgernes søndagsspaderetur.¹ I 1868 havde Odder sogneråd derfor ønske om at

Protestmarch i Vejlskoven 1916.

Foto af Th. Gjerulff i Odder Lokalhistoriske Arkiv.

anlægge en spadseresti langs alléen fra Odder til Rathlousdal. Stien skulle begynde ved »Bakkehuset«, nu Rosengade nr. 77, der dengang var sidste hus på sydlige side af gaden.

Foruden Rathlousdals jorder kom stien derfor også til at berøre Rodstenseje gods og Odder præstegård, der begge havde skov langs vejen. Alle tre lodsejere og brugere var dog positivt indstillet og gav tilsagn om den fornødne jord vederlagsfrit, men for præstegårdens vedkommende måtte man dog ansøge kirkeministeriet om tilladelse, og her satte det gode sogneråd ikke Odders lys under en skæppe. Man henviste til byens yndige beliggenhed som midtpunkt i en folkerig

egn og med stadig tilflytning af dannede familier, så byen nu var lig de mindre købstæder, hvorfor man følte en vis trang til smukke offentlige spadserestier.

Dette har kirkeministeriet ikke kunnet stå for, ansøgningen blev bevilget, og den 18-årige stamherre på Rathlousdal, Emil v. Holstein-Rathlou, og godsets administrator, stamherrens farbror Viggo v. Holstein-Rathlou, lod stien anlægge og sørgede tildels også for dens vedligeholdelse fremover.²

Men i glæden over den nye sti tænkte ingen på at få tinglyst det fremtidige ejerforhold, hvad der 50 år senere skulle give anledning til megen strid og bitterhed.

Smedien og smedeboligen før vejforlægningen o. 1935.

Foto i Odder Lokalhistoriske Arkiv.

Indhug i alléen

I 1861 havde Odder sogneråd ladet foretage en udgravning gennem den stejle Smedebakke på Oldrupvejen, hvorved alléen på denne strækning måtte ofres.³

En ny smedie blev 1901 opført vest for den tidligere doktorbolig, og ved den lejlighed gik der måske også et par træer med i løbet.

Værre gik det ved avlsbygningernes brand den 23. april 1910, hvor træerne i begge vejsider blev skadet på strækningen langs bygningerne.⁴ Og skønt man bagefter forsøgte at redde dem ved at indsmøre stammerne i tjære, måtte de senere fældes.⁵

Gangstien afspærres

En af hofjægermester Emil v. Holstein-Rathlous sønner var i 1915 og -16 gentagne

gange blevet noteret af politiet for at køre på motorcykle på gangstien, og derover blev hans forældre så fortørnede, at de lod stien i hele dens udstrækning afspærre for offentligheden i den formening, at den var deres private ejendom.⁶

Beboerne i Odder var dog af en anden mening, og harmen var stor. Da byens foreninger uden resultat havde sendt en protestskrivelse til Holstein-Rathlou, fik sognefogden for vane at gå sig en sen aftentur og var hver gang i mørket så uheldig at vælte afspærringen. Til sidst gik det dog galt, idet han blev grebet på fersk gerning og meldt til herredsfogden.⁷ Hvordan han slap ud af den klemme, melder aviserne dog ikke noget om.

Da nu også stierne i Vejskoven blev spærret, satte sognerådet som modtræk vej-

Alleen efter nedskæringen i efteråret 1979.

Foto i privat eje.

skilte op ved de offentlige kirkestier fra Ondrup og Morsholt igennem skoven, så Odders beboere kunne benytte dem til spadseretur.⁸

Man var nu nået til foråret 1916, og »Odder Fodsportsforening«, som ingen tidligere havde hørt om, indrykkede følgende annonce i Odder Dagblad:⁹

Udflugt til Vejlskoven.

Odder Fodsportsforening indbyder herved til en fottur i Vejlskoven Store Bededag.

Samlingssted ved Phønix pavillonen kl.

3¹/₂. Madkurve medbringes. Venner og bekendte kan deltage. Odder Musikkorps medfølger. Efter turen koncert i anlægget.

Udvalget

Byens og egnens aviser, der havde referenter med på turen, fortæller, at omkring 1500 mennesker, både unge og gamle, høje og lave, deriblandt flere kendte udenbys personer med tilknytning til Odder, samledes i Phønix-anlægget. Efter at forsamlingen havde sunget en lidet smigrende gammel vise med adresse til herskabet på Rathlousdal, vandrede man ud ad kirkestien til musik af Odder Musikkorps. Efter tilbagekomsten til anlægget holdt journalist Carl Jacobsen, Demokraten, en satirisk tale, og man sang endnu en god gammel vise, begge dele også med adresse til Rathlousdal.¹⁰

Århus Stiftstidende sluttede sit referat af begivenheden med at skrive: »Sig så ikke, at Odderne ikke har humor, dem sætter man ikke pigtråd om«.

Der førtes en omfattende korrespondan-

ce om sti-sagen mellem sognerådet på den ene side og Holstein-Rathlou og hans sagsfører på den anden, mens herredsfogden forsøgte at balancere midt imellem.

I forbindelse med sagen udtalte sognerådet, at »som ung havde Holstein-Rathlou haft den bedste vilje til at være noget for byen og egnen«. Det havde han da også i årene fremefter i høj grad vist i gerning, men må åbenbart være blevet noget kantet med årene og henholdt sig nu til, at han aldrig havde afgivet sin ejendomsret til det areal, stien var anlagt på.

Sognerådet på sin side synes at have været klar over, at det ingen adkomst havde, men henholdt sig til, at Holstein-Rathlou havde afgivet arealet til offentlig brug, og at offentligheden nu uantastet havde benyttet stien i omtrent 50 år.¹¹

Hen på sommeren 1916 ophørte Odder Dagblads omtale af sagen, uden at man bliver klog på, om afspærringen da var ophævet, men brevfejden fortsatte til efteråret 1917. Da indsendte Odder sogneråd til amtet den periodevise fortegnelse over offentlige gangstier, hvor man for første gang også havde opført Rathlousdal-stien. Fortegnelsen vedlagdes en redegørelse for situationen, hvori sognerådet bl.a. udtalte, at stien nu var blevet ganske uundværlig på grund af, at den gennem årene forøgede trafik gennem alléen nu også omfattede uindskrænket kørselsret for automobiler til Rathlousdal og betingelsesvis længere frem.

Skønt fortegnelsen også var ledsaget af en protest fra Holstein-Rathlou, imødekom amtet den 20. februar 1918 sognerådets anmodning om Rathlousdal-stiens optagelse på regulativet, og den tragikomiske sag havde omsider fundet sin afslutning.¹²

Alléen fredes

Mens Smedebakken i hestekøretøjernes tid havde været en ulempe for trafikken, blev det i bilismens tidsalder det dobbelte sving ved smedien, der irriterede, og omkring 1935-40 blev svinget forlagt lidt mod vest og delvis rettet ud.¹³ Dermed forsvandt alléen også på denne strækning, og sikkert allerede før den tid var træerne fældet i sydlige side af vejen på strækningen langs smedien, den tidligere doktorbolig og godsforvalterboligen.

På Naturfredningsforeningens foranledning tog sognerådet da i 1948 skridt til at få alléen fredet på strækningen fra Odder til Rathlousdals avlsbygninger, hvilket skete ved deklaration af 5. september 1949.¹⁴

Allerede få år senere havde udviklingen og den stadig øgede trafik dog gjort den smalle allé mindre tidssvarende, og mens Odder kommune i 1960-erne havde visioner om en parallelvej og cykelsti langs alléen, havde amtet i 70-erne planer om en helt ny indføring af Skanderborgvejen til Odder by. Hos Fredningsnævnet havde man søgt og fået dispensation fra fredningen af alléen, og der blev udarbejdet forskellige planer, bl.a. en vejføring nord om Fillerup by, gennem fredskoven og tværs gennem alléen til Søndervej. En senere plan havde en vejføring, der krydsede Skanderborgvejen, nu Kongshusvej, i nærheden af Helligkilden for derefter at gå syd om Rathlousdals avlsbygninger og langs skovbrynet til Søndervej.

De to sidste planer mødte dog stor modstand både fra egnens beboere, fra andre fredningsinteresserede og fra en del af sognerådet – eller byrådet – som det nu hed efter 1970. En underskriftindsamling mod

Alleen og gangstien foråret 1988.

Foto i privat eje.

vejføringerne, startet i 1971 af direktør Søren Fabricius, Odder, gav godt 2000 underskrifter af kommunens samlede indbyggertal på 16.500.¹⁵

Og den 6. december 1979 kom endelig Overfredningsnævnets kendelse: Alléen måtte ikke røres. Desuden frededes hele det omgivende herregårdsmiljø, så en eventuel ny indfaldsvej sandsynligvis vil komme til at gå syd om Vejlskoven.

Men alderen var nu begyndt at kunne mær-

kes på den omtrent 150-årige allé, og i efteråret 1979 blev den skåret meget drastisk ned, idet ca. $\frac{1}{3}$ af toppen og alle sidegrene blev kappet af.

Næste sommer stod alléen og så lidt mærkelig ud, men allerede sommeren 1981 var den godt på vej til at ligne sig selv igen.

Sagkundskaben mener, at under de rette forhold og med den rette behandling kan lindealleer blive 300 år gamle.¹⁶

NOTER OG HENVISNINGER

1. Prospekter af danske herregårde, 1867.
2. Odder kommunes arkiv: J. nr. 62. 1.
3. Odder kommunes arkiv: Sognerådets forhandlingsprotokol. 1.6.1861.
4. Odder Dagblad 23.4.1910.
5. Venligst meddelt af Iris Justsen.
6. Odder Dagblad 16.12. og 18.12.1915.
7. Odder Dagblad 20.12.1915 til 8.5.1916.
8. Odder Dagblad 12.5. til 20.5.1916.
9. Odder Dagblad og Horsens Folkeblad 17.5.1916.
10. Odder Dagblad og Århus Stiftstidende 20.5.1916, Demokraten 21.5.1916.
11. Som note 2.
12. Som note 2.
13. Venligst meddelt af Iris Justsen.
14. Som note 2.
15. Egnens aviser i perioden.
16. Niels Hvass: »De fredede alléer – hvordan skal de vedligeholdes?«, Natur og Miljø, januar 1981.

Spredte glimt fra »det mørke Århus« ca. 1910-35

Af John W. Oldam

Kvarteret omkring Århus havn fik i 1800-tallet et dårligt ry. Det fortsatte langt i vort århundrede, men nu er området rehabiliteret. En del af de beværetninger, der dengang blev indrettet besøgte hovedsageligt af tørstige søfolk af alle nationaliteter, som tillige savnede seksuel kontakt. Det sidste moment medførte, at prostituerede kvinder og deres samlever, alfonserne, også blev en del af klientellet. De deraf opståede konflikter resulterede hyppigt i værthusslagsmål med politiets indgriben til følge. Så vankede der hurtige bødestrafte til urostifterne. I gentagelsestilfælde kunne værtens borgerskab ellers bevilling komme i fare.

Da det ville blive for uoverskueligt og pladskrævende at gå på tur i alle havneknejerperne, vil søgelyset i det følgende kun blive rettet mod Mindegade samt Fredensgade/Fredenstorv.

*Mindegade. Fra »Varieteen« til
»Wiener-Hallen«*

Mindegade er den lille færdselsåre, der indeholder ret så pæne patricierhuse som »Trods Katholm« nr. 2-4, Basballes gård nr. 6 og Hans Broges nr. 8.¹

Her henledes opmærksomheden i første omgang mod nr. 1-3. Det må lige fortælles, at Mindegade dengang »begyndte«, hvor Mindebroen »endte«, og det var dér, den

pågældende ejendom lå. Først på et betydeligt senere tidspunkt – i 1930'erne – blev Mindebrogade forlænget til Fiskergade. Ejendommen var da nedrevet og en anden opført. Det nuværende nr. 3 har intet med vor fortælling at gøre.

I den bygning havde der været restauration og hotel – gæstgiveri – for over 100 år siden.² I 1881 lå her således A. Nielsens gæstgiveri. Det ophørte få år senere og blev efterfulgt af et metodistsamfund, der igen gav plads for Århus Borgerforening, hvorefter et såkaldt folkekøkken kom til 1887.

Året efter, 1888, skiftede husets beboere helt karakter. Da flyttede et etablissement ved navn »Århus Varieté-Salon« ind. Varietéer, hvis største trækplaster var unge, kønne, efter datidens målestok *let* påklædte danse- og syngepiger, var meget fremme i den periode. Indehaver var enkefru Dortha Kjør, hvis afdøde mand havde drevet »skueplads« i det gamle Hotel »Jylland« i Studsgade.

Fru Kjør blev assisteret af sin søn, Jacob Christian Kjør, der efterhånden blev den egentlige leder. Han omdøbte stedet til »Øjet« og fik i folkemunde øgenavnet »Diamant-Kjør«, vistnok på grund af sine »diamant«-besatte fingerringe. Virksomheden var til stor natlig gæne for de omkringboende »gode« borgere, men de fik den dog ikke nedlagt.

Varietéens støjende udfoldelser ophørte

imidlertid af sig selv i 1901, da »Diamant-Kjær« forlod byen for at blive hotelvært i Helsingør. Her gik det ham ikke så godt, men det er en anden historie. Lokalerne blev overtaget af gæstgiver Andreas Wissing, og der kom ikke varieté eller noget lignende dér mere.

Stedets senere skæbne har tilsyneladende *ikke* interesseret byhistorikerne, selv om der faktisk foregik nok så meget. Der fortælles kun, at husets ejer var bagermester Chr. Theil, der havde udsalg i stuetagen. Restaurationer forlyder der intet om.³

Nævnte Andreas Wissing flyttede senere til Dynkarken 5, hvor han fortsatte som restauratør.⁴ Caféen Mindegade 1-3 fortsatte under mere beskedne former som »Café Mindebro«. Den 4. januar 1910 averteredes efter faste pensionærer, hvilket ikke var så ualmindeligt. Godt 1 år senere meddelte bagermester Theil, at restaurationslokalerne stod til leje.⁵

De blev udlejet til gæstgiver Jens Peter Poulsen. Da han imidlertid kun havde *gæstgiver*borgerskab, ansøgte han om tilladelse til at beværte andre end tilrejsende, men fik afslag.⁶ Desværre havde han allerede taget forskud på denne dispensation og blev derfor foråret 1912 idømt en bøde på 80 kr., et beløb, der vel i dag ville have svaret til et par tusinde.⁷ Den 17. august samme år annoncerede Hotel »Mindebro«, at der her var åbent »fra kl. 5 morgen til kl. 12 nat«. Der ses intet sådant hotel i vejviseren, men Århus var sikkert som så mange andre byer fyldt med småhoteller, der næppe kunne fortjene dette prædikat i senere tider. Det gik næppe særligt godt i de følgende år, hvor værtshuset blev drevet af restaurations-

bestyrer J.S. Jensen.⁸ Den 4. august 1915 hed det således i Århus Stiftstidende: »Efter at det ved talrige vidneafhøringer var blevet godtgjort, at der på Café »Mindebro« i Mindegade hyppigt befandt sig stærkt berusede gæster, løsagtige kvinder og mænd uden påviseligt erhverv, er det ved politiretens dom fastslået, at værtens bevilling i medfør af beværterlovens § 36 skal være undergivet politiets bestemmelser«.

Ifølge denne § kunne politiet stille strenge betingelser med hensyn til åbnings- og lukketider.⁹ I dette tilfælde lød betingelserne, at caféen skulle holde lukket fra kl. 8 aften til kl. 8 morgen. De blev ledsaget af et indstændigt håb om, at ufreden i det pågældende kvarter ville ophøre.

En måned senere var der ballade igen i Mindegade, dog denne gang ikke lokaliseret til noget bestemt udskænkingssted. Et slagsmål mellem en del løsagtige kvinder og deres mandfolk bragte 9 i detentionen.¹⁰

Så døde imidlertid J.S. Jensen, og den nedskårne åbningstid og politiovervågningen ophørte. En ny vært, Søren Peter August Rasmussen, trådte til.

Den 19. oktober 1915 kunne følgende annonce læses i Århus Stiftstidende: »Café »Sct. Thomas«, forhen Café »Mindebro«, åbnes Torsdag den 21. ds. Ny vært August Rasmussen«. Rasmussen benyttede i sine undertegnede averteringer altid sit 3. fornavn, hvorimod dette i reglen ikke var tilfældet i andre trykte publikationer. Restaurationens nye navn hentyder formentlig til den dengang aktuelle debat om salget af de dansk-vestindiske øer.¹¹

Desværre syntes ejerskiftet og de genindførte frie forhold ikke at have gavnet caféens habitus. Der blev igen klaget over larm der-

Mindegade set fra Dynkarken mod Fiskergade ca. 1902. I baggrunden »Fredenshus«, hjørneejendommen Fiskergadel/Fredens Torv, og foran den de nævnte patricierhuse, nr. 2-8. Det lille hjørnehus til venstre i forgrunden var hjemsted for Restauration British Crown, men det blev nedrevet få år efter og erstattet af en firetagers ejendom, på hvis 1. sal »Café Jomsborg« blev indrettet.

Foto i Lokalthistorisk Samling.

fra, og den 5. august 1916 gik det helt galt. August Rasmussen kom sammen med sin tjener i klammeri med 2 berusede gæster, et par fiskere, der havde siddet dér og drukket i timevis. Anledningen var regningen, som gæsterne mente var alt for stor! Kl. 1 greb politiet ind, førte dem i detentionen, og dagen efter fik de alle bøder; værten på 50 kr., de andre på 20 hver.¹² Et par dage senere blev kelneren anholdt igen, sigtet for hæleri, idet han skulle have købt et stjålet ur af en af fiskerne. Sagen ses ikke fulgt op.¹³

Det var ikke så godt. Det dårlige ry var kommet igen. Den så kendte politiassistent

(svarende til senere tiders politi*kommissær*) A. Hauerbach udtalte til pressen, at han hellere end gerne så beværtningen lukket, men at han ingen hjemmel havde hertil. *Han* kunne kun medvirke til, at restauratøren blev fradømt sin bevilling, men så kom der jo bare en ny ansøger, sagde han.¹⁴

I slutningen af februar 1917 var der ballade igen. Herunder »balrede« en beruset sømand en rude, måtte erlægge en bøde på 40 kr. og betale erstatning for skaden.¹⁵

Måske tænkte August Rasmussen på, at det kunne hjælpe på renomméet, hvis cafeen skiftede navn igen. Den 9. maj 1917

annoncerede han efter en dygtig og pålidelig serveringsjomfru til »American Bar«, Mindegade 3. Muligvis var der ingen, der reflekterede, for avertissementet blev gentaget den 13. juni. Betegnelsen »American Bar« var meget »in« i de tider og blev brugt af flere andre restauratører i Århus.

I nogle senere annoncer blev den søgte serveringsjomfru oven i købet til »Bar-Dame«, hvilket kunne vække misforståelse.¹⁶ Imidlertid opgav han dette navn med den dertil knyttede »dame« et par år senere og averterede den 2. april og igen den 23. maj 1919 efter en dygtig og præsentabel serveringsjomfru til den mere beskedne »August Rasmussens Vinstue«, Mindegade 3.

Samme år ragede han uklar med myndighederne igen. Han blev nemlig tiltalt for uden politiets tilladelse at have ladet afholde »musikalske præstationer« i sine restaurationslokaler. Det specificeres ikke i avisreferatet, hvori disse præstationer bestod, om de var mekaniske (grammofon) eller personlige. Selv påstod han sig frifundet under påberåbelse af, at musikken kun »lød« i hans private lejlighed og kun til hans egen underholdning. Århus Politiret tog imidlertid intet hensyn hertil og idømte ham en bøde på 100 kr., et ikke uanseligt beløb dengang. Han ankede til lands(over)retten, men den stadfæstede dommen den 2. januar 1920.¹⁷

Omtrent samtidig med denne modgang averterede han sidst i januar 1920 efter en *kontrollør*. Han skulle være en ældre (!) gift mand mellem 35 og 50 år og ædruelig. Arbejdstiden var kl. 8-11 aften, og lønnen 150 kr. om måneden foruden sportler. Betegnelsen »kontrollør« dækker formentlig også over det mere folkelige »udsmider«. Det er

ikke ganske klart, hvad der hentydes til med »sportler«. Det vides ikke, om nogen reflekterede, skønt løntilbuddet synes ganske favorabelt for et bijob.

Der fulgte desværre stadig sorger. Den 6. februar 1920 døde hans hustru Margrethe Dagmar, f. Jensen, hvorfor han søgte en husbestyrerinde. Hun døde få måneder senere.¹⁸ I de løbende annoncer efter medhjælp henvistes nu kun til »Vinstuen Mindegade 3«.¹⁹ En af dem, fra 2. november samme år, er undertegnet »fru«. Han havde fundet en ny livsledsagerske!

I slutningen af 1921 androg August Rasmussen bevillingsnævnet om kl. 12-lukning, velsagtens, fordi han mente, cafeen nu var stabiliseret. Han fik dog afslag, og en fornyet ansøgning gav samme negative resultat.²⁰

Her må standses op et øjeblik. Der var i de forløbne år 3 andre restaurationer i Mindegade: I nr. 15, der en overgang hed Café »Cimbria« v/F. Pløen, i nr. 18 (Dyngarken 2), den ret så kendte Café »Jomsborg«, og endelig i nr. 6 Café »New York«. Hertil kom 1920 »Havnecafeen« i nr. 21, vis á vis »Jomsborg«.²¹

I denne sammenhæng er det kun nr. 6, der interesserer. Den havde eksisteret i hvert fald fra 1880'erne under samme navn, Café »New York«. Fra 1914 hed værten Frederik B. Jensen. Restauranten har formentlig været en af de mere »fredelige«; i hvert fald har den ikke påkaldt myndighedernes eller pressens bevågenhed i de behandlede år, og der annonceredes sjældent efter medhjælp derfra.²²

Frederik B. Jensen døde efter lang tids sygeleje på kommunehospitalet påskedag, 16.

april 1922, 55 år gammel. Begravelsen foregik i stilhed.²³ Det får stå hen, hvor god hans virksomhed og økonomi var, i hvert fald blev arv og gæld fragået i hans dødsbo.²⁴ Men lige akkurat en måned senere åbnedes på dette sted en splinterny restaurant, der kaldte sig »Wiener-Hallen«. Åbningsannoncen kan læses i Demokraten d. 14. maj: »«Wiener-Hallen», Mindegade 6, åbner Tirsdag den 16. maj kl. 5 morgen. Servering til kl. 12 nat. Jazz-jazz-trio«.

Det var en ganske anden sag end den ukendte Café »New-York«. Jazz'en havde invaderet Århus og skulle blive det store nummer, i hvert fald i det næste årti. Men der kom også inden- og udenlandske »solister«. Havnekvarterets forlystelsesliv blev hermed ligesom løftet op på et højere plan. Annoncen havde imidlertid ingen personlig underskrift. Hvem stod bag denne nydannelsen?

Det gjorde såmænd August Rasmussen, der havde skippet den triste vinstue i nr. 1-3 til fordel for noget langt mere elegant og mondænt.²⁵ Han havde indsendt ansøgning til bevillingsnævnet igen om kl. 12-lukning for den nye restaurant, og den blev minsantent bevilget. Der var dog et af medlemmerne, hvem det faldt for brystet, at nævnets forkæmpere for ædruelighed havde kunnet anbefale dette andragende! Bevillingen kom nu først i slutningen af august så løftet i åbningsannoncen var således 3 måneder for tidligt.²⁶

Wiener-Hallens senere skæbne kan ikke følges her. Averteringen derfra, navnlig i Aarhus-Posten, vidner om et stadigt flittigt opbud af kunstnere af enhver art. Først mange år senere sank standarden. August Rasmussens tid her blev, uvist af hvilken

Restauratør Anton Rasmussen var i en årrække medlem af bestyrelsen i den lokale brancheforening, Restauratørforeningen af 1881, hvor han bl.a. var formand for forlystelsesudvalget. Han ses her sammen med sin hustru og datter, formentlig omkring 1930.

Foto i Bernhardt Jensen arkiv, Erhvervsarkivet.

grund, kort, kun 2½ år. Den 15. november 1924 tiltrådte en ny restauratør ved navn Anton (Ludvig Oluf) Rasmussen (der trods efternavnelighed ikke ses at have slægtskab med August Rasmussen).²⁷

Sidstnævnte åbnede i stedet straks efter en ny café på Søndergade 30 med det kunstneriske navn »Bernina«.²⁸ Den gik imidlertid ikke så godt trods gentagne an-

nonceringer om opvarmede keglebaner, koncerter og prisnedsættelser. I efteråret 1927 gik »Bernina« på tvangsauktion, og August Rasmussens skæbne kan ikke følges videre.²⁹

Fredensgade og Fredenstov. Ufred og utugt

Fredensgade og Fredenstov har sit navn efter freden 1850, da Danmark havde høstet sin sidste militære sejr i krigen mod slesvig-holstenerne. De har næppe haft noget særpræg i de første år, men blev senere en betydelig kanal for godstrafikken mellem havnen og jernbanestationen, især da Århus fik en stor banegård i 1882. Efterhånden blev hovedfærdselen dog gradvis overtaget af Søndergade-Ryesgade.

Fredensgade og -torv hører ikke til det egentlige havnekarter, men grænser op til det. Alligevel opstod i disse år visse episoder her. Ifølge Århus Stiftstidende 20. marts 1916 blev en frue, der ejede Fredenstov 5, idømt 60 dages fængsel for udlejning af lokaler til utugt, endda til ublu leje, hvortil kom konfiskation af den ulovlige fortjeneste på 15.000 kr., samt sagsomkostninger. Der var altså tale om rufferi i stor målestok.

Opmærksomheden vil imidlertid her kun blive rettet mod ejendommen Fredensgade 48, på hjørnet af Rosenkrantzgade, hvis nr. 2. den også udgør. Den er bygget i 3 etager allerede 1875.³⁰ Heri befandt sig i 1908 en restauration i stueétagen ved navn »Jernbanecafeen«. Det navn fik adskillige restauranter landet over, da jernbanen blev almindelig. De lå enten i selve stationen eller i dens umiddelbare nærhed. Ganske vist var her et vist stykke vej op til banegården, på den anden side kunne navnet forsvares med, at man kunne se togene køre forbi fra vindu-

erne. Udsynet var frit; rutebilstationen på »Amtmandstoft« var ikke opført endnu.

Alt syntes næsten idyl, hvis man skal tro annoncerne fra februar og marts 1910. Det hedder her: »Jernbane-Caféen. Middag fra kl. 1-3 á 1,00 kr. Hyggelige restaurations- og selskabslokaler. Bedste spisested for faste pensionærer. Åben til kl. 12. Fredensgade, hjørnet af Rosenkrantzgade. Ærbødigst P. Nielsen«.³¹

Nogle år senere blev restauratør Nielsen afløst af 2 damer, Mette Petersen og S. Laursen. Tilsyneladende var kun den førstnævnte bevillingshaver og ejer af ejendommen.³² Og nu begyndte det at gå galt. 1917 klagedes der af nærtboende over, at cafeen hovedsageligt besøgtes af løsagtige kvinder og disses alfonser, der efter lukketid forulempede omkringboende og sagesløse forbi passerende. Det fredelige billede fra 1910 var forsvundet.³³

Politiet greb på foranledning af disse klager ind, og i medfør af den i 1912 vedtagne beværterlov blev cafeen undergivet denne myndigheds bestemmelse. Den gik ud på, at restauranten skulle lukke allerede kl. 6 eftermiddag og først åbne igen kl. 8.30 morgen. Overtrædelse af dette påbud kunne medføre tab af bevillingen.³⁴

Det kunne restauratrice Mette Petersen slet ikke overholde – i hvert fald ikke ret længe. Allerede i slutningen af februar 1918 havde hun groft overtrådt pålægget. Hun havde nemlig kl. 8.30 om aftenen indladt et par løsagtige kvinder – »fruentimmere« i den tids sprogbrug – sammen med en unavngiven gårdejer og serveret for dem til kl. 1.30 om natten! Det fremgår ikke af referatet, hvem der havde anmeldt det skete, eller om det var blevet direkte observeret af

Fredensgade 48, som ejendommen så ud, efter at Jens Sørensen i 1919 havde ladet den ombygge og indrette til hotel, efter tegning af arkitekt Niels A. Bech.

Efter foto i V.J. Holstein Rathlous: Aarhus III, 1925.

sædelighedspolitiet. For dette lovbrud blev hun fradømt sin bevilling som beværter i Århus. Hun ankede, men overretten stadfæstede dommen og en sidste appel helt til højesteret gav samme resultat.³⁵

På et vist tidspunkt gik ejendommen til tvangsauktion, og ejerforholdet er ikke ganske klart. Et års tid efter dukkede en kendt skikkelse op som køber. Det var den tidligere ejer af Hotel »Nøjsomhed«, Vestergade 41-43, Jens Sørensen.³⁶

Han ønskede imidlertid at omdanne hele ejendommen til et hotel med udskænk-

ningsret og fik bevillingsnævnets godkendelse hertil. Den blev begrundet med, at der på det tidspunkt var stor mangel på hotelværelser.³⁷

Navnet blev det velklingende »Turisthotellet«, og en stor åbningsannonce kunne ses i Århus Stiftstidende den 4. december 1919. Der blev reklameret med 20 gode værelser, wc, elektrisk lys, centralvarme, 1. kl.'s varer og moderate priser.

Hvad der nu end var årsag hertil, så solgte Sørensen allerede 1924 hotellet til restauratør S. Boutrup.³⁸ Men ham gik det ikke så

godt. I december 1925 gik »Turisthotellet« på tvangsauktion, og Sørensen måtte overtage det igen som ufyldestgjort panthaver.³⁹ Han søgte og fik egentlig beværterbevilling i februar 1926, vel sagtens af økonomiske grunde. Herefter kunne han også servere for ikke-tilrejsende⁴⁰.

Det var muligvis ikke noget klogt træk. For nu syntes »gammel slendrian« at dukke op igen. Om det havde noget med selve kvarteret at gøre, får stå hen. Men sædelighedspolitiet begyndte at få mistanke om, at hotellet igen var blevet et arnested for erhvervmæssig utugt og holdt det derfor under hemmelig opsigt.

Natten mellem 16. og 17. marts 1927 slog politiet til og foretog en razzia. Under den blev flere prostituerede kvinder, der var kendt for deres livsførelse, overrasket på værelserne sammen med deres »klienter«. Kvinderne måtte følge med på stationen, mens der ikke forlyder noget om »kunderne«. Det samme måtte hotelkarlen, der blev sigtet for rufferi, fordi han skulle have været vidende om trafikken.

Sørensen blev også anholdt, dog ikke på sit hotel, men i Østergades Forsamlingshus, hvor han først havde været til møde i Restauratørforeningen og senere til privat sammenkomst.

Anklagemyndigheden frafaldt imidlertid

hurtigt sigtelsen mod ham på grund af bevists stilling. 2 »damer« blev idømt hhv. 14 og 20 dages fængsel for overtrædelse af tilhold om at søge lovligt arbejde. Hotelkarlen blev der taget hårdere fat på. Han blev idømt 4 måneders fængsel ved Århus kriminalret. Det, syntes han, var alt for meget og ankede til Vestre Landsret, der gav ham en klækkelig nedsættelse til 40 dage.⁴¹ Affæren ses ikke at have haft nogen bevillingsmæssige konsekvenser for Sørensen. Det var således ikke overvældende meget, der kom ud af den razzia.

Jens Sørensen solgte »Turisthotellet« til hotelejerse Dorthe Økjær i 1929. Den nye ejer var enke efter Anders Økjær, der havde haft Hotel »Ryesborg«, Ryesgade 45, som var blevet nedrevet i forbindelse med opførelse af den nye hovedbanegård.⁴² I de følgende år ses der ikke at være indtruffet nogen skandale i lighed med den tidligere. Men i 1935 kom hotellet påny i dagspressen. Et ulykkeligt ægtepar havde ombragt dets lille barn og forsøgt mislykket selvmord på et af værelserne. Ingen af hotellets personale kunne dog drages til ansvar herfor.⁴³

»Turisthotellet« ophørte uden større opmærksomhed i begyndelsen af 1950'erne og blev ikke senere efterfulgt af hotel eller restaurant.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Emanuel Sejr: Gamle Århusgader. Anden samling, 1961, s. 63ff.
2. Til det følgende se: Bernhardt Jensen: Fra det glade Århus, 1963, s. 25-27. Samme: Som Århus morede sig, 1966, s. 34 og 75. Victor Jensen:

Klunketid og krigsår, 1968, s. 70. Preben Rasmussen: Mindegade, Erhvervsarkivet.

3. Viggo J. v. Holstein Rathlou: Århus I, 1920, s. 376, der intet oplyser om restauraterne i nr. 1-3, men kun om bagermester Chr. Theil, der i 1883

- overtog forretningen og ejendommen efter sin far Th. Theil.
4. Århus kommunes arkiv: Folketællingen 1914: Dynkarken, Erhvervsarkivet.
 5. Århus Stiftstidende, 24.1. 1911. De følgende annoncer, beretninger, omtaler og lign. er alle taget fra denne kilde, hvor intet andet er anført.
 6. Århus Byråds Forhandlinger A, 21. februar 1911, Århus Stiftstidende 23.2. 1912.
 7. Århus Stiftstidende 7.3. 1912.
 8. De nærmere regler herom kan ses i min artikel i Århus Stifts Årbøger 1992: »Var »negeren« værre end de hvide?»
 9. Århus Stiftstidende 20.8. 1915.
 10. Samme 27.9. 1915.
 11. Annoncen blev gentaget dagen efter.
 12. Århus Stiftstidende 7.8. 1916. Først her oplyses om J.S. Jensens død og politipåbuddets ophævelse. Det blev ikke senere gentaget.
 13. Samme 9.8. 1916. Muligvis løsladt p.g.a. bevisets stilling.
 14. Samme 9.8. 1916.
 15. Samme 27.2. 1917.
 16. Samme 30.7. 1917.
 17. Samme 12.1. 1920.
 18. Samme 7.2., 7.4. og 21.6. 1920.
 19. Samme 12.1. 1921.
 20. Århus Byråds Forhandlinger B, 13. oktober 1921 og 12. januar 1922.
 21. Århus kommunes arkiv: Folketælling 1914, og Århus Stiftstidende 15.8. 1920. Denne café havde tidligere ligget i Havnegade 44.
 22. Folketælling 1914. Om cafénavnet se ældre vejvisere og Århus Stiftstidende 28.5. 1920, hvori en serveringsjomfru fra Café »New York« vidnede i en røverisag. Røveriet fandt dog *ikke* sted på caféen.
 23. Århus Stiftstidende 27.4. 1922.
 24. Samme 27.4. 1922.
 25. Der findes, så vidt ses, intet tilfredsstillende fotografi af »Wiener-Hallen«. Et ret dårligt er gengivet hos Bernhardt Jensen: »Som Århus morede sig«, 1966, s. 115. På et tidligere billede hos V.J. v Holstein Rathlou: Århus I, 1920, s. 380, ses et skilt, der fortæller om tømremester Chr. Withen's virksomhed i den ene rude. En indskrift på den anden kan ikke tydes. Hans lokale er formentlig ophørt og lagt til restaurationen, der derved er blevet betydligt udvidet.
 - Gennem Århus folketælling 1923 er det bevist, at det var August Rasmussen, der startede »Wiener-Hallen«. Det er således ikke korrekt, når Bernhardt Jensen i »Som Århus morede sig«, 1966, s. 114, påstår, at det var Anton Rasmussen, der var ophavsmanden. August var ifølge folketællingen født i Odder 1873 og Anton Rasmussen ifølge folketællingen 1925 i Vissenbjerg på Fyn 1893.
 26. Århus Byråds Forhandlinger B, 1922/23 s. 121.
 27. Ifølge Th. Adamsen: Restauratører og Hotelejerere i Danmark II, 1938, s. 346, overtog Anton Ludvig Oluf Rasmussen, der var født 17.11. 1893, »Wiener-Hallen« 15.11. 1924. Det har ikke været muligt at finde oplysning om ejerskiftet i dagspressen. August Rasmussen figurerer ikke i nævnte værk.
 28. Århus Stiftstidende og Demokraten 17.12. 1924. Annoncen er dog ikke underskrevet, og August Rasmussens ejerskab konstateres først i det afslag, han fik i en (ny) ansøgning om kl. 12-lukning 25.2. 1926. Århus Byråds Forhandlinger B, 1925/26, s. 318.
 29. Århus Stiftstidende 22.8. 1927.
 30. Viggo J. v Holstein Rathlou: Aarhus, bd. III, 1923, s. 559.
 31. Som andetsteds bemærket var faste pensionærer meget almindelige selv på nok så »mondæne« restauranter. De blev bispist til nedsatte priser og skulle give en fast støtteindtægt i dårlige tider. Se f.eks. F.H. Lauridsen: Flink betjening, god mad, propre senge, i For ethvert hjem. Århus i avisannoncer 1900-1960, 1989, s. 66 f.
 32. Århus kommunes arkiv: Folketællingen 1914. Mette Petersen var enkefrue og 59 år gammel på dette tidspunkt.
 33. Århus Stiftstidende 27.7. 1917.
 34. Samme. Om Beværterloven 1912, jfr. note 8.
 35. Århus Stiftstidende 30.1. 1919.
 36. Jens Sørensen var født 11.2. 1871 og var altså på det tidspunkt 48 år gammel. Århus kommunes arkiv: Folketællingen 1914. Hotel »Nøjsomhed« blev i øvrigt snart efter omdannet til etablissement »Apollo«.
 37. Århus Byråds Forhandlinger B, 24. april 1919. Formentlig har de planlagte hoteldrivninger i forbindelse med Ryesgades omlægning spillet ind i begrundelsen.
 38. Århus Stiftstidende 24.9. 1924.
 39. Demokraten, 15.12. 1925. Ufyldstgjort pantha-

ver er en kreditor med pantebrev i ejendommen (eller udlæg), der kun får delvis dækning for sit tilgodehavende under tvangsauktionen. Han kan da afvise den bydende køber og selv indtræde i stedet for, hvorved han sparer visse omkostninger.

40. Århus Byråds Forhandlinger B, 25. februar 1926.

41. Demokraten, 17.3., 18.3., 25.3., 8.6. og 17.7. 1927.

42. Th. Adamsen: Restauratører og Hotelejerne i Danmark, bd.II, 1938, s. 348.

43. Demokraten 28.12. 1935.

Menigheden i Horsens 1820-1884

Af Sv. Aage Bay (†)

Ulrik Frederik Rosing 1822-1841

I sognepræst Christian Brøndsteds lange embedsperiode fra 1785 til 1821 ændrede Horsens karakter fra at være et lille stillestående samfund med nære kontakter mellem præst og menighed til en by i stærk udvikling og med en talrig befolkning af tilflyttere.¹ Der var i 1785 ca. 2.200 indbyggere i Horsens, i 1824 var tallet steget til 4.551. Det skyldtes en massiv indvandring af landboere fra de nærliggende områder. De fleste var uden midler, henviste til tarvelige boliger og i mange tilfælde en byrde for byens fattigvæsen. De stod naturligvis ikke fremmed for kirken, men den traditionelle tilknytning til Horsens menighed manglede, de var rodløse i byen. Det er karakteristisk, at vielserne holdt sig på et så lavt antal som ca. 30 årligt helt op til 1860'erne trods befolkningens vækst. Indflytterne giftede sig åbenbart i deres hjemsgn. Men deres bosættelse i Horsens stillede større krav til præsternes og menighedens sociale indsats end tidligere.

Ikke mindre betydning havde de kirkelige reformer, som blev gennemført i Brøndsteds tid. Med dem lagdes rammerne for det kirkelige liv i det næste århundrede. St. Ibs

eller Torvekirken blev i 1797 byens hovedkirke under navn af Frelserens Kirke; her foregik alle kirkelige handlinger bortset fra begravelser, der var henlagt til Klosterkirken. 1803 blev embedet som hospitalspræst slået sammen med det residerende kapellani og Thorsted sogn lagt sammen med Harting, således at der fra nu af kun var to præster til at betjene menigheden. Dog ansattes en ordineret kateket i 1818 som førstelærer og leder af byens skolevæsen med pligt til at assistere præsterne, når der var behov for det. Endelig blev i 1805 den lærde skole frigjort fra kirken, og sangopvartningen i kirken, der hidtil var blevet varetaget af skolens disciple, blev overtaget af elever fra Friskolen under ledelse af en kantor.

Rosing indtil 1822

Christian Brøndsteds efterfølger i embedet som sognepræst blev nordmanden Ulrik Frederik Rosing. Han var født i Frederikstad 17. dec. 1776 som søn af toldkasserer Hans Rosing og M. Hedevig Rothenburg og fik navn efter sin farfar, der var oberstløjtnant og døde i Christiania (Oslo) 1764.

1796 blev Rosing dimitteret fra Christianias lærde skole til universitetet i København for at studere teologi. På denne tid var det teologiske fakultet præget af den kritiske rationalisme, der ville rense kirken for trossætninger, der stødte an mod fornuften og den humane moral. Det var i tidens ånd,

men skabte ikke megen respekt for faget, som ifølge rektor Oluf Worm »overalt udledes«; men en teologisk eksamen var jo nødvendig for at blive præst.

Rosing blev kandidat i 1799 med 1. karakter. Professor Hornemann roser ham for »hans Fremskridt paa Videnskabernes Bane og hans velsindede Tænkemaade«, så Rosing har sikkert følt sig tiltrukket af denne populære professors undervisning. Samme år bestod han den kateketiske prøve (i konfirmandundervisning) hos biskop Balle; her opnåede han dog kun karakteren »ikke urosværdig«.

Han var for ung til at søge præsteembede; men det var i øvrigt sjældent, at nybagte kandidater fik ansættelse i kirken med det samme. De fleste måtte ernære sig ved privat undervisning eller som lærere ved de lærde skoler, inden de kunne gøre sig håb om en stilling som præst. Hvad Rosing har levet af de første år, ved vi ikke, men han har formodentlig opholdt sig i København, hvor han 26. nov. 1800 blev gift med den 5 år ældre Anne Christine Klingberg, datter af bogholder Hans Klingberg og Anne Kirstine Amalie Munch i København. I 1810 anfører Rosing, at han har en voksen datter, 4 små børn og 2 ældre stedsønner; den voksne datter og de to drenge (som opholder sig i Danmark) kan være fra hans kones tidligere ægteskab, selv om et sådant ikke nævnes.²

I året 1800 blev imidlertid stillingen som præst ved den dansk-lutherske kirke i London ledig. Valget af præst tilkom menighedens forstanderskab, men skulle godkendes af den danske konge. Rosing søgte stillingen og blev i august 1801 indstillet til embedet, der havde stået ledigt i 1½ år. Kan-

celliet anbefalede hans ansættelse, selv om han ikke havde den kanoniske alder (25 år), men den ville han opnå, inden han nåede frem til London. 2. okt. 1801 udnævntes Rosing da til præst ved kirken i London; han blev ordineret 13. nov. samme år.

Menigheden i London var blevet grundlagt i 1696 ved et privilegium fra kong Wilhelm III og dronning Marie. Kirken lå på Vellose Square og var en tiltalende bygning, men temmelig langt fra dokkerne. Menigheden var lille og kaldet derfor fattigt. Rosing fik 120 pund sterling årligt, dertil kom fra 1809 et gratiale på 100 pund fra den danske konge på grund af de stigende priser under krigen, men for en større familie var indtægterne utilstrækkelige.

Rosing blev kort efter sin tiltræden et virksomt medlem af det nystiftede bibelselskab, og han var medstifter af en forening, der skulle hjælpe fremmede trængende; men hans arbejde bestod naturligvis først og fremmest i at betjene menigheden og de dansk-norske sømænd, som kom til London.

1807 begyndte han at søge et bedre lønnet kald, da familien var forøget, og hans slægt og venner i Norge gerne ville have ham hjem. Men så kom krigen med England (1807-14), mange tusinde søfolk blev interneret i gamle linieskibe under elendige vilkår. De var stuvet sammen på kanondækkene. Her sov de i køjer eller på bænke, lavede mad og sysselsatte sig med håndarbejde af forskellig slags. Kosten bestod af groft brød samt fersk kød med lidt byggryn, løg og salt til at koge suppe på, dertil spegesild og klipfisk. Det var vel almindelig skibskost, men der var for lidt af den, så fangerne sultede. Behandlingen er i god overens-

stemmelse med premierminister Castle-reaghs udtalelse i parlamentet: »Krigsfanger er som døde for det land, hvorfra de er, og kun en byrde for det land, som har dem; man har derfor gjort nok, når man blot holder liv i dem.« Det bør dog bemærkes, at Englands forsyning af levnedsmidler var begrænset af Napoleons fastlandsspærring.

Tallet af dansk-norske fanger i »Prisonen« opgøres til ca. 7.000 heraf var 1.400 anbragt i fangeskibet »Bahama« i Chatham 8 danske mil fra London. Rosing mente ikke, han kunne svigte sine landsmænd og opgav at søge forflyttelse. Han var utrættelig i sin omsorg for dem; især tog han sig af fangerne på »Bahama«, men besøgte også de internerede i Portsmouth. I begyndelsen blev han mødt med uvilje hos de engelske myndigheder, men var så heldig, at den indflydelsesrige filantrop lord Wilberforce (berømt for sin kamp mod negerslaveriet) blev opmærksom på hans arbejde. Han skaffede Rosing fri adgang til fangerne og eget kontor på »Bahama«. Rosing blev en institution. Han holdt gudstjenester, styrkede fangernes kærlighed til fædrelandet (kun 300 af de 7.000 lod sig hverve til engelsk krigstjeneste), fik Bibelselskabet til at trykke Det nye Testamente på dansk, indsamlede midler til forbedring af fangernes kår og fungerede som mellemmand mellem dem og deres pårørende, ja fik endda flere frigivet.

Fangerne viste deres taknemmelighed på mangfoldig vis. Som synlige udtryk herfor kan nævnes et krigsskib i ben på en alens længde, som Prisonen i Portsmouth forærede ham (et tilsvarende blev givet til kongen og findes nu på Rosenborg). Fra »Bahama« fik han en guldmedalje af størrelse som en specie. På den ene side var indgraveret en

Konsistorialråd Ulrik Frederik Rosing (1776-1841), sognepræst i Horsens 1822-41.

Foto i Horsens Byarkiv.

sørgende skikkelse, lænet til en søjle og vindende med højre hånd efter et skib, som sejlede bort (med Rosing), med venstre hånd aftørrede personen en tåre. Den 20. juni 1811 angav datoen. På den anden side stod følgende indskrift: »Til vor Velgjører U.F. Rosing et Taknemmelighedsminde fra Krigsfangerne paa Bahama«. En ring på medaljen angav, at den skulle bæres, men Rosing gemte den og fortalte først om dens eksistens, da han lå på dødslejet.

1810 var krigsfangernes forhold blevet så tålelige, at Rosing fandt det forsvarligt at søge embede i fædrelandet. Som grund an-

gav han hensynet til sin store familie, som nævnt var der en voksen datter og 4 små børn, hvortil kom to ældre stedsønner, der var elever i Roskilde Realskole, hvor en »ædelmodig Velgørerinde« bestred omkostningerne ved deres opdragelse; men nu var hans nærværelse nødvendig. Dertil kom, at hans hustrus helbred havde lidt meget ved det ustadige og usunde klima i storbyen. Selvom kongen sidste år havde bevilget ham 100 pund sterling årligt, havde den ringe løn og de store prisstigninger ødelagt hans økonomi, så også af hensyn til sine kreditorer måtte han søge et bedre lønnet embede.

Både forstanderskabet og den danske gesandt gav ham de bedste anbefalinger. Rosing blev da udnævnt til sognepræst for Jyllinge-Gundsømagle menigheder ved Roskilde fjord i 1812. Ved sin tilbagekomst til Danmark blev han modtaget i audiens af Frederik VI, der hædrede ham med ridderkorset for hans indsats i England, – et hæderstegn, som han i øvrigt også lagde i skuffen ligesom guldmedaljen.³

Embedet i Jyllinge-Gundsømagle var næppe inspirerende. Biskop Mynster (1834-54) skriver i sin visitatsbog, at kirkegangen i Jyllinge er tålelig, men i Gundsømagle meget ringe. Det var dog ikke grunden til, at Rosing søgte bort. 1821 døde hans hustru, og dette i forbindelse med drengenes skolegang bevirkede, at han søgte sognekaldet i Horsens 19. dec. 1821. I sin ansøgning skriver han:

»Nedbøjet af de tungeste Bekymringer, ikke i Stand til her at finde de nødvendige Midler til at opdrage og forsørge mine mange Børn, 6 Dreng og 1 Pige, end mindre nu i Stand dertil, da min Kone er død, og en stor Landsbyehusholdning, bestyret af

Fremmede, kun vil geraade mig til Tab, ansøger jeg allerunderdanigst om det nu ledige Sognekald i Horsens. Den paa dette Sted værende Skole, ved hvilken mine mange Drengbørns Undervisning og Dannelse vilde lettes mig, er et af mine væsentlige Formaal i at attraae dette Embede ...«⁴

Rosing blev udnævnt 27. febr. 1822. Han bosatte sig på Søndergade 122 (nu nr. 35). 1824 giftede han sig anden gang, med Ursula Sophia de Lasson (f. 3/8 1786), datter af generalmajor Iver Kristian de Lasson, og knyttede således forbindelse med aristokratiet i Horsens. Hun fødte ham to døtre, så børnetallet efterhånden nåede op på 9.⁵

Sognepræst i Horsens

Forflyttelsen til Horsens befriede ikke Rosing for næringsorger. Embedet var ved hans tiltræden belastet med en pension til Brøndsted på 500 rbd. sølv. Amtsprovst Schmidt i Vær angiver i 1821 indtægterne til 2.100 rbd., men herfra går de nævnte 500 og en husleje på mindst 200 rbd., så der kun bliver 1.400 til rest.⁶

Rosing bad sig fritaget for at betale pension til formanden og blev støttet af biskop Birch, der mente, at embedets indtægter kun beløb sig til 1.000 rbd. sølv. Brøndsted døde imidlertid 10. febr. 1823, hvorved pensionen reduceredes til 100 rbd. til enken.

Alligevel var det trange kår for byens to præster. I 1823 måtte de give et nedslag på 20 rbd. i lejen af deres jorder, og i 1824 klagede de over, at folk ikke ville betale introduktionspenge for deres barselskoner. Det var ikke første gang, dette skete. En kommission havde i 1820 fastsat de takster, der skulle betales til kirken, sognepræst, kapel-

lan, kordegn og sangkoret, men de blev altså ikke honoreret. Rosing anmeldte i en skrivelse til provst Schmidt 63 forsømmelige med en angivelse af, hvad hver enkelt skulle betale. Man betalte efter sin klasse, overensstemmende med skik og brug. De meget fattige havde han eftergivet, men selv om de andre også ville det, kunne man ikke give afkald på det, som tilkom koret og kirken, for hvis indtægter der skulle aflægges offentligt regnskab. Provst Schmidt anbefalede (som i 1820), at de forsømmelige blev advaret af øvrigheden, og hvis det ikke hjalp, blev udpantet. Men også denne gang blev disse midler uden virkning.⁷

1824 meddelte Rosing biskoppen, at han ville komme med et forslag om en forbedring af præsteembedernes økonomi, »da jeg, som Pengene staar ikke kan finde det nødvendige for mig selv og min Familie.« Forslaget kom i 1828, indsendt af Rosing på egne og kapellan Magnus Horns vegne til det danske kancelli. De anfører, at embederne ikke har nogen bopæl, ingen tiende, intet tilliggende uden nogle jorder på Horsens mark, tilsammen af hartkorn 10 tdr., 6 skp. til deling. Dertil har sognepræsten 53 rbd., 2 mk. sølv i præstepenge, for øvrigt intet uden offer og accidentser, den residerende kapellan i præstepenge 32 rbd. 1 mk. 8 sk. og fra hospitalet en løn, bestående dels i korn, dels i penge, som udgør omtrent 250 rbd. årligt, for øvrigt intet uden offer og accidentser tillige med sognepræsten ved alle ministerielle forretninger.

Rosing berømmer menighedens gavmildhed, men denne nedtrykkes i de trange, næringsløse tider og under de høje skole- og fattigskatters kølnende indflydelse. Præstepengene i Horsens er slet ikke fulgt

med tiden. Han foreslår dem forhøjet til 400 rbd. sølv i det mindste, deraf 300 til sognepræsten og 100 til kapellanen. Med hensyn til højtidsotret må det siges, at menigheden tæller mange værdige medlemmer, som på ædel måde betænker præsterne, men der findes tankeløs ligeegyldighed hos det større antal – ond vilje er han forvisset om kun findes hos få. Eftersom ofret er lovbefalet, anmoder Rosing om en nedsættelse af en kommission til at påse, at højtidsotret betales af alle, og at de forsømmelige ved øvrighedens foranstaltning bliver opkrævet, det ville have en gavnlig virkning, så kommissionens arbejde blev let og ringe.⁸

Præsternes andragende forekommer rimeligt, men kancelliet afslog kort uden grundelse. Det har vel ment, at den store menighed måtte give rigeligt i accidentser.

Det var et stort og krævende arbejde, den 46-årige Rosing overtog i 1822 i en menighed, der i hans tid nåede op på ca. 5.000 medlemmer. Med få undtagelser var alle forpligtede til at lade deres børn døbe og konfirmere, lade sig vie og begrave i statskirken. De religiøse og moralske grundsætninger var indpodet ungdommen gennem en omhyggelig undervisning (i Balles katekisme) og var en selvfølge for det store flertal, selv om den enkelte naturligvis kunne forholde sig til dem mere eller mindre engageret.

Menigheden i Horsens havde i årtier hørt på en forkyndelse af en fornuftig gudsyndelse med de borgerlige dyder i centrum og var præget heraf. En lille kreds omkring købmand Andreas Jensen Friis på Nørregade nr. 249 (nu 44) havde forbindelse med de vakte på vesteregnet (de stærke jyder), men den levede i god forståelse med

præsterne og havde næppe større indflydelse på det kirkelige liv.

Som det fremgår af Rosings ovennævnte skrivelse, blev kirken især støttet af det bedre borgerskab, og sådan har det altid været i Horsens. Det var det, som lejede stolene i kirken og som betænkte præsterne med højtidsofret og ved andre lejligheder. Nogen kirkelig aktivitet fra lægfolks side var ikke almindelig på denne tid. Borgerskabet deltog aktivt i de kommunale anliggender, men kristelig opbyggelse var præsternes sag. Enkelte administrative funktioner i kirken var dog overdraget lægfolk. Borgmester Ræder var virksomt medlem af kirkeinspektionen, og som kirkeværge fungerede købmændene Offer Jensen og (fra 1833) stads-hauptmand Hans Jacob Blumer. Købmand Knud Jensen Monberg, forligskommissær og borgerrepræsentant, var i 12 år konstitueret forstander for hospitalet, og endelig kan nævnes vicekonsul, eligeret borger, Rasmus Secher, der var bestyrelsesmedlem i Søndagsskolen og i Bibelselskabet.

Rosing måtte bære hovedbyrden af det kirkelige arbejde. Ganske vist blev han afløst af den residerende kapellan Magnus Horn, men denne var nu gammel og svækket. I 1836 kunne han fejre sit 50-års præstebubilæum, endda alle år i Horsens. Horn var afholdt på grund af sin venlige og værdige optræden og blev da også hyldet med stor hjertelighed, bl.a. med et digt i Horsens Avis. Han ville gerne gå af, men han var ængstelig for, at han ikke kunne leve af pensionen.

På denne tid var tjenesten i kirken mere omfattende end i nutiden. Foruden højmesse og aftensang på alle årets søn- og helligdage holdtes ugedagsprædikener onsdag

og fredag, hvortil kom skriftemålstaler tirsdag og lørdag. De sidste skulle egentlig gå på skift mellem præst og kapellan, men Rosing overtog efterhånden dem alle; dog blev skriftemålet modtaget af begge præster i de to små skriftestole.⁹

Vi kender ikke Rosings forkyndelse. Han var vokset op med rationalismen, hvis præster lagde vægt på oplysning og menneskevenlighed, filantropi, men ikke interesserede sig for en forkyndelse af de kirkelige dogmer. Rosings store interesse for socialt arbejde og for skolevæsen var i tidens ånd, men vi har set, at han allerede i England blev medlem af Bibelselskabet, som ikke blot arbejdede for en udbredelse af bibelen, men også for en fordybelse i den bibelske forkyndelse, bl.a. ved bibellæsninger.

Fra 1820'erne blev rationalismen ved universitet herhjemme afløst af den såkaldte »Mæglingstheologi«, som i vid udstrækning vendte tilbage til det ortodokse bibelsyn. Det åndelige klima ændredes under påvirkning af romantikken, der sværmede for trosstærke tider.

En dansk afdeling af Bibelselskabet blev stiftet i 1814 med grev Ernst Schimmelman som præsident og biskop, dr. theol. Fr. Münter som vicepræsident. I Horsens tog Rosing initiativet til stiftelse af et »Bibelselskab for Horsens og Omegn«, støttet af prof.dr.theol. Jens Møller. De indkaldte til et møde på Borgerskolen 17. aug. 1824, som blev selskabets stiftelsesdag. Det var byens ledende kredse, som stod bag selskabet. Bestyrelsen bestod af kammerherre og hofchef v. Röepstorff (formand), oberstløjtnant v. Leunbach, amtsprovst Schmidt (næstformand), sognepræst Rosing, (borger) capitain Blumer, pastor Horn og

Friskolen i Nørregade. Penne-tegninger fra henholdsvis gade- og gårdside af lærer Axel Christensen ved skolens nedlæggelse omkring 1860.

Foto i Horsens Byarkiv.

købmand Knud Monberg. Kateket Rosen blev bibliotekar, postmester Malling kasserer og adjunkt Holst sekretær. 30/11 1824 havde selskabet 243 medlemmer, næsten alle fra Horsens, men i 1828 var tallet steget til 805. Det var den første forening af præster og lægfolket i Horsens. Men der er intet, som tyder på kristelige aktiviteter, bortset fra bidragene.¹⁰

I konfessionel henseende var Rosing ikke snæversynet. Han stod i et godt forhold til jøderne i byen; nogen interesse for ydre mission spores ikke, en missionsforening for Horsens og Omegn blev først stiftet ved et møde i Bjerre kirke 1851.

Biskop Palaudan Müller visiterede Horsens i 1831 og noterer i sin visitatsbog om Rosing: »Sognepræsten Consistorialraad

Rosing, R. af D., holdt en meget god kjernefuld og veludarbejdet Prædiken; men han mangler udvortes Gaver. Hans Stemme er ikke fordelagtig for Prædikestolen. Han (er) en saavel retskaffen og for sit Embede i dets hele Omfang nidkiær og utrættelig virksom Mand.« Derimod var biskoppen ikke tilfreds med Horn. Han »messede meget maa-deligt. Man kunde næsten ikke høre ham«.¹¹

De kirkelige handlinger tog naturligvis til i takt med folkemængdens vækst. 1823 fik man tilladelse til at holde konfirmation i to omgange, således at sognepræsten konfirmerede i påsken og søndag efter Mikkel-sdag, kapellanen den anden søndag efter påske og anden søndag efter Mikkel-sdag; tidligere havde de konfirmeret på samme

dag.¹² Der var 80 konfirmander i 1820. Hjemmedåb var ikke ualmindelig, men de fleste dåbshandlinger foregik sikkert i kirken; i 1820 var der 106 fødsler. Vielserne i kirken foregik for de formuendes vedkommende foran alteret, de fattige måtte stå i kordøren – der var forskel på folk! Sognepræsten fik 5 rbd. for en vielse, kapellanen og kirkens betjente et ukendt beløb. Ved begravelse blev der ikke holdt tale af præsten ved graven, men det kunne ske i Klosterkirken og blev i så fald honoreret med en ducør.¹³

Men sognepræstens arbejde var ikke begrænset til kirkelige handlinger, han var tillige formand for skole- og fattigkommissionerne. Rosings indsats var her betydelig. Han fik i 1823 byens to borgerskoler forenet i bygningen på Søndergade og delt i 4 klasser med faglærere. Også i Friskolen (Fattigskolen) fik han gennemført forbedringer ved deling af de meget store klasser og indførelse af håndarbejde for piger. Dertil kom en forbedring af sangundervisningen i begge skoler. Et stærkt ønske i borgerskabet om en særlig realskole for drenge blev efter Rosings forslag midlertidig løst ved, at hans søns, Carl Rosings, institut fik tildelt 200 rbd. af Svanes legat imod at oprette en 3. klasse med en teologisk kandidat som lærer.¹⁴

Men Rosings navn er især knyttet til Den Rosing-Ræderske Søndagsskole. Inspirationen kom fra København, hvor præsten ved Frederiks tyske kirke, N.H. Massmann, der havde været huslærer hos A.P. Bernstorff, i 1800 stiftede foreningen »De københavnske Søndagsskoler« med det formål at give unge håndværkere gratis undervisning i regning og skrivning søndag eftermiddag. Ide-

en blev taget op i flere byer af gejstligheden, og i Horsens skete det i 1829 på Rosings og Ræders initiativ.

Bestyrelsen bestod af kammerherre, oberst v. Flindt som formand, Knud Mønborg var kasserer; dertil kom borgmester Ræder, pastor Rosing (som kort efter blev udnævnt til consistorialråd), justitsråd Feddersen, konsul Secher, skræddermester Aaby og snedkermester L. Thuesen – der var dog altså to håndværkere i bestyrelsen. Skolen begyndte 12. april 1829. Den holdtes søndag eftermiddag og var gratis for lærlinge, mens svendene betalte et lille bidrag. I 1830 var der 64 læredrenge, som blev undervist fra kl. 4 til 7 i retskrivning, skønsskrift, regning, boglæsning, skriftlæsning, geografi, frihånds- og bygningstegning.¹⁵

Rosings sociale indsats er det vanskeligt at udtale sig om, men der er ingen tvivl om hans sociale engagement såvel i de private stiftelser som i Hospitalet og det kommunale fattigvæsen. Der var mange nødlidende i Horsens. Folketællingen 1834 anfører 264 almisenydere, hvortil kom 135 daglejere, som levede fra hånden til munden. Et særligt problem var de »løse kvinder«, som hørte under kirkens disciplin. En opgørelse i præstearkivet anfører ikke mindre end 96 mellem 1814 og 1823.

En nærliggende mulighed for at hjælpe sognepræsten i hans store arbejde var at søge bistand hos kateketen, der jo var præsteviet, og det blev da også forsøgt flere gange. Da Frederik Carl Rosen gik af som kateket i 1827, foreslog Rosing kancelliet, »at det paalægges den nye Catechet, der foruden den ham tillagte Løn som Lærer ved Borgerskolen, tillige nyder Høitidsoffer af Menigheden, hvilket naturligvis maae ge-

raade de andre Præster ved Menigheden til Afgang i deres Indkomst, at være Sognepræsten, der er overlæsset med Arbejde, noget behjælpelig i geistlige Forretninger uden derfor privat at salareres, saasom om det blev ham paalagt at prædike til Høimesse een Gang maanedlig efter Sognepræstens Forlangende, der maae prædike 2 Gange ugentlig og derhos uden nogen Assistance eller nogen Indtægt til at skaffe sin Assistance (hans hele Indtægt er 53 rbd. Sølv i Præstepenge) bestride alt, hvad der angaaer Skolevæsenet, Fattigvæsenet, Inspektionen for Kirkerne, Hospitalet og andre offentlige Stiftelser. At prædike een Gang hver Maaned kunde ikke være byrdefuldt for Catecheten eller ham hinderligt i hans Embede som Skolelærer, ligesom jeg ogsaa troer, at han uden nogen Hinder i sit egentlige Embede kunde assistere hver Løverdags ved Skriftemaal, naar det behøves, som kun er visse Tider om Aaret, da Skriftemaal holdes om Middagen efter Kl. 12.«

Provst Schmidt anbefalede varmt Rosings andragende. Det skyldes ikke dovenskab. Rosing er utrættelig arbejdsom i sit kald og helliger dette hver en dag fra den tidlige morgen til sildig aftenstund. Den residerende kapellan skal selv prædike hver søndag både i hospitalet og til aftensang. Han er en olding mellem 70 og 80 år og kan kun yde liden assistance. Den kommende kateket vil sikkert være en ung mand, som har godt af at øve sig til et kommende præstekald, han nyder en anstændig fast løn og tilmed offer af menigheden, som Schmidt anslår til et par hundrede rbd. – i øvrigt til skade for sognepræst og kapellan.¹⁶

Men Kancelliet afslog Rosings andragende. Den nye kateket blev Christian Bagge

Jensen. Han var en rethaverisk og stridig mand, men efter Rosings mening en særdeles flittig skoleleder, hvis arbejde bar god frugt. Da han gik af i 1834, forsøgte Rosing igen at få ændret kateketens embedsvilkår, idet han henviste til, at den ordinerede kateket ifølge Collegialtidende i flere byer var pålagt at deltage i gejstlige forretninger. Men kancelliet gav igen afslag.¹⁷

Bagge Jensens efterfølger Peter Carl Junius Rasmussen (1834-43) var dog langt mere positiv end forgængeren over for det kirkelige arbejde. Han var en interesseret pædagog, som udgav flere lærebøger i religion, og han blev en god hjælp for Rosing, under hvis sygdom han også vikarierede som sognepræst. Provst Schmidt skriver om ham i 1841, at han ved sin duelighed, sin ualmindelige flittighed og ufortrødne virksomhed har været og dagligen er til hjælp og bistand ved udførelsen af sognepræstens funktioner, hvilke ikke straks har kunnet overtages af de på landet værende herredsbrødre.¹⁸ For øvrigt ønskede han, at Rasmussen skulle efterfølge Rosing som sognepræst.

Kateket Rasmussen var den ledende kraft ved oprettelsen af et asylselskab i Horsens i 1840. Asylet var et hjem, hvor fattige børn fra to til syv år kunne tilbringe dagen på en god måde under en forstanderindes opsyn, mens forældrene var på arbejde. Det første børneasyl blev oprettet af en tjenestepige Louise Schepler i Elsass (Alsace) ca. 1782, men det var i industrilandet England, asylinstitutionen blev grundfæstet på initiativ af den socialt interesserede fabrikant Robert Owen. I Danmark blev ideen ivrigt støttet af prinsesse Caroline Amalie.

»Det københavnske asylselskab« blev stiftet i 1835, og herfra bredte bevægelsen sig

til provinsens byer, hvor den fremvoksende industri gjorde et børneasyl aktuelt. I Horsens blev asylet grundlagt april 1840, og det kunne begynde med 17 børn i et lejet lokale. 1844 var der 37 børn, hvortil kom 4, der på grund af skolegang kun kunne komme om eftermiddagen. Man beskæftigede børnene med læsning, regning, strikning, især af strømper og vanter. Asylselskabet havde da 139 medlemmer, der betalte fra 3 mk. til 2 rbd. i kontingent. Bestyrelsen bestod især af damer, men formanden var en præst.¹⁹

Kirkens »betjente«

Ved adskillelsen af kirke og latinskole var der i 1806 blevet oprettet et embede som kantor og kordegn. Korsangen blev overdraget 8 drenge fra Friskolen, som blev undervist af kantoren, og udgifterne blev dækket af kirkens »sangkorkasse«. Kordegnens arbejde bestod i øvrigt i at assistere ved gudstjenester og andre kirkelige handlinger og optegne dem, der meldte sig til skrifte. Lønnen blev i 1830 anslået til 500 rbd. sedler, det var altså en heldagsstilling.

Kantor og kordegn var fra 1806 Ludvig Vilhelm Nolthe. Brøndsted var godt tilfreds med ham, men populær var han ikke på grund af sin moralisering over for skriftesøgende kvinder, der havde født uden for ægteskab, og vel især ved sin (eller rettere konens) vindskibelighed, når der skulle betales for kirkelige tjenesteydelser.²⁰

Men som kantor havde Nolthe sine begrænsninger. I en indberetning (1830) foreslog Rosing, »at der ved forefaldende Vacance burde søges en duelig Musicus for dette Embede, der kunde oplære Chordrene til at synge en god firestemmig Coral og give Kirkemusiken den Skjønhed og

Høitidelighed, som den bør have. Skulde et større Antal Chordrengene dertil behøves eller noget Tillæg til Cantors Løn, da haves Resourcer dertil saavel i Kirkens som i Sangkorets Kasse.«²¹

Rosing fik Nolthe ansat ved Friskolen som syngelærer med påbud om at lære eleverne at synge flerstemmigt, men hans øvelser blev hurtigt indstillet. 1831 ansattes trompeter Lars Andersen som syngelærer med 3 timer ugentlig, senere 7 i begge skoler, og betalt af sangkorkassen. Kordrengene blev nu også taget fra Borgerskolen. Andersen var dygtig og fik snart sat skik på kirkesangen.

Da nu sangundervisningen var overgået til skolerne, foreslog stiftøvrigheden i 1837, at sangkorkassen blev overtaget af skolevæsenet. Men inspektionen protesterede under henvisning til ordningen i 1806. Med skolerne har sangkorkassen ingen forbindelse uden for såvidt, at den nu betaler sangundervisningen i begge almueskoler. Man henstillede indtrængende, at kirken beholdt sin indtægt af sangkorkassen, som bl.a. hidrørte fra jorder på Horsens mark. Endelig gjorde inspektionen opmærksom på, at kirken nu i 50 år havde afgivet 300 rbd. årligt af ærkebiskop Svanes legat til skolen.²²

Kirken beholdt sin sangkorkasse, men Nolthes hverv som kantor overtoges i praksis af syngelærer Andersen fra 1837.²³

Organist Peder Pedersen døde 9. juli 1826 efter at have virket i stillingen siden 1818. Embedet havde tidligere været nært forbundet med hvervet som stadsmusikant, men det var ikke tilfældet i 1826, da stadsmusikant Frisch ikke kunne spille på orgel. Lønnen var derfor kun ca. 200 rbd. sølv, når accidentserne indregnes.

Borgergade set fra øst formentlig i 1890'erne. Mod venstre ses den gamle kirkegårdsmur ved Klosterkirken. Muren blev nedrevet i 1896.

Foto i Horsens Byarkiv.

Der var flere ansøgere. Det kgl. kapels medlemmer havde fortrinsret, men havde hidtil ikke fundet stillingen tiltrækkende. Denne gang blev den søgt af valhornist I.C. Gruner, kgl. kapelmusicus, og han blev faktisk udnævnt; men da han erfarede, at man havde opgivet embedets indtægter 100 rbd. sølv for højt, trak han sig skyndsomt tilbage. Inspektionen indstillede købmand Andreas Friis, der som nævnt samlede de vakte i sit hjem. Han var i sin ungdom oplært i orgelspil, havde fungeret i et privat kapel i omegnen og virket tilfredsstillende som vi-

kar i Frelserens Kirke. Inspektionen omtaler ham som en gudfrygtig og særdeles agtværdig borger, der ved tidernes ugunst var nedtrykt i trange kår. Kapellet må være på St. Grundet, hvis ejer var den pietistiske kammerherreinde Lüttichau.

Men den smukke anbefaling af Friis var forgæves. Blandt ansøgerne meldte sig nemlig trompeter ved det slesvigske kyrassérregiment Christian Pedersen Løderup, som i sin ansøgning gjorde opmærksom på en parolebefaling, der gav afskedigede underofficerer fortrinsret til visse civile stillinger.

Regimentet meddelte kirkeinspektionen, at kongen havde befalet Løderup ansat.

Løderups virken blev dog kort; efter nogen tids sygdom døde han 7/6 1828. Hans efterfølger blev Hans Hansen Bro, som tilbød at betale det resterende indskud (120 rbd.) i enkekassen for Løderups enke og i to år dele dets indkomster med hende. Hans Hansen Bro var blevet krøbling som dreng, men havde indtinget sig i lære hos organist Pedersen. En nødskilling fra forældrene gjorde ham det muligt at søge videre uddannelse i København, og han kunne fremlægge 5 attester for sin duelighed, bl.a. fra de berømte komponister Aug. Hartmann og A. Bielefeldt. 13. jan. 1829 fik han sin bestalling; foruden organist blev han også stadsmusikant.²⁴

Det tredje større embede ved kirken var klokke- og graverstillingen. Den blev varetaget af Jens Jensen Thaarup indtil hans død i 1822 og derefter af enken, som lod arbejdet passe af sin søn, kleinsmedemester Jens Johan Thaarup. Embedets forretninger bestod i at besørge al ringning med kirkens klokker, og det kunne nok beskæftige en mand. Der skulle ringes kl. 5, 7 og 10 morgen, kl. 12 middag, kl. 5 og 7 eftermiddag, desuden hver tirsdag og lørdag til skriftejæstest, kimes hver lørdag eftermiddag mellem påske og pinse samt naturligvis ringes ind til de ordinære gudstjenester og ved begravelser. Inspektionen mente dog i 1830, at man kunne slette ringningen kl. 5 morgen og 7 aften i vintermånederne samt kl. 10 hver formiddag! Dertil skulle klokkeren have tilsyn med kirkens tårnur, trække det op og stille det efter solen. Han skulle anvisse gravpladser på kirkegården, besørge gravkastningen samt være til stede og gøre be-

hørig opvartning ved alle begravelser. Endelig havde han tilsyn med gravene på kirkegården og i kirkerne. Rengøringen af sidstnævnte blev besørget gratis af en »strøkone«.

Den kontante løn var på 43 rbd. 5 mk. 11 sk. hvortil kom frivillige ydelser af dem, graveren betjente. Dertil fik han fri bolig i et rummeligt hus ved kirken med værksted og en lille gårdsplads. I 1830 foreslog inspektionen en frigørelse af Vor Frelsers Kirke mod nord ved, at man fjernede de mange skure langs dens mur; samtidig skulle der borttages et fag af klokkerboligen, hvorved der blev adgang til kirken fra nord. Det blev dog for dyrt at fjerne skurene, men klokkerboligen blev forkortet med et fag.²⁵

Thaarups enke døde i 1830, og hendes søn søgte naturligvis den ledige stilling, som han havde passeret upåklageligt i 24 år. Inspektionen anbefalede ham da også stærkt, men blandt ansøgerne var der en skolelærer, og det komplicerede sagen, fordi loven om købstadskolerne gav lærere fortrinset til underordnede stillinger i kirken.

Skolelæreren var seminarist Carl Poulsen, andenlærer ved Friskolen. Det var det ringest lønnede lærerembede i byen, 200 rbd. sølv, men lønnen blev dog suppleret med fri bolig i Friskolen og et gratiale fra fattigvæsenet på 30 rbd. årligt.

Inspektionen medgav, at Poulsen var en duelig mand, som med utrættelig flid tog sig af ungdommens fremgang; men den tvivlede på, at han kunne passe begge embeder forsvarligt, en ikke urimelig tvivl, når man tænker på de mange ringninger, og at han havde en skoleklasse på 184, hvoraf de 142 ganske vist blev undervist ved »indbyrdes undervisning«.

Men amtsskoleinspektionen ønskede Poulsen ansat. Friskolen mangede plads. Hvis Poulsen ansattes, blev der et klasseværelse ledigt i hans fribolig, og måske kunne der også anbringes en klasse i klokkerhuset, når Poulsen flyttede derhen. Direktionen foreslog, at Poulsen blev konstitueret i embedet, indtil Nolthe gik af, så kunne hans embeder slås sammen med graver- og klokkerstillingen, hvorved lønnen ville blive så stor, at Poulsen kunne afgive en sum årligt til skolevæsenet! Hvis arbejdet blev uoverkommeligt for ham, kunne han betale en hjælper til graverarbejdet.

Kirkeinspektionen måtte bøje sig. 22. maj 1832 blev Poulsen konstitueret som graver og klokker med bolig i klokkerhuset. Tårnurets pasning overdroges dog til urmager P.C. Møller i byen.²⁶

Endelig skal stillingen som bedemand nævnes. I 1827 bad bedemand Peder Lund stiftøvrigheden om at få et reglement eller en takst, og denne lod sagen gå videre til kirkeinspektionen. Efter at have undersøgt skik og brug i Horsens og erkyndiget sig om taksterne i Århus, fremsatte inspektionen følgende forslag, der blev godkendt af de elige-rede: »a. For at bede og opvarte ved Liigbegjængelse, som skeer efter Kl. 12 eller naar Kirkens Klokker bruges, skulde Bedemanden nyde for de første 6 Par 1 Rbd. 3 Mk. Sølv og desuden 1 Rbd. Sølv for hvert Par, som indbydes flere end de benævnte 6 Par. Skeer Liigbegjængelsen under Kl. 12, og Klokkerne ikke bruges, skulde Bedemanden nyde 4 Rmk. Sølv for de første 6 Par som indbydes, og 8 Rbsk. Sølv for hver Par, som han endvidere indbyder. Foranførte Betaling skulde Bedemanden nyde, hvad enten hans Tjeneste forlangtes eller ikke; derimod

skulde han ikke have Betaling ved Liigbegjængelser, som skeer under Kl. 12 uden Klokkers Brug, naar kun 1 eller 2 Par fulgte, med mindre hans Tjeneste forlangtes, da han i saa Fald skulde have 4 Mk. Sølv. b. For Indbydelse og Opvarnting ved Stuebryllupper skulde han have 2 Rbd. Sølv og ved Kirkebryllupper 1 Rbd. Sølv, hvad enten hans Tjeneste forlanges eller ikke. Ved andre Forretninger har Bedemanden ikke enten her eller i Aarhus nydt nogen Betaling.«²⁷

Assistentskirkegården

Den største begivenhed i sognets historie i Rosings tid var indretningen af en ny kirkegård. Den gamle lå omkring Klosterkirken og kunne imødekomme byens behov, så længe folketallet holdt sig på ca. 2.500, men fra 1801 til 1834 steg antallet af indbyggere fra 2.398 til 4.846. Selvom man fjernede de bygninger, som stod på kirkegården – bortset fra det lille sygehus på hjørnet af Badstuestrædet og Borgergade – var kirkegården blevet for lille.

Stiftøvrigheden henstillede til kirkeinspektionen i 1825, at den så sig om efter et passende jordstykke til en »Assistentskirkegaard«, men først efter udskiftningen af kirkens jorder i 1828 kom der gang i arbejdet. Inspektionen, som bestod af borgmester Ræder og pastor Rosing, fandt et velbeliggende jordstykke på Langmarken, 200 alen fra Kattesundport. Det var skilt fra Kattesundet ved en toft, der tilhørte købmand Bernaskoni, men det lykkedes at mageskifte toften med en del af kirkens jord, så der kunne anlægges en vej fra Kattesund til kirkegården. En del af toften blev afhændet til grundejere på stedet, som forpligtede sig til at bekoste vejen, den nuv. Kirkegårdsallé.

Kirkegårdsallé – tidligere Søndre Kirkegårdsallé – med indgangsportalen til Assistentskirkegården. Smedejernsporten, fremstillet 1858 i forbindelse med kirkegårdens udvidelse, erstattede da den oprindelige stakitport

Foto i Horsens Byarkiv.

Indhegningen af den nye kirkegård og portalen til den gav anledning til en større meningsudveksling mellem myndighederne. Skulle den hegnes af en jordvold med levende hegn, af en ringmur, hvilket ville være det fornemste, eller af et stengærde, hvad inspektionen fandt tarveligt og en fristelse for svage sjæle til at stjæle sten, som Horsens havde mangel på! Skulle indgangen være stakitporte af eg og med egestolper eller af støbejern med stenpiller? Resultatet blev, at man indhegnede kirkegården med en beplantet jordvold og en grøft. Indgangen i syd blev en portal med to fløje af brandmur og med stakitporte af træ, mod nord var der indgang ad en mindre port.

Kirkegården fik et areal på 43.650 kv. alen, som blev opmålt og inddelt i gravsteder af landmåler Peder Slebsager. Man bibeholdt den gamle skik med at opkræve betaling efter gravpladsernes beliggenhed. Derfor blev kirkegården inddelt i store gravsteder for familier og i 6 afdelinger, bestemt til enkeltgrave. Der var 180 familiegravsteder, som blev placeret langs hegnet og på begge sider af hovedgangen, der gik midt gennem kirkegården syd-nord. For familiegravstederne betales 10-15 rbd. sølv. De 6 afdelinger rummede 2.494 enkeltgrave, som inddeltes i 3 klasser. I 1. klasse kostede en grav 2 rbd. sølv, i 2. var prisen 1 rbd. og 3. klasse var fri for de fattige, som fik anvist gravplads af magistraten. Alle gravsteder blev lejet ud for 20 år, men lejemålet kunne naturligvis forlænges.

Klosterkirkegården blev ikke nedlagt. Inspektionen fandt, at den lå for afsides til at kunne bruges som torv, og byggepladser var der nok af i Horsens, hvortil kom, at det ville støde mange, som her havde deres familiegravsted, om den blev anvendt til boliger. Det blev derfor besluttet, at der ikke måtte sælges noget nyt gravsted i 20 år; derefter skulle kirkegården indeles i familiegravsteder til en mindstepris af 20 rbd. sølv for hvert. Den sidste gravlæggelse på Klosterkirkegården fandt i øvrigt sted i 1896.

Assistentskirkegården blev indviet 9. juni 1835 med gravlæggelsen af major, ridder Peder Hansen Balle, som havde ønsket at hvile på den ny kirkegård. Han var ganske vist død 10. jan., men inspektionen respekterede hans ønske, og han havde i den mellemliggende periode midlertidigt været bisat i Klosterkirken.

Desværre havde inspektionen ikke været

opmærksom på de store vandårer på stedet. I foråret 1836 konstaterede man, at gravene tildels stod under vand, når man kom 2 alen under jordens overflade. Det blev nødvendigt med en grundig dræning, og først 30. juni 1837 kunne kirkegården igen tages i brug.

Rosings død

Rosing mistede sin hustru 1838. Selv døde han 2. april 1841 efter 4 ugers hårde lidelser, vist af kræft i maveregionen. Der er ingen tvivl om, at han sled sig op i embedet, og den afholdte præst fik da også et smukt eftermæle, som man kan læse om i Horsens Avis:²⁹

»I Dag fandt en sielden høitidelig Jordefærd Sted, idet vor afdøde Sognepræst, Consistorialraad og Ridder af Dannebrog U.F. Rosing stededes til sit sidste Hvilested. Hvor agtet, elsket og hædret den Afdøde var ikke alene af sin Menighed, men af mangfoldige Andre, give sig ved den ikke her i Mands Minde stedfundne store Ligbegængelse, hvortil mangfoldige af Omegnens Geistlige og Verdslige, det herværende Regiments Officerskorps samt Understaben, de fleste saavel ældre som yngre Borgere, hvoriblandt taltes den største Deel af de herværende Mosaiske Trosbekjendere, uindbudne sluttede sig, saa Ligfølget bestod af over 200 Par. Ledsaget af dette ualmindelige store Ligfølge blev Liget hensat i Vor Frelser Kirke, hvor en skjøn Cantate, forfattet af Hr. Rector Blache blev afsiunget, accompaneret med Orgel og blæsende Instrumenter, og derefter holdtes tvende høitidelige Taler, den ene af Hs H. Hr Amtsprøbst Ridder Schmidt og den anden af Hr Catechet Rasmussen i hvilke den af-

dødes Fortjenster, som den omhyggeligste Sjælesørger, den samvittighedsfulde Embedsmand, og den Kiærligste Familiefader og vor Byes Tab ved hans Bortgang, skildredes med sande og Hiertelige Ord. Efter at Talerne vare holdte, afsang de tilstedeværende atter en Cantate, hvorefter Liget udbares af Kirken. Foran Liget gik alle de mødende udenbys geistlige Embedsmænd og derefter Hr. Justitsraad, Borgemester Ridder Ræder, der paa en Pude bar den Afdødes af Hs. Maj. Kong Frederik den Sjette skjænkede Hæderstegn, og efter Liget fulgte den hele Procession, som ledsagede det hen paa Assistentskirkegaard, hvor det blev nedsænket i Graven, og hvor mangt et taarefyldt Øie sagde den Afdøde det sidste Farvel!«

Til referatet var hensat et digt, sikkert indsendt af rektor Blache.³⁰

Menigheden 1841-1862

Sognepræst Peter Tetens 1841-1861

Kort efter pastor Rosings død sendte amtsprovst Schmidt 4. april 1841 et brev til biskop Paludan-Müller med nogle betragtninger over de kirkelige forhold i Horsens.¹ Han fremhævede, at det store embede krævede en mand, der var i besiddelse af fuld ånds- og legemskraft, og som var udrustet med mere end almindelig dygtighed som »forretningsmand«, hvis han tilbørligt skulle udføre alle de mangfoldige og mangeartede arbejder og forretninger, som påhvilede sognepræsten i denne folkerige by. En sådan fordring gjorde sig dobbelt gældende nu, da den residerende kapellan (Magnus Horn)

sammesteds var en hæderværdig olding, der ikke mere kunne passe sit arbejde, endsiges aflaste sognepræsten i dennes.

Schmidt foreslog, at man underdanigst henstillede til kongen at tildele »denne Jubelolding efter mere end 50 Aars ustraffelig Embedesførelse og Vandel« en passende pension, da det var angsten for, at denne ikke kunne slå til, der afholdt ham fra at søge sin afsked. Endelig meddelte Schmidt, at han tænkte på snart at søge sin afsked som provst på grund af alderens tryk; man burde derfor ved besættelsen af embedet i Horsens overveje, om den ansatte ville egne sig til provst i Voer-Nim herreder.

Biskoppen var enig med Schmidt i hans betragtninger over embedet og pastor Horn, men mente, at den kommende sognepræst i Horsens ville få så meget at gøre, at han ikke samtidig kunne bestride Voer-Nim herreders provsti. Han kunne heller ikke spore nogen svækkelse hos Schmidt! Denne tog dog sin afsked som provst i 1842. Han efterfulgtes af sognepræst N.F. Basse i Tamdrup. Han måtte imidlertid opgive stillingen som provst allerede i 1845. Derefter konstitueredes sognepræst i Hylke (fra 1848 Vær-Nebel) F.C.J. Høegh-Guldberg, der fungerede som en dygtig og anset provst helt til 1890.²

Rosings efterfølger blev sognepræsten i Nibe og Vokslev sogne Peter Tetens, udnævnt 17. juni 1841. Han var født 7. maj 1791 som søn af amtsprovst Gerhard Tetens og Birgitte Cathrine Hoff og havde en vis tilknytning til Horsens, da hans farfader, biskop Peter Jacobsen Tetens, havde været rektor for byens lærde skole fra 1756 til 1773.

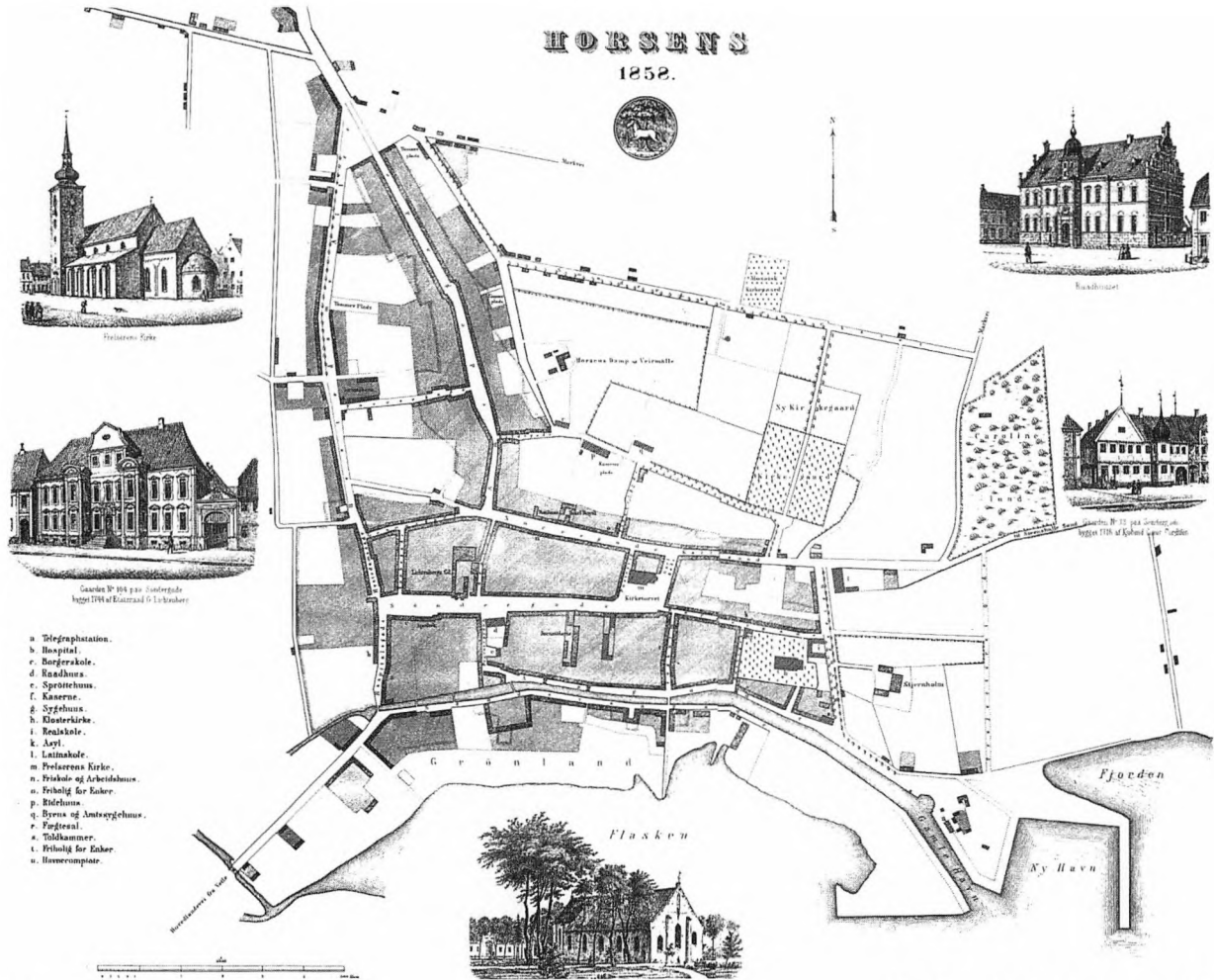
Tetens blev student i Århus og teologisk

kandidat i 1817 på en tid, hvor det teologiske studium var behersket af rationalismen. 1820 blev han sognepræst i Nibe-Vokslev og giftede sig i 1824 med sin kusine Anania Mariane Bernstorff Tetens, datter af kammerråd Jacob Tetens i Viborg og hustru Johanne Cathrine Hansen.

Allerede som student havde Tetens gjort sig bemærket ved i 1816 at udgive en tale til studenterne i anledning af Oehlenschlägers »Freyas Alter«, og i 1819 vandt han en pris i veltalenhed ved en lovtale over feltherren Daniel Rantzau (iflg. Mynster »det tomme Skraal, man kan tænke sig«). Hans forfattervirksomhed fortsatte i Nibe. 1827 udsendte han »Mindetale over vor Frelser, Jesus Christus, udført i Prædikener til alle Søn- og Helligdage fra Advent til Chr. Himmelfartsdag i den danske Kirkes Jubelaar 1826.«, og i 1839 kom hertil en sørgeprædiken over Frederik VI.

Tetens' prædikener viser, at han er på vej bort fra rationalismen. »Midtpunktet er Kristi lidelse og død som frelsens grundlag. Menigheden opfordres til selvvirksomhed, især bør den bygge sin overbevisning på et grundigt bibelstudium; desuden skal menighedslivet plejes gennem samarbejde mellem præsten, »medhjælper« og fattigforstandere, og konfirmanderne skal udsendes to og to for at oplæse stykker fra Bibelen eller fra en gudelig bog for fattige, syge og gamle, der ikke kan komme i kirken.« (Henry Petersen). Det sidste omtaler han i 1858 som en gudgivet tanke; der foreligger dog intet om, at han praktiserede den i Horsens. Men i Nibe virkeliggjorde han en del af sit program ved sammen med byfogden at stifte den første bibelforening i stiftet (1822). Dens formål var at uddele Ny Te-

HORSENS 1852.

Kort over Horsens købstad 1858.

Efter Trap: Danmark, 1. udg., 1858.

stamenter eller Bibeler til konfirmander og uformuende. Foreningen havde stor fremgang under ledelse af Tetens, som var stærkt interesseret i konfirmandundervisningen.³

Det var altså ikke en ukendt præst, der søgte Horsens sognekald. Tetens begrundede sin ansøgning med, at han nu havde været i Nibe i 22½ år; i den tid var hans indtægter faldet betydeligt, fordi byen var sunket ned i armod ved det udeblevne fiskeri. Han fik langt fra de indtægter, som han havde de første år, og nu måtte han drage omsorg for 5 børns opdragelse.⁴

Der er ingen tvivl om, at Horsens i Tetens havde fået en begavet og veltalende præst, men Rosings energi og sociale engagement havde han ikke. Tetens var embedsmanden, der passede sine pligter i de gejstlige forretninger og som formand i skole- og fattigkommissionerne. Det kunne lægge beslag på en mands arbejdskraft, og det er forståeligt, at han overlod kapellanerne at tage sig af andre gøremål i menigheden. Som skribent fortsatte han dog sin virksomhed. 1845 udsendte han Kirkelige Leilighedstaler, tilegnet Dronning Caroline Amalie. Det var brude- og sørgetaler. 1854 forøgedes de med Mindetaler over fire af Horsens Menigheds dyrebare hensovede (Enkefrue, kammerherreinde I. M. Juel-Ryssensteen, enkemadame B. M. Gylding, baronesse Amalie Birgitte Kirsten Juel-Ryssensteen og generalkommissær Seréne d'Acqueria). De er velformede, men svulstige lovprisninger af de afdøde, uden dybere kristeligt indhold. Hans største arbejde fra Horsensstiden er »Prædikener over Høimesse-Texterne fra 6.te Søndag efter Paaske til 27.de Søndag efter Trinitatis. Til Forelæsning af Confirmander to og to for dem, som ikke kunde

komme i Guds Hus« (1858). Prædikenerne er bygget op over et team fra dagens tekst og er næsten uden forklaring af denne. Det er opbyggelige betragtninger for den »andægtige tilhører« om Guds kærlighed, om tro og gode gerninger, prædikener, der i tidens ånd skal styrke den enkeltes religiøse følelser; men biskop Brammer har nok ret i sin bedømmelse ved en visitats i 1847: »Han har Hang til en mere blomstrende end bibelsk simpel Retorik.«⁵

Allerede i sit første år kom Tetens i modsætning til den afholdte kateket Junius Rasmussen. Denne havde i Rosings tid prædikeret til højmesse de 3 store højtiders anden dag, og det ville han gerne fortsætte med. Han spurgte derfor biskoppen direkte, om det var en ret eller en nådessag for kateketen at prædike de pågældende dage. Endvidere om kateketen kunne meddele sakramentet efter henvendelse fra den pågældende, og endelig ville Rasmussen gerne have lov til at omarbejde Balles lærebog. Det sidste blev afvist, men i 1843 avvertter han i Horsens Avis en ny »Lærebog i den evang.christ. Religion for Almueskolen.« De to andre spørgsmål gik videre til Tetens, som fastslog, at kateketen som præst betragtet alene var sognepræstens medhjælper, og derfor hverken havde ret eller pligt til at prædike eller optræde som sjælesørger. Rasmussen fik dog lov til at holde afskedsprædiken, da han i 1843 blev udnævnt til sognepræst i Marstal. Hans efterfølger, Jørgen Otto Fabricius ønskede ikke at prædike.⁶

Rasmussens henvendelse er baggrunden for Tetens' ønske om et ministerielt regulativ for fordelingen af præsternes arbejde. På biskoppens foranledning gjorde Tetens i en

skrivelse af 14. maj 1842 rede for, hvad der på dette område var skik og brug i Horsens:

»*Sognepræstens forretninger*: 1) at prædike hver Søn- og Helligdag til Høimesse i vor Frelzers kirke, 2) at holde hver Tirsdag, når Skriftemaal finder sted (som er omtrent de 9 eller 10 Maaneder af Aaret) først en almindelig Skriftestale i Chordøren, hvorefter da han og Capellanen antage hver i sin Skriftestol, 3) at prædike hver Onsdag ligeledes i de 9 eller 10 Maaneder for dem, som om Tirsdagen tages til Skrifte, dog undtagen Faste-Onsdagene, i hvilke Sognepræsten og Capellanen skiftevis besørger Prædiken, 4) at assistere ved Løverdags-Skriftemaalet (som ligeledes finder sted de 9 eller 10 Maaneder af Aaret), naar et større Antal er tegnede, 5) at udføre alle Ministerialia med Brudevielse, Barnedaab, Jordpaa-kastelse, Koners Introduction (ogsaa Sygebesøg, Hjemmedaab). Til Confirmationsundervisningen kan menigheden vælge, hvilken Præst de ville.

Capellanens Forretninger: 1) at prædike hver Søn- og Helligdag til Aftensang i vor Frelzers Kirke og til Froprædiken sammesteds de 3 Høitiders første Dag, 2) at prædike alle Søn- og Helligdage i Hospitalet om Formiddagen efter at Tjenesten i Vor Frelzers Kirke er endt, 3) at assistere i Skriftestolen om Tirsdagen, naar et større Antal er tegnet, 4) at besørge Lørdags-skriftemaalet paa samme maade som Sognepræsten Tirsdags-Skriftemaalet.

Angaaende Mesningen, da messer Capellanen før og efter Gudstjenesten – skal vel være prædikenen (forf. anm.) – baade ved Søn- og Helligdage og Onsdagsprædiken, men ved Barnedaab og Brudevielse messer Capellanen før og Sognepræsten efter den

ministeriale Forretning, undtagen ved de saakaldte Skriftebryllupper, hvorved Capellanen slet ikke er til stede, og Sognepræsten altsaa messer baade før og efter.

Angaaende *Indtægterne* da ofrer Menigheden ved Brudevielser og Barnedaab til Sognepræsten på Alteret og til Capellanen i Skriftestolen, hvor han sidder og modtager sit Offer. De saakaldte Skriftebryllupper (hvor Brudgommen selv affinder sig med Betalingen uden Følge til at ofre) ligesom og Koners Introduction betales i Huset til Sognepræsten og Capellanen, saa at Sognepræsten faar for det Slags Bryllup som en normeret Betaling 8 rbd. for Vielsen og 2 rbd. for Indskrivning og Tillysning, Capellanen faar nok 4 à 5 rdb. Kirkegangskoners Introduction betales nok i samme Forhold. Høitidsofret modtager hver i Huset, undtagen det militaire Offer, hvis Størrelse er reguleret og som leveres til Sognepræsten, der plejer at dele det med Capellanen.« (Det sidste offer faldt bort ved garnisonens nedlæggelse i 1842).

På dette tidspunkt havde Horn søgt sin afsked efter at have fået tildelt en pension på 800 rbd. sølv, så der var god lejlighed til at ændre forholdet mellem de to præsteembeder. Tetens bebuder da også et forslag desangående, men ved nærmere overvejelser fandt han det bedst at blive ved skik og brug (hvilket da også var ret fordelagtigt for ham i økonomisk henseende!). Ganske vist var sognepræstens kirkelige funktioner mange, hvortil kom hans sæde i skole- og fattigkommissionerne, men – som han skrev – han var bange for, at han ved at afgive forretninger til kapellanen ville gå ned i indtægt, ja, han turde ikke engang foreslå, at kapellanen indtrådte som ulønnet sekre-

tær uden stemmeret i de to kommissioner. Men Tetens bad biskoppen sørge for, at kapellanens embedsforretninger nøje blev præciseret, så han ikke troede, at han lige såvel som sognepræsten kunne vie, døbe o.s.v. eller at han ved skriftemål, messen o.s.v. havde mere eller mindre at fuldbyrde end hvad der i virkeligheden påhvilede ham.

Biskoppen lod anmodningen gå videre til kancelliet, der imidlertid skønnede, at der ikke var tilstrækkelig grund til at fastslå den gældende ordning ved et reskript.⁷ Det blev ved skik og brug.

Korrespondancen fortæller noget om den høje vurdering, som Tetens tillagde sin stilling som sognepræst, og om hans økonomiske sans. Hans forhold til kateketerne – for ikke at tale om lærerne – var dårligt, og det var heller ikke det bedste til kapellan Borch. 1844 nægtede Tetens Borch at døbe sit barn i Hospitalskirken. Det skulle foregå i menigheden! I denne forbindelse skriver provst Basse, at Borch i flere tilfælde har måttet værne om sine rettigheder, og »at der blandt denne Byes gejstlige saa ofte møder Dissens om mit og dit«. Så Tetens burde måske have haft sit reskript!

Tetens var ikke respekteret som præst i modsætning til de samtidige kapellaner. Han var selvfølede og kan næppe friken- des for snobberi over for byens spidser og for at være nedladende over for underordnede. Mange fandt ham for verdslig. Især synes hans – sikkert uskyldige – ophold på værtshuset »Pontus« i Kippervig i pauserne mellem de kirkelige forretninger at have vakt forargelse.⁸ Hans højtidsoffer aftog i forhold til kapellanernes. Det er et af flere udtryk for, at han var upopulær. Han fik

dog et kaffeservice af sølv, da han tog sin afsked i 1861. Den blev bevilget 30/8 med en pension på 400 rd.

I sin afskedsprædiken, som han på opfordring lod trykke, gav han udtryk for sin store kærlighed til Horsens, som han gennem sin slægt var nært knyttet til. De mange forretninger i embedet havde tvunget ham til at overlade besøgene i husene og den dermed forbundne sjælesorg til den hæderlige embedsbroder og medarbejder. Han havde ikke »sluttet Venskabet Pagt med enkelte Udvalgte – da vilde nok Nogle have længtes efter mig ved min Bortgang; men nu vil Ingen længes efter mig; thi min Kjærlighed var med Eder Alle i Christo Jesu, og jeg holdt mig ikke til nogen Enkelt især. Lad saa være! Det er jo heller ikke efter mig Nogen skal længes, men efter den Herre Kristus, den sagtmodige Konge. Eders Længsel efter mig venter jeg da ikke til Gjengæld for min Længsel efter Eder – derimod tør jeg vel vente af Eder en venlig Erindring, og at I ville følge mig og mine med Eders Forbønner, ligesom jeg har opsendt og fremdeles vil opsende mine Forbønner for Eder!«

*Kapellan Gustav Christian Nicolai Borch
1842-1849*

Magnus Horn gik af 28. aug. 1842 89 år gammel og døde få måneder senere, nemlig 25. jan. 1843. Hans efterfølger som residerende kapellan og hospitalspræst blev Gustav Chr. Nic. Borch, f. i Nykøbing Falster 14. april 1802 som søn af sognepræst, provst Peter Holm Borch og Ellen Cecilia Magdalene Benson. Han blev student fra Frederiksborg lærde skole i 1820 og teologisk kandidat i 1826 med første karakter. Derefter var han personel kapellan i Birke-

rød fra 1827 til 1832, da han blev kateket i Odense. Samme år giftede han sig med Elisabeth Charlotte Marie Prahll, datter af sognepræsten i Birkerød Jacob Nicolai Prahll og Anna Kirstine Lillevang.⁹

Borch kunne i sin ansøgning til embedet henvise til 10 års arbejde som kateket og leder af det kommunale skolevæsen i Odense. Dertil kom en række fine anbefalinger fra byens præster og biskop Faber. De priser hans ualmindelige nidkærhed for skolearbejdet, hans elskelige og agtværdige adfærd over for eleverne; dertil hans mere end almindelige talegaver, forenet med et kristeligt sind og sagtomdighed. Biskop Faber nævner Borchs levende sans for religionen og det gejstlige kald, han messer godt, »hvilket ved Bestridelsen af et res. Kapellani er af megen Vigtighed til Gudstjenestens Høitidelighed« – det var altså almindeligt, at kapellanerne bestred den største del af messesangen. Desuden havde Borch været virksom for oprettelse af biblioteker og læseforeningen for borgerskabet. Han sad i trykkende økonomiske omstændigheder, og Faber mente det i høj grad talte til hans fordel, at han søgte et så middelmådigt embede som kapellaniet i Horsens! Endelig fik Borch også en anbefaling fra prins Frederik (VII), guvernør over Fyn. Prinsen havde ved inspektion af borgerskolen overbevist sig om supplikantens heldbringende virksomhed og ved også, at han er en såre yndet prædikant (men har åbenbart ikke hørt ham).¹⁰

Borch blev ansat 13. nov. 1842. Hans forkyndelse kender vi kun fra de ovennævnte udtalelser. Biskop Brammer hørte ham katekisere ved visitatsen 1847. Det gjorde han godt »og med den religiøse Følelse, som

Etatsråd og borgmester Nicolai Ræder (1790-1867). Borgmester i Horsens 1827-58.

Foto i Horsens Byarkiv.

gennemtrænger hans Væsen og Virke.« I denne forbindelse nævner Brammer den store mængde katekumener af alle stænder, der var mødt. »Ogsaa den øvrige Menighed viste stor Deltagelse for visitationen, at jeg heraf tør slutte, at der i Horsens findes en forholdsvis priselig Tilstand«.¹¹

Borch var i 1844 medstifter af et selskab til understøttelse af værdigt trængende gamle borgere og deres enker; de øvrige var Ræder, farvemester Nitchke, gæstgiver Kjeldsen og købmand J.Th. Bang. Der er ingen tvivl om, at Borch tog ivrigt del i det sociale arbejde, bl.a. i Asylselskabet, og han var meget søgt som sjælesørger. Han var afholdt af alle for sit blide og venlige væsen,

men desværre blev hans tid i Horsens kort. Han døde 1. aug. 1849 efter få dages smertefuld sygeleje.¹²

*Kapellan Emil Ferdinand Boesen
1849-1861 (1863)*

Borchs efterfølger blev Emil Ferdinand Boesen. Han var født i København 31/3 1812 som søn af renteskriver (justitsråd) Johannes Boesen og Sophie Frederikke Hammerich. Hjemmet var præget af den hernhutiske fromhed, forældrene var hyppige gæster i Brødremenighedens sal, der lå nær deres hjem i Stormgade; men hertil kom en livlig medleven i det rige kirkelige liv, som blev vakt af Mynster, Grundtvig og tidens digtere. Boesen fik mange venner, som senere skulle sætte deres præg på dansk kirkeliv: Professor Fr. Hammerich, biskop C.F. Balslev (katekismen!), salmedigteren C.J. Brandt og Brødrene Kierkegaard. Især knyttedes der et inderligt venskab mellem Boesen og Søren Kierkegaard; det bevarede sin styrke også under Kierkegaards heftige angreb på den officielle kirke. Boesen besøgte Kierkegaard, da denne lå på sit dødsleje, og de kunne tale sammen i fortrolighed.

Boesen blev teologisk kandidat i 1834 med 1. ste karakter. De følgende år underviste han på det »Langgaardske orthopædiske Institut« på Tuborg, indrettet for piger fra 13 til 20 år, og prædikede sammesteds hver anden søn- og helligdag. 1845 udsendte han »En religiøs Livsudvikling i Breve fra Cornelius. Udg. af Z«. Bogen er påvirket af Kierkegaards »Stadier«, men skildrer naturligvis Boesens egen religiøse udvikling. Den aftegner et følsomt og religiøst sind. I forordet udtaler Z om hensigten med bogen:

»Den vil vise, at et Liv, ført uden Religiositet er uden indre Sandhed og derfor ogsaa uden sand Fred.«¹³

I sin ansøgning om embedet i Horsens¹⁴ skriver Boesen, at han siden sin ungdom har ønsket at komme i gejstlig virksomhed og længe har søgt embede i kirken. Hans ansøgning var naturligvis ledsaget af udtalelser fra det orthopædiske instituts bestyrelse og fra forstanderen for det Westenske Institut, hvor Boesen havde undervist øverste klasse i religion. Begge priser hans inspirerende undervisning og det præg af inderlighed, som hans religiøse gemyt har meddelt denne. Hertil kom anbefalinger fra geheimeconferensråd Collin, hofprædikant Münter og biskop Brammer i Århus, der havde kendt ham i mange år. Den sidste skildrer ham som en elskelig ung mand, der forener alvorlig tænkemåde og gode kundskaber med en levende kristelig tro og oprigtig lyst til at forkynde Herrens ord.

En væsentlig grund til at søge embedet har nok været Boesens ønske om at gifte sig. I maj 1850 blev han viet til Sophie Lovise Caroline Holtermann, f. 4. juni 1815 i Ørkedal, Norge, som datter af infanterikaptajn Marcus Fr. Holtermann og Vilhelmine Augusta Rohleder.

Boesen blev udnævnt 24. okt. 1849. Med ham fik Horsens en sjælesørger ud over det almindelige. Som prædikant kunne han ikke måle sig med Tetens i formel henseende, men hans ord kom fra hjertet og havde vægt. Biskop Brammer skriver herom i forbindelse med en visitats i 1862: »Pastor Boesens Prædiken bar Præg af hans christelige Indsigts dybe fromme Sind og klare Tænkning.«¹⁵

Boesen reorganiserede Bibelselskabet i

1851 sammen med kammerjunker O.A. Reedtz på Tamdrup Bisgaard, han var et virksomt medlem af Det theologiske Læseselskab og holdt som den første i Horsens bibellæsning (i 1856); det foregik i Rosings skolelokaler mod en beskeden betaling (vel til leje af værelset). På det sociale område ydede Boesen bl.a. en værdifuld indsats som sekretær for Asylselskabet, som medlem af Selskabet til understøttelse af værdigt trængende og i Fængselselskabet for Horsens og omegn (1859), der tog sig af løsladte fanger. Også Ydre Mission interesserede han sig for.¹⁶

En troværdig skildring af Boesens virksomhed i Horsens er givet i Horsens Avis, da han forlod byen for at blive stiftprovst i Århus, og avisen slutter:

»Og ikke blot, naar han blev kaldet, kom Boesen til sin Menighed, men uopfordret opsøgte han dem, som han troede at kunne være til nogen Hjælp, og hvor Sorgen og Lidelsen indfandt sig, dér kom ogsaa gjerne Boesen og bragte Religionens Hjælp og Trøst. Men foruden sin egentlige religiøse og sin kirkelige Virksomhed har Boesen taget en virksom Deel i alle Foretagender med et human og menneskekjærligt Formaal her i Byen...«¹⁷

De kirkelige handlinger

De kirkelige »forretninger«, som man kaldte dem, foregik normalt i Vor Frelses Kirke, bortset fra begravelser, der var henlagt til Klosterkirken. Onsdagsgudstjenesterne var næsten gået ind på grund af mangel på tilhørere, og selv i fastetiden var besøget ringe; det blev i øvrigt forstyrret af hestemarkederne på torvet!¹⁸ Men ellers skete der ikke større ændringer i gudstjenesten. Alterbo-

gen var blevet genoptrykt i 1830, selvom der i årtier var ført en livlig diskussion om den. 1839 udsendte biskop Mynster et fuldt udarbejdet forslag til en ny alterbog, men den blev ikke autoriseret, bl.a. på grund af modstand fra Grundtvig. Derimod lykkedes det at få en fornyelse i korsangen gennem Weises koralbog (fra 1839), hvorved den romantiske musik efterhånden trængte de gamle koraler og gregorianske melodier tilbage. Og i 1857 afløstes den evangelisk kristelige salmebog af Roskilde Konvents (fra 1855). Den var gennemset af Ingemann og gav menigheden mange salmer af de nye digtere, bl.a. Grundtvig, C.J. Boye, Timm og Ingemann.¹⁹

Organist og stadsmusikant Hans Hansen Bro døde i dec. 1843. Der var ingen ansøgere til embedet fra det kgl. kapel, så stiftøvrigheden fik tilladelse til at besætte stillingen sammen med magistraten. Man valgte musiker Poul Diderich Muth Rasmussen på grundlag af en fin anbefaling fra hofmarskallatet, der karakteriserede ham som en dygtig musiker med godt kendskab til forskellige instrumenter, »hans Compositioner vidner om Talent og Originalitet og har vundet almindelig Bifald saa ofte de baade i og udenfor Hovedstaden offentlig udførtes.« Dertil kom, at han var en god teoretisk musiker, som havde udgivet flere musikalske lærebøger.

Muth Rasmussen anfører i sin ansøgning, at han ved sine rejser har bevist sin interesse for musikkens opkomst i provinstræderne. Han vil gerne til Horsens, hvorfra han kunne virke på de andre byer i Jylland f.eks. ved middelbar indvirkning på sangforeninger og allerede eksisterende musikfester, som bidrager meget til at hæve livet i

provinstæderne fra den åndløshed, der nu desværre så meget nedbryder det.

Den forhenværende regimentsmusiker N.J. Bøgballe (Nielsen) fortæller i sine erindringer, at Muth Rasmussen spillede primo-violin sammen med ham ved offentlige koncerter, men vurderer ham ikke højt som violinist. Derimod var han en dygtig organist, et kunstnerisk gemyt, som stræbte højt, men også var meget sårbar for kritik, hvad hans mange diskussioner i Horsens Avis vidner om. Hans kirkekoncerter var af høj standard.

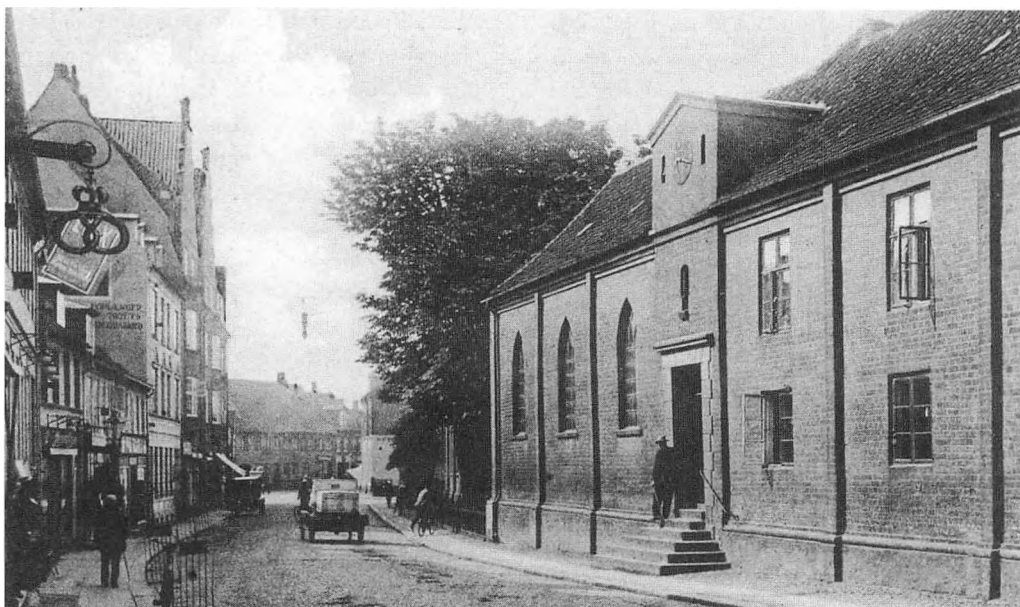
Hans tilværelse i Horsens blev imidlertid en skuffelse. Straks ved sit komme til byen søgte han at oprette et musikinstitut med en treårig uddannelse for et honorar pr. elev på 80 rd. årligt, men det synes ikke at have vundet tilslutning. Han blev sanglærer for Håndværker-sangforeningens kor, men da han i 1851 forlangte 100 rd. årligt i stedet for dets tilbud om 1 rd. pr. øvelsesaften, blev han afskediget til fordel for lærer Peder Nielsen. Heller ikke hans kirkekoncerter vandt bifald hos borgerskabet.

Muth Rasmussen døde i 1855, kun 49 år gl. Horsens Avis skriver, at han efter et længere ophold i Tyskland for at uddanne sig som komponist returnerede for nogle måneder siden med nedbrudt helbred og vendte, efter et kortvarigt ophold i København, atter tilbage til sin familie i Horsens. »De formentlige Krænkelser og Miskjendelser, han troede sig udsat for, have ikke mindst bidraget til den hurtige Afbrydelse af hans Livsbane. Den, der nøiere kjendte ham, hans gode og rene Hierte, vil med hans agtværdige Familie beklage hans for hastige Bortgang. Nu først havde han fundet Leilighed til at udføre sin Yndlingsidé, han alt

fra Ungdommen havde sværmet for, men »Naar du mener at florere bedst, da er Døden din visse Gjæst«.

Hans efterfølger blev i 1856 Hans Peter Malling. Han var ved sin tiltræden en ældre mand og lod stadsmusikantembedet varetage af andre imod en afgift. 1862 gik man over til at bruge Berggreens koralbog, men om Mallings kvalifikationer vides i øvrigt intet.²⁰

Kantor og kordegn Ludvig Vilhelm Nolthe døde i jan. 1845 i en alder af 82 år. Fra 1837 var sangkoret som nævnt blevet indøvet af trompeter, syngelærer Lars Andersen med skolelærer Carl Poulsen, graver og klokke, som assistent. 1842 erkendte man, at Nolthe var så sløvet af alderen, at Lars Andersen måtte overtage ansvaret for korsangen alene. Det ville han også gerne imod en betaling af 20 rd. årlig; samtidig bad han om et gratiale for de 5 år, han havde virket gratis. Det sidste blev afslået, men han fik de 20 rd. fra sangkorkassen. Andersen var en dygtig sanglærer, men Tetens var på nakken af ham, og i okt. 1846 averteres efter en ny sanglærer til kirkekoret! Det blev den nyansatte lærer ved Friskolen Peder Nielsen, der som nævnt afløste Muth Rasmussen som leder af Håndværkerforeningens sangkor. Ved Nolthes død blev det muligt at gennemføre en ordning, som var planlagt allerede i 1831, nemlig at forene embedet som kordegn med stillingen som klokke og graver. Det var uheldigt, at en lærer skulle passe sit skolearbejde ved siden af klokke- og graverembedet. Man ansatte derfor Poulsen som kordegn imod, at han gik af som lærer og forpligtede sig til at betale 150 rd. af sin løn til skolevæsenet. Det var hårde betingelser, og Poulsen indsendte

Hospitalsgade set fra nord med Horsens Hospital i billedets højre side. Hospitalet er oprindeligt opført i 1568. Postkort i Horsens Byarkiv.

da også i 1848 et andragende om at måtte fritages for denne afgift imod at give afkald på højtidsofret. Borgerrepræsentationen ville først høre skolekommissionen, om Poulsen passede sin embedsvirksomhed; han havde med tiden fået hang til stærke drikke og var ikke altid helt ædru under sit arbejde; men skolekommissionen gik ind for ham, og ministeriet resolverede da, at kordegnens bidrag til skolevæsenet skulle falde bort på den af Poulsen foreslåede betingelse.²¹

Det stigende folketal gjorde det nødvendigt at anlægge nye gravpladser. 1856 blev den gamle kirkegård omkring Klosterkirken omdannet til familiegravsteder af gartner Sommer fra Fredericia, og i 1858/60 udvides Assistentkirkegården til det dobbelte areal. Ved den lejlighed blev stakitporten i

syd erstattet af en smuk smedejernsport, tegnet af den københavnske arkitekt Nebelong og udført af smedemester Meisner.²²

Der blev brugt en del penge på reparationer og fornyelser i Vor Frelsers Kirke. Gulvet blev lagt om i 1840/41, og i 1851/52 repareredes tårnet og vestre gavl, samtidig indsattes spidsbuede vinduer i jernrammer, tegnet af arkitekt Brunstrøm til en pris af 1400 rd. Kirkens indre blev gipset og hvidt og dens facader malet med rød oliefarve, i alt til en sum af 914 rd. Endelig fik kirken et nyt orgel til 1653 rd. bygget af orgelbygger Demant 1842/44.²³

Præst og menighed

Folketallet i Horsens steg fra 5.508 i 1845 til 8.890 i 1860. Den stærke vækst skyldes i

hovedsagen den økonomiske opgang, som satte ind omkring 1845 og varede ved de følgende årtier, kun afbrudt af pengekrisen i 1857. Indvandringen blev animeret af loven om næringsfrihed i 1857; den var efter borgmester Jessens mening årsagen til, at 1.199 personer flyttede til byen mellem 1855 og 1860.²⁴ For præsterne betød det naturligvis en forøgelse af de »ministerielle forretninger«: fra 1840 til 1860 steg antallet af fødte fra 127 til 318 og begravelserne fra 81 til 176; i 1860 var der 141 konfirmander.²⁵ Dertil kom at omsorgen for syge og fattige – som unddrager sig statistikken – ikke blev mindre krævende end tidligere.

Præsterne opgav deres indtægter til provstearkivet i 1859.²⁶ Sognepræstens var følgende: Offer og accidentser efter gennemsnittet af de sidste 5 år ca. 1.800 rd., præstepengene 53, leje af embedsjord 400 og afgift af Horsens Vejrmølle 2 rd. i alt 2.255 rd. Kapellanen havde i offer og accidentser gennemsnitligt de sidste 5 år ca. 1.650 rd., i præstepenge 32, et legat gav 4 rd., lejen af embedsjord ca. 450, årlig løn af hospitalet 100 rd og endelig »Andre Emolumenter« (bl.a. offer af lemmerne i hospitalet) 20 rd. i alt 2.250 rd. Provst Høegh-Guldberg bemærker hertil, at den ringe forskel i offer og accidentser mellem sognepræst og kapellan må søges i omstændigheder, der bortfalder ved den nuværende sognepræsts (Tetens) entledigelse!

Sammenlignet med opgivelserne i 1841 er lønningerne steget. Præstepengene er ganske vist uændrede, men indtægten af embedsjordene er nu over det dobbelte i takt med landbrugets fremgang. Også offer og accidentser er gået op. Sognepræsten fik i 1841 ca. 1.500 rbd., nu ca. 1.800, kapella-

nen 735, nu 1650. Til gengæld er kirkegangskonernes offer praktisk talt ophørt, og menigheden er meget efterladende med at betale det lovbestemte højtidsoffer. Borgmester Ræder må flere gange minde byens indbyggere om deres offerpligt. Boesen skriver i 1861, at kun noget nær 200 (215) af menigheden yder højtidsoffer, mens der efter fortegnelsen af byens borgere er 1.262 berettigede til at deltage i de kommunale valg ved dette års begyndelse.²⁷

Biskop Brammer fandt som nævnt i 1847, at der i Horsens fandtes en forholdsvis priselig kirkelig tilstand; men i 1862 konstaterede han, at der næppe fandtes noget betydeligt kirkeligt liv i byen: »Hos det overvejende Flertal af Byens Indvaanere, og det uden Tvivl i alle Stænder, findes der en bestemt Modstand imod, hvad der vil fremtræde som en særegen kirkelig Oplysning og egner sig til at stemples med et Partinavn. Endog den nuværende fortræffelige Sognepræst (Boesen) ville i de mange Aar, hvori han som residerende Kapellan har trolig arbejdet for Guds Rige i Menigheden, formentlig have kunnet udrette mere, dersom man ikke (efter mit Skøn uden Føje) havde antaget, at han i nogen Grad hørte til et saadant Parti (nl. det grundtvigske).« Brammer nævner ikke Tetens' virksomhed, men nogen fast menighed har han ifl. Knudsens erindringer ikke haft. Hvad Boesen angår, fremgår det af den citerede afskedsartikel, at han nok har haft en hengiven menighed, men af mange er blevet ansat for hørende til de vakte.²⁸

Der var god plads i Vor Frelzers kirke, skal man tro en indsender i Horsens Avis (23/4 53), der bad kirkeinspektionen afskaffe stolestadepengene, som sikkert hem-

mede kirkegangen. 1859 holdtes der en afstemning om sagen; den faldt ud til fordel for en frigørelse, og fra 1860 blev stolene på gulvet gratis. Indtægterne af pulpiturlojerne var i 1860 279 rd. 4 mk., og dem gav man foreløbig ikke afkald på.²⁹

En adresse i 1863 imod ansættelse af en grundtvigsk præst bekræfter Brammers karakteristisk. Adressen, der omtales udførligere senere, var underskrevet af ikke mindre end 235, der repræsenterede et bredt udsnit af det bedre borgerskab. 24 tilhørte embedsstanden, 47 var købmænd og 125 håndværksmestre. Der var ingen kvinder blandt underskriverne og heller ingen under de selvstændige næringsdrivendes niveau.³⁰ En enkelt indsender til Horsens Avis protesterede mod adressen, men denne giver sikkert udtryk for indstillingen hos flertallet af de kirkesøgende. Hvor dybt interessen gik, kan man naturligvis ikke læse ud af adressen; det er gratis at underskrive, men højtidsofret blev som nævnt kun erlagt af 215.

Ved grundloven 1849 indførtes religionsfrihed, statskirken blev til »Folkekirke«, men foreløbig skete der ikke større ændringer i denne. Pligten til altergang faldt bort, og i 1851 indførtes borgerligt ægteskab. Det sidste gav anledning til en protest fra byens styre på opfordring af bispens og byens præster: »Kommunalbestyrelsen troer i Sandhed at kunne erklære sig derhen, at man i Almindelighed i høj Grad misbilliger Forslaget som stødende imod Sædelighed og christelig Orden og selv som forargeligt.«³¹

Det er i disse år, at de kirkelige retninger bliver til. Grundtvigsk præster fik god slutning fra de gudelige vækkelser. Der var

ikke større forskel på forkyndelsen hos præster og lægprædikanterne. De var rettroende og bibelfaste, lagde afgørende vægt på forsoningen i Jesu blod, men præsterne fremhævede dog især dåbens og nadverens betydning. Vilhelm Birkedal i Ryslinge (som i 1868 blev grundlægger af den første valgmenighed) udgav en postille under titlen »Synd og Naade«. Han prædikede lov og evangelium, og korset stod i centrum af hans forkyndelse (jfr hans meget yndede salme: »Jeg saa ham som Barn«). I 1852 skrev en anden kendt grundtvigsk præst, Dines Pontoppidan: »Vi skal prædike Guds lov som aabenbarer Syndens dybe Nød, prædike, nøde, jage, tvinge Samvittigheden indtil Syndens Erkendelse kommer ved Loven. Vi skal prædike Naadens Evangelium, prædike Jesus Christus og ham korsfæstet for alle og enhver, prædike ham, nøde med Guds Søn for alle virkelig nødlidende, indtil de lader sig trøste og læge ved Jesu Saar og Blod.«³²

Men efterhånden kom der et brud i vækkelsen, vandene skiltes. Bibelen var for de grundtvigske »en mageløs oplysningsbog« om, hvad kristendommen gik ud på, men det afgørende for kristenlivet var trosbekendelsen og samlingen om dåb og nadver. Det er her det guddommelige ord lyder, der skaber, hvad det nævner. Menigheden er ikke et læseselskab, som Grundtvig sagde. For de vakte var Bibelen imidlertid troens faste grund og den personlige omvendelse genfødselens sted. De grundtvigske så livet som en vækst, der fortsatte efter døden, men for de vakte var døden den endelige dom. Og endelig afviste Grundtvig det pietistiske syn på verden, han foretrak »lystige fyre fremfor hældørede pietister.«

Til dette kom den politiske kamp for frihed inden for Folkekirken, der blev ført af grundtvigske ledere. 1855 vedtoges loven om sognebåndsløsning, hvorefter enhver kunne løse sig fra sin sognepræst og benytte en anden, der var villig til det. På baggrund af Kierkegaards angreb på folkekirken blev der agiteret for præstefrihed og frie menigheder inden for folkekirkens rammer, der blev sat spørgsmål ved gyldigheden af dåb udført af »vantro« præster, og der førtes en stærk propaganda mod konfirmationen. Hos det store flertal inden for folkekirken måtte disse angreb på kirkens traditioner vække forargelse.

C. Knudsen skriver i sine erindringer, at der kun var få grundtvigianere i Horsens, »næsten udelukkende Damer, der havde forsvoret Krinolinen ligesom Tyrkerne Korset og Grækerne Turbanen. De havde en Slags Formand i Præsten i Skjold tæt under Bjerrelide, en affekteret Skabning, der ved et Møde paa Bjerrelide talte Plat om at sætte Kiler i Bukserne for at holde Trit med Grundtvigs »Kæmpeskridt« – en Udtalelse, som han fik en ordentlig Omgang for i Billes Dagblad.«³³

Citatet er sikkert korrekt, men Knudsens karakteristik af Fog er ondskabsfuld og helt misvisende. Han var en nær ven af Vilh. Birkedal, der »omvendte« ham til den grundtvigske anskuelse, og samlede mange om sin forkyndelse. Landskendt blev han ved at sætte sit embede ind på sin ret til at nægte at vie en fraskilt kvinde.³⁴ Til kredsen om Fog hørte Asta Reedtz på Palsgård, en nær veninde af Boesen. Hendes svoger Otto Reedtz på Bisgaard, Tamdrup sogn ved Horsens, var også meget aktiv i den grundtvigske mødevirksomhed. Af grundtvigske

præster i omegnen kan i øvrigt nævnes Otto Møller i Gylling, H.T. Fenger i Aale-Tørring, Peter Fr. Julius Funder i Tamdrup og blandt lægfolket lærer Videbæk Madsen i Vinten-Enner og gårdejer Jens Jørgensen, Bjerregård, der i 1866 vandt over borgmester Jessen ved valget til rigsdagen.³⁵

Fra disse kredse kom der i 1862 en opfordring til den gejstlige forening for Horsens og omegn om at arrangere et møde i Horsens over emnet »Forholdet imellem Guds Ord ved Daaben og Nadveren og det skrevne Ord i Bibelen.« Mødet blev holdt 11. juli på Horsens Rådhus og samlede ikke mindre end 300 tilhørere ifølge Horsens Avis. Bladet nævner ingen navne eller giver et referat af, hvad der blev sagt, men konstaterer, at »man fik Leilighed til at vurdere de Grunde, som taler for de modsatte Anskuelser, at styrkes i den Overbevisning, at ogsaa de, som gaar til modsatte Sider, ikke desto mindre kunne være enige om det ene Fornødne.«³⁶

Mere oplysende er Otto Møllers brev til Skat Rørdam 18. juli: »Forleden havde vi et stort Møde i Horsens, som egentlig var forlangt af Lægfolk fra Omegnen deromkring til Klaring af Spørgsmaalet om Forholdet mellem Sakramentordene og den hellige Skrift. Det var jo altsaa om Grundtvigianismens Kjærne at Striden gik; de egentlige Grundtvigianere var Pastor Fog i Skjold og jeg; thi Fenger vil nødvendig have Strid, skjønt han vel er enig med os, og Boesen i Horsens staar og hælder til begge Sider. Modstandere er jo alle de andre Præster og Provster, men vi har en god Hjælp i adskillige Lægfolk, blandt andre Jens Jørgensen, Rigsraad – og jeg tror ogsaa nok vi vandt en grundig Sejr, skjønt Forhandlingen stod paa

Horsens Latinskole i Havneallé var i brug til sit oprindelige formål til 1855. I en lang periode derefter blev det benyttet som godskontor under Frijsenborg og fra 1929 som præstebolig og senere kirkekontorer.

Foto i Horsens Bymuseum.

lige til Aften. Modparten træder jo ikke over til os, hvad de vel aldrig gjør, men naar de faae Svar paa alle deres Udsættelser og ende med at tie, saa kan de jo ansees for slaæde af Marken. Det er vel kun Lidt, saadanne Forhandlinger bidrage til selve Sagens Klaring, thi Størstedelen af de mange Tilstedeværende veed ikke, hvad det er der tales om; men for Ens eget vedkommende har man dog Udbytte deraf, idet man føler sig fastere paa sit Stade og seer de andres Hjælpeløshed.³⁷ Som vi skal se, blev Horsens ikke omvendt til grundtvigianismen ved mødet, selv om Otto Møller mener, hans parti sejrede!

Mogens Abraham Sommer

Grundloven gav frit løb for andre trosretninger end Folkekirken. Ved folketællin-

gen 1850 var der 8 katolikker, 2 reformerte og 5 mormoner i Horsens; de sidstes antal svinger meget de følgende år, fordi mange af dem rejste til U.S.A.'s mormonstat Utah. Noget sekterisk røre i Horsens omtales ikke, før Mogens Abraham Sommer kom til byen i 1857.³⁸

Mogens Sommer var født i Ribe 1829. Han var velbegavet, men nogen boglig uddannelse var der ikke råd til. Sommer blev skræddersvend i Haderslev, derfra rejste han til Nyborg, hvor han kom i forbindelse med de vakte og oplevede en omvendelse bl.a. under påvirkning af Vilhelm Birkedal, hvis bog »Synd og Naade« han senere udgav i uddrag. Sommer begyndte straks at vidne om sin tro og fik god tilslutning. Han besluttede da at virke som lærer, selv om han ikke havde nogen eksamen, og det lykkedes

ham at få ansættelse som hjælper i Rørvig (Nordsjælland). Her fremkaldte han en ikke ringe vækkelse, men lagde sig ud med stedets gejstlighed; derfor søgte han en stilling ved skolevæsenet i Haderslev, hvor man ikke krævede lærereksamen. Sommer blev ansat og havde stor fremgang som omvendelsesprædikant. Han kom i kontakt med redaktøren af Danevirke P.C. Koch, som blev hans trofaste støtte i mange år, også efter at Koch havde forladt byen og i København udgav bladet »Øre-Sund«.

Men forholdet til præsteskabet i Haderslev var heller ikke godt, og det blev ikke bedre, da Sommer blev bjergtaget af Søren Kierkegaards angreb på Folkekirken. Han tog sin afsked fra skolevæsenet, meldte sig ud af Folkekirken og levede som omrejsende missionær. Sommer grundlagde samfund i Kolding, Fredericia, Vejle og Horsens foruden i Haderslev. Han fik forbindelse med pastor Lammers i Norge, som også havde brudt med kirken under indflydelse af Kierkegaard og stiftet en menighed.

Efterhånden blev Sommer mere og mere overspændt og aggressiv. Han betragtede sig som Kierkegaards arvtager, som »sandhedsvidne«, og blev da også, som det sømmer sig en sådan, sat i fængsel flere gange for injurier mod præster. 1860 brød Lammers med ham, og Sommer opløste sine menigheder; i Vejle blev den overtaget af metodisterne. Da socialisterne begyndte deres agitation o. 1870 blev Sommer en glødende agitator for partiet, men meldte sig dog hurtigt ud igen. En overgang var han agent for udvandring til U.S.A., hvor han opholdt sig adskillige år. Han vendte tilbage til Danmark i 1899 (til fængsel i Sæby!) og døde 1901.

Horsens Avis holder sine læsere godt un-

derrettet om Sommers virken. 18/4 1857 averterer han to foredrag – »om Gud vil« i danselærer L. Wiesbyes sal på Mælketorvet, og foredragene blev fortsat gennem 1858 i »det sædvanlige lokale«. Præsterne svarede igen ved et møde 21. okt. 1858 om Tusindårsriget, arrangeret af Den gejstlige Forening. I Kochs blad imødegik Sommer præsterne med en længere svada, hvori det bl.a. hedder: »Bort med de Bygninger, af hvilke der ikke skal lades Steen paa Steen. Den mindste Sal i hver Stad er stor nok til at rumme alle dem, som hører Herren til, og lad Verden ikke bedaaes længe med at hine Bygninger er Guds Templer, lad Verden faa at vide, at de tværtimod er Butikker, Handelshuse, hvor Mennesker for Betaling og til bestemte Priser kunne blive equiperede for Reisen til den fjerne Evighed. Luk disse Boder og hold op med de spædes Væddelse paa den Helligaands Vegne og med de 14-aarige Drenges og Pigers Beedigelse paa Skrømt imod Betaling, hold op med denne Afladshandel, med denne Uddelelse af Absolution paa Embedets Vegne til Vantroens Børn, denne Beværtning af festlig Frokost for Verden, der ligge i det Onde, denne Ødslen med det hellige for Svin.«³⁹

I maj 1859 averterer Sommer foredrag i brygger Christensens sal på hjørnet af Nørregade, noget fast lokale har han altså ikke. Knudsen nævner det af latinskolen lejede gymnastiklokale som stedet for hans møder: »Dér samlede han de »dyrekjøbte« om et forvirret og forlorent Foredrag, holdt med blød og bøjelig, aldeles bedaaende Stemme som han kunne modulere paa det vidunderligste, naar han indbød Forsamlingen med sit »Kom hjem, hjem, hjem, kom hjem.« Han kunde kurre og klukke, smutte med sin

Stemme, omtrent som naar man slaar Smut med en flad Steen over en rolig Vandflade. De dyrekjøbte Sjæle græd, som om de var piskede, hvad de ogsaa var og blev ved Sommers Behandling.«⁴⁰ Menigheden blev som nævnt opløst i 1860; hvad der blev af dens medlemmer, ved vi ikke; men det er klart, at Sommers virksomhed ikke har gavnet vækkelsernes omdømme i Horsens.

Planer om sognedeling

I 1859 gik Jens Ludvig Frederik Bagger af som kateket. Det gav anledning til, at byrådet ansøgte ministeriet om, at embedet måtte nedlægges til fordel for en skoleleder, som alene var pædagog. Men gejstligheden gik imod forslaget. Hvis embedet blev nedlagt, måtte byen efter dens mening deles i to sogne med hver en sognepræst og en hospitalspræst, der skulle hjælpe de andre og undervise i religion i Borgereskolen. Ministeriet resolverede da, at kateketembedet skulle bibeholdes.⁴¹

Emil Boesen efterfulgte Tetens som sognepræst 17. dec. 1861. Til residerende kapellan og hospitalspræst udnævntes Johannes Christian Faber, f. i Holstebro 8/3 1822 som søn af apoteker Henning Andreas Faber og Sophie Kirstine Horn. Han blev teologisk kandidat 1844 med første karakter, var huslærer nogle år, siden adjunkt i Viborg og fra 1854-62 kateket og leder af Den højere Borgerdrengeskole i Århus.

Biskop Brammer anbefaler ham til embedet som en brav og pligtopfyldende mand, der uden tvivl er mere begavet til præstegeringen end til kateketembedet. Hertil føjer han en udtalelse om de kvaliteter, han mener er ønskelige hos embedets indehaver. Foruden at have udadelige sæder og føre re-

en evangelisk lære bør han besidde 1) homiletiske talegaver, da han skal være prædikant for en købstadmenighed, 2) den takt, den forening af besindighed og selvstændighed, som man plejer at kalde konduite, og der i ualmindelig grad behøves i Horsens på grund af de derværende forhold, 3) gave til at være sjælesørger for gamle og syge, da den residerende kapellan tillige skal være hospitalspræst og 4) mere end almindelig videnskabelig dannelse, da der i byen findes en lærd skole, for hvis lærere det er ønskeligt, at byens præster ei står tilbage i denne henseende. Disse egenskaber besidder Faber, om end ikke i nogen udmærket grad, så dog i så høj grad, at han agtes meget velegnet til embedet. Ved visitatsen i 1862 konstaterer Brammer, at Faber er faldet godt til i byen.⁴²

Tetens' afsked gav imidlertid anledning til de første overvejelser om det formålstjenlige i at dele Horsens i to sogne. Det var borgmester Jessen, der havde efterfulgt Ræder i 1859, som i et brev til amtsprovst Høegh-Guldberg rejste spørgsmålet i 1860. Han foreslog, at Horsens blev delt i to sogne med hver sin sognepræst og sin kirke: Vor Frelsers og Klosterkirken. De fornødne midler kunne skaffes ved at erstatte højtids-ofret og ofrene for ministerielle forretninger med et fast årligt beløb gennem ligning på borgerne. Provsten sendte forslaget videre til de højere instanser med en anbefaling og foreslog at lade en rådstueforsamling udtale sig om tanken.

Ministeriet svarede, at det kunne bifalde en deling, men det ønskede at få en detaljeret plan med oplysning om indtægternes fordeling mellem de to sogne. Det så helst, at højtids-ofret og de accidentielle indtægter

ved de ministeriale forretninger blev bevareret, men fandt det rigtigt, at en rådstueforsamling tog stilling til en forhøjelse af de ubetydelige præstepenge. Høegh-Guldberg bad derefter borgmester Jessen og pastor Boesen om at udarbejde det af ministeriet ønskede forslag.

Det blev skrevet af Boesen, som i febr. 1861 sendte det til Høegh-Guldberg. Det var heldigt, at byen havde to store kirker, men desværre lå begge i den østre del af byen, hvilket skabte vanskeligheder for en naturlig deling i to sogne. Boesen foreslog, at man trak en linie fra Amaliegade gennem Kattesund, Nørregade, Rædersgade over Allégade gennem Beringsgaden, således at hvad der lå syd for denne grænse kom til at udgøre Klostersognet. Området nord for linien, indbefattet torvet og Pustervig, der lå lige ved kirken, skulle høre til Vor Frelsers sogn. Det sydlige sogn ville få 4.686 indbyggere, Vor Frelsers 3.870, men forskellen ville blive udlignet i løbet af nogle år, da byens udvikling foregik mod nord.

Boesen fremlagde derefter sine overvejelser om de to sognepresters forhold til kommunale og kirkelige bestyrelser; også de fornødne ændringer i gudstjenesterne fik en udførlig behandling. Af større interesse for delingens vedtagelse er imidlertid de økonomiske konsekvenser af den. Det var fornødent at forhøje præstepengene betydeligt. Deres samlede sum måtte mindst være 2.000 rd. »Men naar det tages i Betragtning, at en stor Del af Byens Indvaanere ikke yde Præsterne noget Offer, og at Menigheden vil komme til at bespare, hvad den nu skal give en af dem i Offer og Accidentser, vil dog den virkelig forøgede Udgift ikke blive stor, men Udgiften anderledes for-

delt, idet de, der nu yde Høitidsoffer kun kommer til at ofre til den ene af Præsterne, og de, der ikke ofrer, vilde komme til at tage Del i Udredelsen af Præstepengene. Men da fremdeles tages i Betragtning, at det er et betydeligt Arbejde, der hører til Embederne, naar der kun er 2 Præster i en saa stor Befolkning, som den, der findes i Horsens, og at der vil komme til at hvile betydelige Byrder paa Embederne, maa det ansees hensigtsmæssigt og overensstemmende med Billighed paa den angivne Maade at forhøje Præstepengene.«

Til disse udgifter kom endvidere, at det nye sogn måtte have sin egen kordegn, organist og kantor. Endelig var en restaurering af Klosterkirken nødvendig. Kirken ejede en formue på 35.675 rd., Svanes legat, der i disse år blev udbetalt med 400 rd. af fundatsen, og den havde en tiende af 15 tdr. rug, 15 tdr. byg og 24 tdr. havre. Dens jorder var bortlejede indtil 1864 for 865 rd. Alt i alt beregner Boesen den årlige indtægt til ca. 2.900 rd. Udgiften var for tiden 1.200 rd. og ville blive forøgede med fast løn til organist og kordegn med 230 rd. For at kirkens formue ikke skulle »formeget medtages« bør der lånes 16.000 rd. til reparation af Klosterkirken; det ville med renter og afdrag beløbe sig til 1000 rd. årligt.

Boesen slutter sin redegørelse med at give sin principielle tilslutning til sognedelingen, men han forbeholder sig at tage under overvejelse, hvorvidt han kunne gå ind på, at planen blev gennemført i hans embedstid!

Boesens forbehold i forbindelse med de øgede økonomiske byrder sognedelingen ville lægge på byen, er nok grunden til, at sagen blev henlagt. I hvert fald regner Boesen ikke med nogen deling i nær fremtid.

Parti fra Mælketorvet, hvor prædikanten Mogens Sommer holdt nogle af sine »omvendelsesmøder« i årene 1857-60.

Foto i Horsens Byarkiv.

Han sendte biskoppen et forslag i febr. 1861 om en ny fordeling af arbejdet mellem sognepræst og kapellan. Men da Boesen ikke kunne gå med til de ændringer, biskoppen foreslog, blev også denne sag henlagt.⁴³

I jan. 1863 udnævntes Boesen til stiftprovst i Århus. Menigheden hædrede ham ved at indsamle penge til et legat, der fik navnet »Stiftprovst Boesens legat«. Efter Boesens ønske skulle midlerne fra det gå til en værdigt trængende enke eller et forældre-

løst pigebarn, der ikke nød fattigunderstøttelse.⁴⁴

Menigheden 1863-1884

De kirkelige embeder

Pastor Boesens udnævnelse til stiftprovst i Århus udløste som nævnt en adresse om at blive fri for en grundtvigsk sognepræst. Initiativtagerne var fire ansete mænd: Major

H. Harboe, ridder af Dannebrog og medlem af skolekommissionen, kammerråd, prokurator Peder Hansen, medlem af Skanderborg amtsråd, distriktsfysikus A. Black og justitsråd J.P. Holst, formand for borgerrepræsentationen. Adressen samlede som omtalt 235 underskrifter fra det bedre borgerskab. Den var rettet til Kultusminister, biskop dr. theol. D.G. Monrad og indeholdt bl.a. følgende passager:

»Da Sognepræst Embedet for Horsens Kjøbstad for Tiden er ledigt, og da der i denne Menighed leves et sundt, religiøst christeligt Liv, saa er det naturligt, at Tanken idelig beskjæftiger sig med det Spørgsmaal: Hvem mon vi nu skulle have til Sognepræst...

Det er Deres Excellence bekjendt, at der trindt omkring i Landet findes Præster og Skolelærere, som drive et slags Afguderier med »gamle Grundtvig«, som forkynde hans vistnok i det hele noget dunkle Lære som den ene fornødne saliggørende, som undertiden ogsaa gaae saa vidt at de ville have Religionsbøgerne – Bibelen med – brændte, og som i deres eensidige Iver stundum have bearbejdet Folk i aandelig Henseende, saaledes, at selv vore Daareanstalter kunne afgive Vidnesbyrd derom...

Hensigten med disse Linier er at bede Deres Excellence, forsaa vidt det staaer til Dem, at Horsens Menighed maa blive forskaanet for en Sognepræst af den grundtvigske Skole.

Vel vide vi, at det er vanskeligt for den, der ikke som Alvidende kan skue Menneskets lønligste Tanker, at sige, hvem der bør eller ikke bør henregnes til de saakaldte Grundtvigianere, men der gives dog Personligheder, der er saa udprægede i den

nævnte Retning, at der ikke lettelig kan tages Fejl af dem.

Sluttelig tillade vi os at bemærke, at dette Andragende ingenlunde maa forstaaes som om vi ville kaste Skygge paa Biskop Grundtvig; vi holde os gjerne forvissede om, at han ikke bør tilregnes de Udskeielser, hvori mange af hans Tilhængere gjøre sig skyldig.«⁴

Den lokale grundtvigianisme var især repræsenteret af pastor Fog i Skjold, der sikkert var ret ensidig i sin forkyndelse, men næppe fanatisk. Derimod var der grundtvigske røster, som nok kunne forskrække den borgerlige kirkelighed med sine krav om løsning af sognebåndet, afskaffelse af præsternes pligt til at forkynde i overensstemmelse med kirkens bekendelsesskrifter, som angreb konfirmationen og altergang sammen med »de vantro« m.m.²

Monrad imødekom ansøgernes ønske ved at udnævne sognepræsten i Asserballe på Als *Frederik Ludvig Bang* (d. 30/3 1863).³ Bang var født i København 19/1 1816 som søn af conferentsråd, professor dr. med. Oluf Lundt Bang og Henriette Louise Aamodt. Familien var adelig og hørte til de kulturelt førende i København. Oluf Lundt Bang var stedbroder til I.P. Mynster og derved knyttet til de kirkelige og litterære kredse i datidens åndsliv.

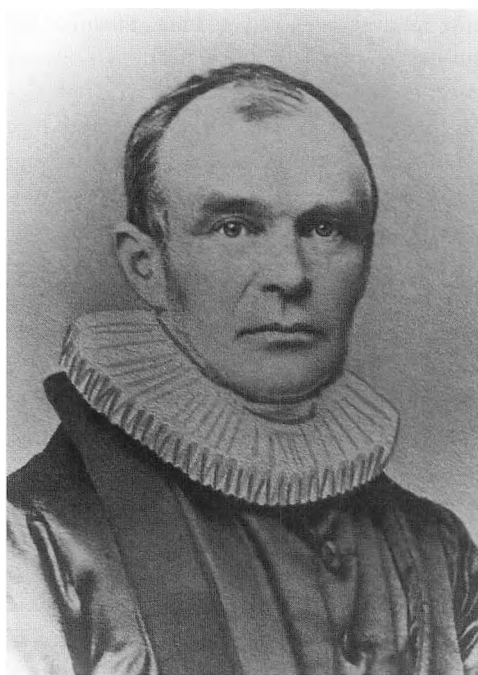
Frederik Bang blev student 1833 og teologisk kandidat i 1839. De følgende 11 år hengav han sig til æstetiske studier og foretog flere rejser til udlandet; men i 1850 giftede Bang sig med Thora Elisabeth Salomine Black, datter af postmester Herman Dyssel Black i Præstø. Det var sikkert grunden til, at han nu søgte stillingen som præst i Asserballe.

Bang befandt sig godt på Als. Han nød den smukke natur og yndede at ride på besøg hos sine kaldsfæller på en stor sort hest og iført langskødet frakke! Alsingerne tog vel imod ham, han havde god kirkegang, selv om hans prædikener nok kunne ligge over jævne bønders fatteevne, men han søgte at lempe sig efter »de flestes Forstaaelse«. Biskop Hansen var dog enig med ham i, at han ville være mere på sin plads i en købstadmenighed, »hvilket maa anses for en ligefrem Følge af hans hele Dannelsen«.

Til dette kom, at Asserballe var et lille sogn med beskedne tiendeindtægter, og embedet var tilmed belastet med en enkepension. Bang var upraktisk og en dårlig økonom, der måtte forøge sin gæld. Fra 1857 begyndte han at søge bort; men først efter talrige ansøgninger lykkedes det ham som nævnt at komme til Horsens.

Familien bosatte sig i den smukke gård på Søndergade 41 (senere kaldt »Brænderigården«). I dens port er anbragt en mindetavle over sønnen Herman med følgende indskrift: »Digteren Herman Bang levede her Barndomsaarene 1864-68. Barndomsdage/jeg vil kalde jer tilbage«. Frederik Bang var ved sin ansættelse 47 år, en mand i sin bedste alder. Fysisk holdt han sig i form ved ridning, men han led meget af hovedpine og nervegigt, af sind var han manio-depressiv. Hans omgangskreds var naturligt nok de dannede kredse i byen, og han befandt sig vel i Horsens. Men embedet var krævende og han sled sig op ved talrige besøg hos fattige og syge i sognet.

Biskop Brammer skildrer Bang som »ualmindelig begavet som Prædikant og Sjælesørger. Baade Ældre og Yngre veed han at tiltale af sit Hjertes Fylde.« Også hans nær-

Frederik Ludvig Bang (1816-1875), forfatteren Hermann Bangs far, var sognepræst i Horsens 1863-72.

Foto i Horsens Byarkiv.

meste overordnede, provst Høegh-Guldberg, er meget anerkendende: »Pastor Bang ... er en meget velbegavet Prædikant og en for sin Menighed varmtfølede Mand, hvem det ikke blot er lykkedes at samle og fastholde en betydelig Tilhørerkreds, men i hvis Embedstid – hvad der vistnok i en Kjøbstad Menighed maa lægges end større Vægt paa – Nadvergæsternes Antal er i kendelig Tilgang.« Provsten nævner dog også hans under åndelig og legemlig overanstrengelse undertiden noget eksalterede tilstand, der en overgang har ført ham ud i sindssyge. Det sidste bekræftes af en erklæ-

ring fra overlægen ved St. Hans Hospital for sindssyge, prof. dr. med. Valdemar Steenberg, der bevidnede, at Bang havde haft flere, hurtigt helbredte anfald af sindssyge »fremkaldte ved en bestemt Foranledning og da navnlig dels Sindsbevægelser af depressiv Natur og dels sjælelig Overanstren-gelse.«

Bangs forkyndelse kender vi fra »Fire og tyve Prædikener«, som han i 1873 tilegnede Horsens menighed »i inderligste Savn og i hjertelig Kjærlighed.« I formel henseende er hans prædikener efter tidens sædvane temmelig lange (7-8 tætrykte sider). De er bygget over et tema fra dagens tekst, som belyses gennem talrige skriftord. Sproget er smukt med præg af digterisk inspiration, talen forløber som en strøm uden markerede inddelinger. Bang vil vække den enkelte til selvprøvelse og inderlighed i gudsforholdet, menighedens fællesskab om dåb og nadver omtales sjældent. Et enkelt citat (s. 126) fra en prædiken om bønnen kan give et indtryk af hans poetiske og personlige stil:

»Bønner er for mit Hjerte, hvad Regnen er for den tørre Jord, hvad Natteduggen er for den efter Dagens Hede hensygnende Plante. Bønner er det Kar, hvormed jeg øser af den evige Kjærligheds Væld fornyet Tillid, Haab, Frimodighed, Styrke, Hengivenhed i Guds Vilje; Bønner er den Vinge for min Sjæl, der, altsom den skyder frem og voxer, bærer mig høiere op over, lettere og lettere hen over det meget Tunge og Bitre og Smertelige, den Vinge, der fører mig saa hastigt, at Bekymringen maa blive langt tilbage, at Sorgen taber Veiret i den høie Luft. Gud *vil* ikke berøve mig den, indtil den taber sig i en evig Lovsang, og Verden *skal* ikke kunne berøve mig den,

indtil den har baaret mit Støv tilbage til Støvet, hvoraf jeg er taget.«

Efter et sjæleligt sammenbrud i 1869 begyndte Bang at søge et mere overkommeligt embede. 1872 blev han udnævnt til sognepræst i Tersløse-Skelbjerg sogne på Sjælland, men allerede 1875 døde han som sindssyg.

Den residerende kapellan *Johannes Chr. Faber* var meget virksom i det sociale arbejde, bl.a. i Asylselskabet og i Selskabet for værdigt trængende. Han samlede en lille, men trofast menighed om sin forkyndelse, der var »uden partiånd«. Hans afskedsprædiken i 1873 blev trykt i Horsens og solgt til fordel for børneasylet. Den handler om dømmesyge (Lk 6, v. 36-42), og Faber indskærper den kristne kærlighed, som udspringer af Guds frelse ved troen på hans tilgivelse, på Christi kors som soning for al synd. Han angriber den udbredte dømmesyge. Vi må for alvor og redeligt spørge os selv, om nu Guds kærlighed til os i Christo Jesu har smeltet det hårde og ukærlige hjerte og har gjort os milde og overbærende i vor dom.

Fabers år i Horsens var i øvrigt præget af store personlige sorger. Han mistede sin hustru i 1864. Derefter ægtede han i 1865 Sophie Eleonora Wolder, datter af postmester Wolder i Horsens, men hun døde allerede i 1871, hvorefter han giftede sig for tredje gang, med hendes søster Hansine Wolder, i 1873; samme år blev Faber forflyttet til Føllenslev-Særslev sogne som sognepræst.

Biskop Brammer benyttede præsteskiftet 1863 til at gennemføre den ændring i præsternes indbyrdes embedsforhold, han havde forhandlet med Boesen om. Det ske-

te ved et kgl. reskript af 22. juni 1863.⁵ Ved dette blev præsternes arbejde forenklet og kapellanen næsten ligestillet med sognepræsten. Desuden blev kateketens kirkelige arbejde nøjere præciseret.

De ordinære gudstjenester skulle nu forrettes vekselvis af de to præster og kun een præst fungere ved gudstjenesten. Barsedåb, vielser uden kongebrev og jordpåkastelse på søgnedage delte præsterne mellem sig ugevis. Menigheden havde frit valg mellem sognepræst og kapellan med hensyn til konfirmation, hjemmedåb, beretninger, ligtale og vielser ved kongebrev.

Angående indtægterne bestemmes: »Enhver af de to præster beholder for sig selv, hvad der bliver givet ham for Confirmationer, Hjemmedaabshandlinger, Beretninger, saavel som naar begge Præster indbydes ved Begravelser. Hvad der derimod ydes Personen ved Daab eller Daabpublication i Kirken, Barselskoners Kirkegang, Vielser og Begravelser, hvortil ikkun een Præst er indbudet, holder hver for sig Bog over, og den samlede Indtægt fordeles ugentlig saaledes, at Sognepræsten faar to Trediedel, kapellanen een Trediedel. Den residerende Kapellan, der tillige er Hospitalspræst, oppebærer alene de med denne Post forbundne Indtægter.«

»Begge Præster er Medlemmer af Skolekommissionen, Sognepræsten er Kommissionens Formand; den residerende Kapellan besørger som hidtil Secretairforretningen. Ligeledes har begge Præster Sæde i Fattigkommissionen; Sognepræsten som Formand. Den residerende Kapellan skal være pligtig til, naar det maatte blive paalagt ham af Vort Ministerium for Kirke- og Undervisningsvæsenet, at overtage Korrespondan-

cen i Fattigvæsenets Anliggender, Tilsynet med Regnskabsføringen og Listeføringen over de ydede Understøttelser, samt de øvrige Bestyrelsesforretninger vedkommende Fattigvæsenet, som nu paahvile Sognepræsten med Undtagelse af Formandskabet i Fattigkommissionen og Ledelsen af Forhandlingerne i denne.«

Endelig pålægges det kateketen, når de to præster har lovlig hindring, at forrette hjemmedåb; desuden at stå til rådighed under præsternes sygdom, indtil provsten kan træffe anden foranstaltning. Men de kirkelige forretninger, han skal udføre, må henlægges til en time uden for hans skoletid. Han prædiker på de tre store højtiders første helligdag til aftensang, og om vedkommende præst forlanger det, holder han prædiken på konfirmationsdage.

Kateketen var fra 1860 *Anders Herskind*, der betegnes som en kultiveret person af den højkirkelige retning. Han averterer i Horsens Avis (21/11 66) en bibellæsning, »om Gud vil«, og udsendte som sognepræst en bog med læsninger over menighedens stiftelse (Apostl. Gern. kapp. 1-6). 1857 blev han udnævnt til sognepræst i Bodelsker-Nexø. I hans sted udnævntes (18/6 67) sognepræst for Kosel menighed *Edvard Albert Baadh*, der var fordrevet fra Slesvig. Han virkede som kateket til 1882, da det endelig lykkedes byrådet at få embedet afskaffet. Baadh fortsatte imidlertid som byens første skoleinspektør indtil 1892. Han var en dygtig skolemand, men også stærkt engageret i kirkens sociale arbejde.⁶

Samtidig med den nye ordning af præsternes embedsforhold lykkedes det at få gennemført en modernisering af deres aflønning. »Præstepengene« forsvandt, og

Klosterkirken, som den så ud i årtierne før restaureringen i 1890erne.

Foto i Horsens Byarkiv.

man fik løst problemet med at få folk til at yde højtidsoffer. Et kgl. reskript af 22/5 1863 førte til byrådets godkendelse af, at højtidsotret til de tre præster såvel som det offer, der hidtil var givet den residerende kapellan for ministerielle forretninger, udført af sognepræsten, samt præstepengene måtte bortfalde for et tidsrum af 5 år imod, at der af kommunen blev udredet et beløb på 2.613 rd. årligt, som skulle søges dækket ved ligning på menighedens medlemmer.

Ordringen trådte i kraft jan. 1864 og blev forlænget i 1868 med en lille ændring. Tjenestepiger skulle hver betale 24 sk., de

ca. 200 karle i byen hver 48, det øvrige beløb fremkom ved, at de næringsdrivendes skatteportion blev sat op fra 4 sk. til 5. I 1869 betaltes 2 mk. af hver 100 rd. skatteindtægt.

De 2.613 rd. fordeltes med godt 1.400 rd. til sognepræsten, halvt så meget til den residerende kapellan og 500 rd. til kateketen; men det var naturligvis kun en del af deres indtægter. I skatteligningen for 1869 anføres Bang for 3.000 rd. Faber for 1600 og kateket Baadh for 1.200 rd. i indtægt.⁷

Kordegner, klokker og graver Carl Poulsen døde i jan. 1869. Embedet blev opslået med

en løn på 200 rd. fra kirken og anslåede accidentser til 500; men der skulle betales 60 rd. årligt til Poulsens enke. Såfremt den ansatte skulle forrette degnetjeneste ved Hospitalskirken (der var under ombygning) blev lønnen forøget med 40 rd. 30. juni 1869 ansattes forhenværende degn, organist og førstelærer i Graasten, *Carl Emil Olsen*, der ligesom Baadh var forjaget af tyskerne. Han var en meget respekteret mand, der udnævntes til kammerråd og Dannebrogsmænd.⁸

Organist og stadsmusikant Jens Peter Malling gik af i 1866. Embedet blev opslået med en løn på 150 rd. af kirken, 60 rd. af kærmerkassen og accidentser, der ansloges til ca. 130 rd. Dertil kom 200 rd. når pensionen til Malling ophørte; det gjorde den ved dennes død i 1869. 1867 udnævntes musiklærer *Christian Holm* til organist. Han synes at have begrænset sig til det orgelspil, som hørte til embedet. Stillingen som stadsmusikant blev ophævet 1869. Naturligvis blev der afholdt kirkekoncerter i Vor Frelsers kirke; men Holm nævnes ikke i forbindelse med dem. I gudstjenesten skete der en fornyelse i 1877 ved indførelse af Roskilde Konvents salmebogstillæg.⁹

Pastor Bang blev afløst af sognepræsten i Fredericia, dr.phil *Johannes Clausen* (fra 9/4 73).¹⁰ Han var født i 1830 som søn af den ansete professor og politiker H.N. Clausen og Birgitte Fransisca Swane. Ligesom Bang voksede han op i et hjem, der levede med i tidens kulturelle og kirkelige liv, og det satte sit præg på ham. Han var velbevandret i de humanistiske videnskaber og skrev flere kirkehistoriske bøger, deriblandt en disputats.

I teologisk henseende var Clausen tilhænger af Martensens forsøg på at forene

det humane og det kristelige til en helhed. Derimod var han en skarp modstander af de grundtvigske synspunkter – ikke uforståeligt, da det var mod hans far, Grundtvig rettede sit stærke angreb i Kirkens Gjenmæle (1825). Clausen skrev i 1874 et skrift mod Grundtvigs »Kirkespejl« og var også modstander af valgmenighedsloven (1868).

1857 ægtede han Charlotte Laurentze Margrethe Frimodt, en søster til pastor Rudolf Frimodt, der var en af de førende præster i den københavnske indremission. Som vi skal se, lå Clausen i sit kirkelige arbejde helt på linie med denne bevægelse; derimod havde han ikke megen sympati for den Vilhelm Beckske »Landmission«.

Clausen lagde megen vægt på det kirkelige embedes værdighed og kunne støde ved sin myndige og overlegne optræden, men selv hans modstandere (bl.a. Otto Møller) anerkendte hans retsind og forståelse af anderledes tænkende. Som prædikant var han i besiddelse af en afrundet fremstillingsform med sans for klarhed og harmoni, hvilket ikke hindrede en stærk appel til tilhørernes religiøse følelser, i Fredericia havde han rejst en ret stærk vækkelse.

Fabers efterfølger i 1873 blev kateket i Hillerød *Fritz Carl Emil Andersen*, men han døde allerede i 1875. I hans sted udnævntes *Ludvig Ferdinand Rømer* til residerende kappellan og hospitalspræst. Rømer var født i Rendsborg 2/3 1823, hans forældre var regimentskvartermester Ludvig Ferdinand Rømer og Terese Adelia Mourier. Han blev kandidat i 1854 og virkede derefter som lærer i København og senere i Vejle. Rømer var ugift, særdeles afholdt på grund af sin godgørenhed, men han samlede ikke mange tilhørere.¹¹

Kirkerestaureringer og en ny kirkegård

I 1862 ejede kirkerne en formue på omtrent 38.000 rd. Dens grundstamme bestod i legater, som var anbragt i jorder, der blev lejet ud, og under landbrugets fremgang gav de stigende indtægter. Dertil kom betalingen for kirkelige ydelser. Som nævnt faldt stolepengene bort i disse år; til gengæld steg salget af gravsteder og indtægterne af kirkelige handlinger på grund af menighedens vækst.

Den store formue skyldtes sparsommelighed hos kirkeinspektionen, fra gammel tid borgmester, sogneprest og kirkeværge. Den havde ikke gjort meget ud af kirkernes vedligeholdelse siden restaureringen af Vor Frelsers Kirke i 1790'erne. Men en lov af 19. febr. 1861 skærpede tilsynet med kirkerne, der i Horsens blev ført af provst Høegh-Guldberg, snedkermester A. Fischer og murmester P. S. Puch. Deres årlige syn var grundigt og ledsaget af en skarp kritik af inspektionens forsømmelighed.¹²

Det er formodentlig grunden til, at inspektionen i 1862 bestemte sig til en omfattende restaurering af Vor Frelsers Kirke. Den henvendte sig til en (unævnt) sagkyndig, hvis forslag den agtede at forelægge ministeriet. Med denne begrundelse afviste inspektionen synets krav om en større udbedring af kirkens mangler; det måtte vente til hovedreparationen. Kirkesynet fortsatte dog stædigt med at påvise mangler og fralagde sig til sidst ethvert ansvar for kirken, fordi inspektionen ignorerede dets forslag.

Foreløbig koncentrerede man sig om at gøre Klosterkirken brugelig, når Vor Frelsers Kirke blev lukket. Den var meget forfalden. Kirkesynet konstaterede i 1862, at korets gulv måtte delvis fornyes, nordre sidskibs fliser rettes op, og ventilationen til

gravene under gulvet bringes i orden. Det gamle og ubrugelige orgel og pulpiturerne burde fjernes for at bringe lys ind i kirken, epitafierne fæstnes, så de ikke faldt ned i hovedet på menigheden. Kirkestolene skulle repareres, samtlige vinduer burde fornyes, i hvert fald skulle der sættes nye ruder ind i stedet for de ituslåede! Endelig var det ønskeligt, om kirken blev kalket, men det var der ikke tid til, så man måtte stille sig tilfreds med en grundig rengøring.

I marts 1863 kunne Klosterkirken tages i brug, og Vor Frelsers Kirke blev lukket. Men det tog sin tid at komme i gang med restaureringen. Ministeriet havde i jan. 1863 forlangt et overslag over dennes omfang. Det har åbenbart ikke kunnet bruge inspektionens arkitekt, og inspektionen bad derfor ministeriet selv udvælge en. Det udnævnte bygningsinspektør V. Th. Walther til leder af restaureringen. Walther undersøgte kirken og afgav to forskellige forslag til istandsættelsen indbefattet anskaffelse af et nyt orgel. Der ene var på 20.469, det andet på 13.138 rd. Krigsforholdene sinkede imidlertid sagen, og ministeriets resolution lod vente på sig.

Først i foråret 1865 kunne der holdes licitation over arbejdet.¹³ Som lokal tilsynsførende havde Walther valgt ingeniør J. Chr. Clausen. De største arbejder gik til håndværkere i Horsens: Murmester A. Fussing, tømmermester J. Christensen og snedkermester A. Fischer. Fabrikant Stallknecht leverede et varmeapparat til 2.200 og orgelbygger Gudme i Svendborg et nyt orgel til 4.500 rd. Af andre vigtige nyanskaffelser må nævnes en døbefont af granit til 88 rd., en alterkalk af nysølv (ved sølvvarefabrikant V. Christensen) til 50 rd. og endelig blev det

gamle nicheformede alter med billeder fra Jesu lidelseshistorie erstattet af et nyt alter, der var prydet med en enkel opsats med et kors, bag hvilket apsis trådte tydeligt frem.

Restaureringen var grundig, men pietetsløs over for kirkens arkitektoniske karakter. Dens mure dækkedes af et tykt lag cementpuds, som fuldstændig skjulte de oprindelige enkeltheder i murværket. Hiernøes pulpiture blev rykket tilbage mellem pillerne, den øverste del fjernet, og det tilbageblevne ombygget i gotisk stil for at svare til de store spidsbuede vinduer fra 1852.

Søndag d. 23. dec. 1866 kunne kirken genindvies. Begivenheden fik en udførlig skildring i Horsens Avis (24/12):

»Vor Frelsers Kirke her i Byen, der har undergaaet en gennemgribende Restauration, blev igaar høitidelig indviet af Stiftets Biskop, Dr. Theol Brammer, i Overværelse af en talrig Forsamling, der ganske havde fyldt Kirken. Hs. Høiærværdighed, der havde taget Plads paa Prædikestolen, tog Evangelisten Johannes Ord: »Men Indvielsesfesten indtraf i Jerusalem, og det var Vinter, og Jesus gik omkring i Templet udi Salomons Buegang« til Udgang for sin Tale, idet han i denne betonedede, at naar Herren var tilstede ved hiin Indvielsesfest i Jerusalem, maatte han ogsaa paa denne vor Indvielsesfest være tilstede iblandt os. Sluttelig indviede Biskoppen særligt Døbefonten, Alteret og Alterkanden og nedbad Himlens Velsignelse over Præsterne, som skulde forkynde Guds Ord, over Menigheden, som skulde modtage det, og over enhver kirkelig Handling, som maatte foregaae i dette Guds Huus. Derefter talte Sognepræsten, Pastor Bang, over Høimesstexten (Joh. Evangeliet I, v. 16ff) og dvælede særligt ved det Haab,

Interiør fra Vor Frelsers kirke efter den omfattende istandsættelse i årene 1864-66.

Foto i Horsens Byarkiv.

at Forkyndelsen af Guds Ord ikke maatte lyde som Raab i Ørkenen, men at den Kreds, som havde samlet sig om det, stadig maatte forøges. Til Slutning takkede han Biskoppen for dennes herlige Indvielsestale, Bygmesteren for det smukke værk, han havde skabt, og alle dem, der havde arbejdet med paa det, for den Dygtighed, hvormed det var udført. Det høitidelige Præg, som hele Handlingen bar, forhøiedes endmere ved den smukke Psalmesang, der udførtes af et Kor af Damer og Herrer.«

Bladet går derefter over til en grundig skildring af kirkens nye udseende.

I kirkens regnskab anføres arbejdet til 19.232 rd., hvoraf størstedelen blev betalt ved et lån i Sparekassen på 12.000 rd. Professor Walther havde i 1865 fremlagt en plan for en restaurering af Klosterkirken; men det var der ikke råd til, Klosterkirken brugtes jo også kun til begravelser.¹⁴

Dertil kom, at nye påtrængende udgifter meldte sig i 1869. Det viste sig, at den udvidelse af kirkegården, som blev foretaget 1858/60, ikke var tilstrækkelig. Folketallet steg med ca. 1600 i det næste tiår og var i 1870 oppe på 10.501. Inspektionen mente, at den bedste løsning på problemet var en udvidelse mod nord ved at indlemme et areal, der tilhørte Fattigvæsenet, naturligvis mod erstatning andetsteds i kirkens jord. I august 1869 henvendte den sig til byrådet om sagen og fik tilslutning til forslaget. Kirkeværgen, sagfører O. Olsen anslog kirkens udgifter til en første udvidelse med 1 td. land til mellem 3.000 og 3.500 kr., »indhegnet, beplantet og i komplet stand«, og antog, der ville være plads nok til nye grave, når de ældre efterhånden blev indløst.¹⁵

Dermed synes sagen afgjort. Men så rejste der sig indsigelser fra borgere, som mente, at grundvandet ville blive forurenede af de nye grave. Stemningen i byrådet skiftede, selvom borgmester Jessen stadig gik ind for inspektionens forslag. Flertallet ønskede en ny kirkegård og Jessen foreslog da, at man spurgte en sagkyndig i vandforholdene til råds. Han nævnte stadsingeniør prof. Kolding, men det er tvivlsomt om denne afgav en betænkning; derimod udtalte distriksfysikus Black sig.

Fysikatet gav de bekymrede medhold, og byrådet nedsatte da et udvalg (27/10), der skulle finde en egnet plads for en ny kirke-

gård. Det afgav betænkning 24. marts 1870. Et flertal gik ind for at lægge den på matr. 20 a syd for Sundvejen (overfor gartner Bøghs ejendom) – Matriklens ejer var præsteembedet, men den kunne mageskiftes med kirkens jord nord for Sundvejen.

Det var et nederlag for inspektionen, men byrådet kunne naturligvis kun henstille til de kirkelige myndigheder. Det var dem, der skulle betale, og som havde afgørelsen. Foreløbig tog inspektionen sagen med ro. Det var dyrt at opsigte lejeren af nævnte matrikel i utide, og dertil kom, at inspektionen forventede, at disse års diskussion om oprettelse af et vandværk i byen ville resultere i, at dette ville blive bygget i nær fremtid. Dermed ville problemet med det forurenede grundvand formentlig være løst.

En udvidelse kunne dog ikke vente i ubegrænset tid. I juli 1872 meddelte inspektionen byrådet, at det var uundgåeligt at skaffe gravpladser; men et mageskifte kunne først komme i stand til Mikkelsdag 1873. Derfor foreslog den som en nødløsning, at man erhvervede en jordlod på 13.760 kv. alen nord for Assistentkirkegården.

Forslaget blev afvist af byrådet. I stedet forhandlede dets udvalg på egen hånd med lejeren af matrikel 20 a, som tilbød at afstå $\frac{1}{3}$ af det forpagtede areal for 300 rd. Derved kunne kirkegården anlægges i løbet af efteråret. Jessen bøjede sig for flertallet.

Men der var mange borgere, som støttede inspektionen i ønsket om en udvidelse af den gamle kirkegård. De indsendte en adresse med 330 underskrifter for denne løsning. Den blev imidlertid mødt med protester fra byens læger, og byrådet fastholdt sin afgørelse. Det henstillede til inspektionen, at den straks erhvervede 5-6

tdr. land og gik i gang med anlægsarbejderne.

Det gjorde inspektionen ikke. I dec. 1872 videresendte den en forespørgsel fra ministeriet til byrådet om, hvorvidt et vandværk kunne ventes oprettet i nærmeste fremtid. Byrådet svarede, at det kunne man ikke svare på! Derefter stillede ministeriet sig afventende.

Imidlertid besluttede byrådet 17. febr. 1874 at købe Egebjerg Mølle og dér opføre et vandværk. Derved blev brøndene overflødige, og inspektionen måtte antage, at en udvidelse af Assistentkirkegården kunne ske uden fare for sundheden. Men en erklæring fra fysicus gik igen imod dens ønske. Han mente, at man måtte have vished for at ethvert gårdsrum i byen fik vand fra vandværket, før han kunne anbefale en udvidelse. Der kom stadig ikke nogen resolution fra ministeriet, og da inspektionen ikke turde vente længere, sendte den i foråret 1875 en anmodning til ministeriet om at få godkendt fornødne midler til indretningen af den nye kirkegård. Samtidig gik man i gang med dræning, planering og indhegning af 5-6 tdr. land, men ventede med opførelsen af et kapel og en bolig til graveren, indtil tilladelsen forelå.

Men i stedet for den ventede tilladelse kom d. 7 okt. 1875 en meddelelse om, at kirkeministeriet havde sendt sagen til justitsministeriet med en indstilling om, at den tidligere begærede udvidelse af kirkegården kunne tilstedes, nu da vandværkets opførelse var i gang! Hvad inspektionen tænkte ved denne, kan man kun gætte sig til! Men Ministeriets beslutning kom naturligvis for sent. Kirkegården var faktisk anlagt. Inspektionen sendte 9. okt. et overslag

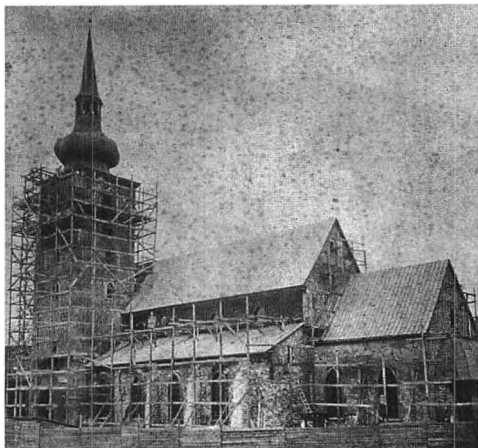
over omkostningerne til ministeriet – 23.633 kr. – og besluttede at tage kirkegården i brug 3. december. Ministeriet måtte bide i det sure æble og gav 10 dec. tilladelse til at nedsætte ligene foreløbig(!) og endelig kom d. 22 dec. godkendelsen ledsaget af en kraftig næse til inspektionen for dens selvtægt. 15. juni 1876 kunne pastor Clausen indvi kirkegården med kapel og graverbolig ved en enkel højtidelighed.¹⁶

Kirkeinspektionens stædige kamp for den billige løsning var begrundet i, at en reparation af Vor Frelsers Kirkes ydre og på længere sigt en restaurering af Klosterkirken var nødvendig. Kirkeværgen anfører i Horsens Avis, at man i stedet for de 3.000 til 3.500 kr., en udvidelse af kirkegården ville have kostet, nu måtte betale ca. 24.000 kr., hvortil kom tab af en årlig leje på ca. 520 kr., og renten af de 24.000 kr. Når dertil regnes tilsynet med kirkegården og dens renholdelse (ca. 800 kr.) nåede han op på en merudgift af ca. 2.280 kr. årligt.¹⁷

Initiativet til en reparation af Vor Frelsers Kirkes ydre blev taget allerede i 1873. Kirkesynet konstaterede, at kirkens tårn og sydside var temmelig medtaget og bad inspektionen kontakte bygningsinspektør Walther om sagen. Denne sendte i august inspektionen et udførligt forslag til en restaurering ledsaget af en beregning over omkostningerne, som han anslog ville blive på godt 9.790 rd.¹⁸

Med sit forslag tilsigtede Walther ikke blot at udbedre kirkens mangler, men også at føre den tilbage til dens oprindelige romanske stil, som var blevet udvisket af senere reparationer.

Inspektionen gik ind for Walthers forslag, men det måtte udskydes af økonomi-

På dette noget afblegede foto ses Vor Frelzers kirke under den ydre restaurering i 1879-80.

Foto i Horsens Byarkiv.

ske grunde. Først i 1877 sendte inspektionen Walthers forslag til ministeriet med anmodning om, at byggeriet blev strakt over 4 år og kirkens nordside blev stående uforandret.

Der førtes forhandlinger med professor Walther om, at han skulle lede arbejdet med stadsingeniør H.C. Hansen som konduktør. Det sidste afviste han med den begrundelse, at Hansen ikke var arkitekt (han var tidligere overbanemester), og forresten havde forlangt for lidt i honorar!¹⁹ Senere afslog han, fordi han ikke havde tid. Ministeriet henvendte sig i dec. 1878 til professor H.B. Storck, der erklærede sig villig til at udføre restaureringen efter Walthers plan på betingelse af, at han selv valgte konduktør. Derefter kunne stiftøvrigheden i febr. 1879 meddele inspektionen, at ministeriet havde godkendt istandsættelsen, der ansloges at ville koste ca. 20.000 kr., dog kunne det ik-

ke approbere en ændring af de spidsbuede vinduer til rundbuede og forlangte, at også den nordre side af kirken skulle tages med i restaureringen. Ministeriet bifaldt, at der blev anskaffet et nyt ur til ikke over 2.500 kr. Konduktørens honorar skulle være på 150 kr. om måneden, mens bygningsinspektøren skulle have 300 kr. for det første år, hvortil kom godtgørelse for rejser, ekstrapaginger og lign.

Derefter skrev inspektionen til prof. Storck, der valgte arkitekt H.F.J. Estrup til konduktør. Ved licitationen i april overdroges murerarbejdet til murmester J. Krabbenhøft i Horsens, men han fuldførte ikke; Estrup fandt ham forsømmelig og fratog ham arbejdet i okt., hvorefter dette fortsatte på Krabbenhøfts regning under murmester Bjerre, ligeledes Horsens. Krabbenhøft fik 2.753 kr. 75 øre for det arbejde, han havde udført, men herfra blev fratrukket 1.065 kr. og 42 øre på grund af de højere priser, som murmester Bjerre forlangte for det resterende arbejde.²⁰ Krabbenhøft forsvarede sig i Horsens Avis og klagede til pastor Clausen i et brev, hvori han erklærede sig ruineret. Om Estrup havde ret i sin bedømmelse af hans dygtighed, får stå hen; men der viste sig faktisk revner i tårnet 1883!

Arbejdet forløb ellers planmæssigt.²¹ I august fik Storck lov til at erstatte de spidsbuede vinduer med rundbuede. En smuk sokkel af granit, 14 tommer høj, blev lagt om hele kirken med undtagelse af tårnet og vestsiden.

Den øverste del af gavlen på kirkens vestside blev ombygget og et spidsbuet vindue i midten af denne taget ned for at give plads for et betydeligt større. Portalen blev lukket af en dobbeltdør og fik et vindue foroven,

som gav lys til denne del af kirken, der var temmelig mørk på grund af overbygningen til orgelet. Foran portalen anbragtes et lavt jerngitter. Urskiverne på tårnet blev noget større, og de, der vendte mod syd og vest, gjordes transparente ved tykt matslebet engelsk glas, indlagt i støbte jernringe, mens de to andre blev lavet af galvaniseret jernplader. Et nyt urværk med slagværk »saavel til fuld Kvartérslag og bevægelige Viser« (!) blev anskaffet. Det viste sig under restaureringen, at den næststørste af kirkens klokker var revnet og måtte i lyden afstemmes efter nr. 1 og 3. Den blev omstøbt af Stallknecht. De to mindste belastede tårnet unødigt, den næstmindste blev derfor hensat til Klosterkirken og den mindste, der var ubrugelig, solgt til fordel for kirken.²²

I koret blev de to uforholdsmæssigt store spidsbuede vinduer erstattet af 4 mindre rundbuede, to på hver side. Apsis forhøjedes med 2 alen, og gesimsen fik en rundbuefrise svarende til den på korets sydside. Over præsternes indgang anbragtes et lille rundt vindue, der gav lys til koret bag alteret. Endelig fjernede man det kuppelformede tag over apsis til fordel for en muret blytækket kam. En indsender i Horsens Avis opfordrede til at fjerne den såkaldte »Rytterstol« (hvor det slesvigske kyrassérregiment havde fået anvist plads); det var nordskibets apsis, som er opført af gule mursten og nok kan virke som en senere tilbygning. Men Estrup henviste til, at der havde været en apsis på det sydlige sideskib og var ikke sikker på, at »Rytterstolen« ikke var oprindelig.

24. okt. 1880 kunne kirken igen tages i brug. Restaureringen havde da kostet over 30.000 kr. Der var imidlertid opstået et stærkt ønske om at få den lille spidsbuede

indgang på tårnets sydside erstattet af en anseelig portal.²³ Det ansloges til at koste mellem 1.000 og 1.200 kr. Kirken havde ikke råd, men pastor Clausen indkaldte til et møde på rådhuset, hvor han forelagde sagen for ca. 50 tilhørere, der straks tegnede sig for 600 kr. og dermed var ombygningen sikret. Arbejdet blev dog mere kompliceret end først antaget, fordi man bag murværket stødte på ældre bygningsrester, der måtte undersøges. Prisen blev derfor ca. 1.800 kr, men det lykkedes den energiske kirkeværge, sagfører Olsen, at få beløbet ind. Den nye portal beholdt den spidsbuede blinding som indramning, men var ellers præget af samme romanske rundbuer som på koret. Januar 1881 var kirken færdigbygget.

Vor Frelses Kirke fremstod nu som en smuk kirke på overgangen fra romansk til gotisk stil. Kommunen bidrog på heldig måde ved at befri kirken for en hjørnebygning ved kirkens østende; det var et værts-hus, som ikke blot udgjorde en brandfare, men også var til ulempe for gudstjenesten. Desuden bekostede byen en mur og et plankeværk nord for kirken.

Kirkelige aktiviteter

»Sjælesorgen er det vigtigste og betydningsfuldeste i Præstens Virksomhed baade for Tid og Evighed«, siges der i adressen til kulturminister Monrad i 1862, men med to præster til at betjene en befolkning, der i 1881 talte godt 13.000 sognebørn, var det umuligt for præsterne at tage sig af hvert medlem af menigheden. I en diskussion med bogtrykker Arnold Jørgensen, der i byrådet havde anført, at præsterne ikke havde mere at bestille, end at de nok kunne overtage kateketens tilsyn med skolerne og der-

Johannes Clausen (1830-1905) var i årene 1873-84 sognepræst i Horsens og derefter til sin død biskop over Århus stift.

Foto i Horsens Byarkiv.

ved spare byen for 400 kr., skriver pastor Clausen om sjælesorgen:²⁴

»Jeg har i mit første Stykke ikke omtalt den (Sjælesorgen) af følgende Grund: For det første, fordi Præsterne i en By som Horsens, hvor de ministerielle Forretninger, om Vinteren dobbelt Konfirmandundervisning, foruden Protokolføring, Paategning af alle Slags Attester samt mange andre højst forskellige Forretninger lægge Beslag paa Tiden, desværre langt fra kunne komme til

at bruge deres Kræfter i Sjæleplejens Tjeneste, saa meget som vi ønskede; derfor kan »Sjæleplejen« her lige saa lidt som i andre større Kjøbstæder betragtes som den, der mest lægger Beslag paa Præstens Tid.... Skal »Sjæleplejen« kunne trives bedre end hidindtil, behøvede vi snarere Forøgelse af gejstlig Kraft, thi stundom kan »Præstegjeringen være overvættets besværlig«, ikke mindst under Nødsstandstider som de, der flere Gange har været i Horsens. Siden 1818, da Kateketposten oprettedes, er Folkemængden nemlig tiltagen med næsten det tredobbelte, og Præsternes Arbejde steget omtrent i samme Forhold, hvad klart vil blive indlysende ved Hjælp af nedenstaaende Oversigt fra tre forskellige Perioder. I 1818: 121 Fødsler, 117 Dødsfald, 35 Vielser, 70 Konfirmerede; i 1853: 251 Fødte, 169 Døde, 27 Viiede, 131 Konfirmerede; i 1875: 380 Fødte, 256 Døde, 99 Viiede, 210 Konfirmerede.«

De mange kirkelige handlinger gav naturligvis mulighed for samtale med de pågældende, især ved sygebesøg og dødsfald; dertil kom talrige henvendelser fra nødlidende, præsterne indtog jo en central plads i den sociale forvaltning; de var desuden hyppige gæster på de milde stiftelser, som i denne tid udvides betydeligt. I det hele taget tog omsorgen for de fattige og nødstedte et stort opsving i disse år, efterhånden som arbejderklassen tog til. Der var stor offervilje hos de bedre stillede, og præsterne fik god støtte både økonomisk og arbejdsmæssigt af behjertede lægfolk i menigheden.

Horsens Hospital, som under forstander J. Chr. Hjerrilds dygtige ledelse var blevet ret velhavende, gennemgik i denne tid en omfattende udvidelse og restauration.²⁵

Tværbygningen forhøjedes med en etage og en forstanderbolig opførtes i haven. I 1876 blev der i en ny bygning oprettet en afdeling for 14 »pensionærer«, så stiftelsen i alt rummede 38 personer. Adgangen til pensionærpladserne skulle stå åben for »den dannede Middelstand«; dermed indledtes en højnelse af det sociale niveau på hospitalet. Dette blev muligt ved opførelsen af »Horsens Fattigforsørgelses Anstalt« i Stephansgade 1873.

I 1868/69 blev kirkesalen i hospitalet restaureret for ca. 2.500 kr. af civilingeniør J. Chr. Clausen. Herom skriver Horsens Avis:

»Den, der har besøgt Kirken i dens gamle af Hvidtekalk og Perlefarve bestaaende Paaklædning, skal nu vanskelig kunne genkende den i dens nye, forherligede Skikkelse. Hvad der mest tildrager sig Opmærksomheden er den nye Altertavle, hvis smukke Form i gothisk Stil gjør et særdeles tiltalende indtryk. Af den tidligere Altertavle, der havde Form af en Slags Kasse med to Laager, er benyttet det der forefundne Billedskjærerarbejde: Moder Maria med Jesusbarnet, som nu er anbragt i Midten af den nye Altertavle, samt fire mindre Grupper (Mariae Bebudelse, Jesu Fødsel osv), der er anbragte paa Sidepartierne. Disse Billedskjærerarbejder, der skrive sig fra den katholske Tid, ere blevne befriede for de forskjellige Lag af Forgyltning og Perlefarve, hvormed de i Tidens Løb ere blevne oversmurt, og fremtræde nu i deres egentlige Egetræsskikkelse. Paa Siderne af Alteret, der ligeledes er blevne fornyede og forskjønnede, er bleven anbragt lukkede Stole for Præsten og Degnen. Den samme smukke Egetræsmaling og Forgyltning, som pryder Altertavlen, de nye Stole langs Siderne og iøvrigt alt Træværket, er ogsaa anvendt paa

Prædikestolen. Loftet, der er net dekoreret, er bleven prydet med Firkantede Fordybninger, eller, som det hedder, i Kunstsproget, kassettoneret. Kirken har ved Siden af disse Forskjønelser ogsaa modtaget en lille Udvidelse, idet der over Indgangen er anbragt et Galleri.«

Også Børneasylet kunne udvide.²⁶ Dets ejendom i Borgergade (nr. 17) blev i 1862 indrettet til at kunne tage 60 børn. M.G. Nitschke og hustru havde i deres testamente 1847 betænkt asylet med 6.000 rd., som skulle bruges til et nyt hus. Det blev virkeliggjort i 1876, da civilingeniør J. Chr. Clausen opførte en statelig bygning til børnene i Allegade (nr. 13) med plads til 100 børn foruden bolig til asylmoderen og en medhjælperinde.

Asylselskabets bestyrelse bestod af 6 herrer og 12 damer fra det bedre borgerskab og havde den residerende kapellan som formand. I 1869 modtog baronesse Elise Krag-Juel-Vind Arenfeld diplom som æresmedlem af bestyrelsen. Herman Bang har i Nationaltidende 24/12 1882 offentliggjort en barndomserindring, som giver et livfuldt billede af asylslets arbejde:

»Vi var tit i Asylet; vi saa de Smaa sidde der og trævle, trævle saa flittig med de bitte Fingre Knuder, som bleve spundne og spundne, strikkede til de røde Strømper.

Alle disse smaa hørgule Manker, som rokkede over Tavlerne, alle Hænderne, som førte de klirrende Pinde, alle de Munde, som summede gennem det Svære Alfabet under det lave Loft.

Asylmoder førte an. Hun dirigerede og flyttede den store Pegepind strængt fra Bogstav til Bogstav – med Kridt var der skrevet A og F og H paa den sorte Tavle.

Og Øjne i Nakken maatte Asylmoder have. For straks naar Snedkerens lille Ane, som rendte ved Døren i al sin Fritid og som var saa søvnig, Skindet –, blundede hen og nikkede blot ganske lidt, raabte »Moer« fra Tavlen: Ane – Ane sover!

Og Ane foer op og summede med de andre...

Vi var derinde, naar Moder læste, vi fik Lov til at sidde paa Trinet ved Kathedret og høre efter. Det var Religion, Moder læste i Asylet.

Somme Tider saa remsede de bare Bibelhistorien, og saa faldt vi i Søvn, saa Moder maatte vække os med Pinden. Det var saa søvndyssende. Altid det samme Psalmevers og altid sagt paa én Melodi. Men oftest var det anderledes. Saa fortalte Moder...

Og Moder sang, og alle nynnede med om den »Deilige Jul« og Barnet »født i Bethlehem«.

Saa vidste Børnene, at nu kom Julen snart, og alle de røde Strømper laa ogsaa færdige i deres Kurve.

Asyldamerne havde ogsaa travlt. De holdt Møder hjemme hos Moder, og hver Gang, de skulde komme, kom Bordklokken fra Middagsbordet ind i Kabinettet, og Stolene blev ordnet i to Rækker, og Moder holdt Taler, det kunde man godt høre gennem Nøglehullet.

Damerne ordnede alle Pakkerne – én til hver. Muffediser og en Bluse og et Stykke Linned i hver Pakke.

Til sidst skulde vi hente alt vort gamle Legetøj, og vi fik Lov til at give det altsammen til de fattige Børn, og hver af Damerne havde ogsaa noget med, saa der blev lidt til hver.

Saa var det en Sprællemænd og saa en

Dukke og en Hest med en Vogn for. Det blev pakket ind med det andet, og hele Kabinettet var fuldt af Pakkerne, og Moder talte og talte og købte lige til den sidste dag. For hun syntes altid, der var en, som var bleven forurettet... Og de trængte saa forfærdeligt.

Men om Aftenen, naar Kagerne var bagte, kom det bedste. Saa talte vi Pebernødder i Kræmmerhusene. Alle de Kræmmerhuse af Konzeptpapir med en stor Guldstjerne – det var da noget at fylde.

Tredive Pebernødder i hver og 5 brune Kager ... og ovenpaa Rosinerne og lidt Brystsukker.

Se – saa var Pakkerne færdige, og saa var det »Lille Juleaften«. Husets piger bringer gaverne ud til Asylet om formiddagen og fru Bang pynter juletræet hele dagen, men om aftenen henter hun sine børn, som går med salmebøgerne for at synge for. »Udenfor paa Gaden, kravlet op paa Kjælderhallen staa Mødrene med Ansigterne mod Ruderne. De kan se ind, hvor Damerne tænde Stearinlys i Stagerne og komme Kanellaget paa de store Risengrødsbjerge.

Og der vente de trolig under hele Festen med Ansigterne trykkede flade mod Glasset. Men hele Tiden klapre de smaa Træsko op ad Stentrappen, og Børnene faa de store Tørklæder af ude i Gangen og staae og trikke foran Stuedøren med Træskoene i Haanden.

Saa er Grødfadene ordnet langs alle Borde, og Døren bliver lukket op. De smaa spise ganske stille og uden at sige et Ord. Under tiden falde de i Tanker med Skeen i Haanden og de stirre med store øine paa Stearinlysene og de pletterede Stager. Og naar de er færdige med Grøden, folde de

Hænderne og vente paa Bordbønnen. Asylmoder beder den. Alle Munde hviske efter.«... »Damerne er inde at tænde Træet, som staar i Asylmoderns Stue.

De raabe slet ikke, naar Døren lukkes op, trænge heller ikke paa. De Dristigste staae blot og spærrer Døren for de andre, som gemme sig helt bort, generte, med hele Haanden inde i deres Munde.«

Det generte går dog af dem, da man danner en kæde om juletræet og synger julesalmen. Pakkerne deles ud til børnene som leger lidt med deres gaver; derefter med hinanden. Fru Bang samler dem om sig og fortæller, mens lysene brænder ud. »Damerne skriger, naar Grenene fænge, og Børnene begynder at bringe deres Pakker ud til Mødrene, som kommer frem i Dørene og kige ind med deres store Træsko i Haanden.« Fru Bang slutter af med at fortælle om julenattens begivenheder i Bethlehem. De lytter alle, og mødrene kommer længere frem i stuen. »Saa bryder Moder op. Mødrene komme ind, takke og kysse paa Haanden. Børnene neje og bukke. De vikles ind i de mange Tørklæder og ned ad Borgergades Sne slupre de mange smaa Træsko.«

I en løsere forbindelse med kirken stod to nye stiftelser, som oprettedes i denne tid. Det lykkedes Selskabet for Understøttelse af værdigt trængende og deres Enker ved et særligt bidrag fra Håndværkerforeningen og byens øvrige borgere at få en længe ønsket bolig opført, en toetages bygning i Kildegade nr. 21. Stiftelsen blev kaldt »Den borgerlige Stiftelse« og havde plads til 8 familier og 6 enlige. Den blev taget i brug 1868. Få år efter (i 1875) rejstes i Kildegade nr. 19 »M.G. Nitschkes og Hustrus Stiftelse« på grundlag af et legat på 12.000 rd. fra farver

Ludvig F. Romer (1823-1908), der i næsten 25 år, 1875-98, var res. kapellan og hospitalspræst i Horsens.

Foto i Horsens Byarkiv.

Nitschke. Den kunne optage borgerlige ægtepar og 6 borgerenker eller ugifte. De to stiftelser havde samme bestyrelse og hørte ikke under kirken.²⁷

Til disse milde stiftelser kom talrige legater. Fattigvæsenets legatkapital steg fra 17.800 rd. (35.800 kr.) i 1858 til 152.860 kr. i 1885. I trange tider var offerviljen stor. Overlærer L.P. Loft gjorde en stor indsats med at samle penge ind til velgørende formål; han forestod i mange år en forening, der skaffede middagsmad til børnene om vinteren, pastor Faber stod for brød- og brændeuddelingen, fængselspræst L. S. Hansen var formand for Fængselselskabet,

som drog omsorg for løsladte fanger, og nogle damer dannede et selskab for understøttelse af fattige konfirmander, kateket Baadh og Loft stiftede en bogsamling (i det gamle sygehus på hjørnet af Borgergade og Badstuestræde) for arbejderbefolkningen.²⁸

Den største begivenhed i det kirkeligt-sociale arbejde var imidlertid oprettelsen af en lokal afdeling af Stefansforeningen. Denne var en forening til fremme af kristelige kærlighedsgerninger, stiftet i Århus i sept. 1876 på initiativ af nogle præster, blandt hvilke Johannes Clausen og licentiat Th. Hansen var hovedmændene. Navnet er hentet fra kirkens første martyr, Stefanus, der var blandt de 7 fattigforstandere, som omtales i Apostl. Gern. kap. 6.

Det er forståeligt, at pastor Clausen var ivrig for at få en afdeling af foreningen i Horsens. 14. nov. 1876 samlede han nogle mænd, der etablerede sig som bestyrelse for en tilsigtet Stefansforening. Det var foruden de to præster og kateket Baadh købmændene P. Houmann, H. J. Kragh, M. A. Larsen, herredsfoged O. Muus, landinspektør Slebsagger og farver L. C. Østbirk. De indkaldte til et møde på rådhuset d. 22. nov., hvor pastor Clausen redegjorde for foreningens formål og bad om tilslutning. Horsens Avis refererer fra mødet:

»Dens Formaal var ved frivillige Kræfter og Gaver givne med Glæde at samle Mennesker til Frelseren og om ham; dertil sigtede den allerede for en Maaned siden paabegyndte Børnegudstjeneste, som afholdtes hver Søndag i Kirken skiftevis for Drengene og Piger i en Alder af 8-12 Aar. Kvinder og Mænd (af disse sidste desværre hidindtil kun enkelte), ialt 25, virke i denne Gjerning som Medhjælpere, og Antallet af Børn

er omtrent 450. Fra Søndagen den 26. novemb. vilde et Lokale paa Friskolen ved Byraadets velvillige Imødekommenhed staa aabent for Piger af den tjenende og arbejdende Klasse fra 8-10 Aften; ved Sang og Oplæsning ville de forhaabentlig finde en god Anvendelse for deres Søndags-Aftener. For Fabriksarbejderne var der begyndt en lille Virksomhed paa Spedalsø, idet Fabrikherren velvillig havde overladt et Lokale til Ordets Forkyndelse. Clausen haabede, at andre Fabrikherrer vilde i Tiden stille lignende Lokaler til kristelige Lægfolks og Præsters Raadighed, for at Arbejderne ved Guds Ords Forkyndelse og god Oplæsning kunne vækkes og styrkes i deres aandelige Liv.

Som nærmere Fremtidsopgaver for en Kredsforenings Virksomhed nævnede Taleren Oprettelsen af en Børnestue. Byen havde vel sit smukt indrettede og vel styrede Asyl, hvor 100 Børn kunne optages; men der var sikkert endnu Trang til et Lokale, hvor Mødre, som gik paa Fabrikerne eller havde anden Gjerning at røgte, i Arbejdstiden kunde faa deres Børn anbragte.

Trang maatte der ogsaa være til en Strikke- og Haandgjerningsstue, hvor Piger, som paa Grund af Livsforholdene vare afvante fra at sysle med huslig Gjerning, om Søndag Eftermiddag ved frivillig Bistand kunde dygtiggjøre til i Tiden at fyldestgjøre deres huslige Pligter som Hustruer og Mødre. Trang var der fremdeles til ligeoverfor den Syndflod af usunde og ligefrem usædelige Romaner, som ofte hentedes fra Lejebiblioteker, at faa god Læsning udbredt i Samfundet. Taleren opfordrede kristelige Lægfolk til hver i sin Kreds at virke for de Skrifters Udbredelse som »Udvalget for Folkeoplys-

Det nye børneasyl i Allégade kort efter opførelsen i 1875.

Foto i Horsens Byarkiv.

nings Fremme« og »Foreningen til gudelige Smaaskrifters Udbredelse« stadig udgav; med disse Foreningers Bestyrelse havde Taleren sat sig i Forbindelse.«

Til slut omtalte pastor Clausen diakonissegeringen som et velsignelsesrigt kald for kristelige kvinder, der følte trang til ved sygepleje at afhjælpe timelig og åndelig nød. Han opfordrede til at danne en forening i Horsens til støtte for Diakonissestiftelsens arbejde, så man forhåbentlig snart kunne få diakonisser til byen.

Efter mødet indtegnede 80 personer sig

som medlemmer af Stefansforeningen. Kontingentet blev sat til 2 kr. årligt.²⁹ Forkyndelsen var sikkert på linie med den københavnske Indre Mission. Clausen annoncerer et par gange kolportører som talere, derimod nævnes ingen grundtvigske foredragsholdere.

Byrådet støttede det kirkelige arbejde. 1874 stillede det en sal på rådhuset til rådighed for pastor Clausen til en ugentlig bibeltime, og det var som nævnt ovenfor hjælpsom med lokaler på Friskolen til andre aktiviteter. 1877 overlod det Stefansfor-

eningen 2 lokaler hver søndag aften og et lokale hver lørdag aften med lys og varme i Borgerskolen til aften- og håndgerningsskole for unge piger.

Fra nytår 1878 fik to diakonisser fribolig på Forsørgelsesanstalten. Deres arbejde blev ledet af pastor Clausen, købmand M.A. Larsen og et byrådsmedlem, og kommunen bidrog med 600 kr. årligt. En opgørelse anfører, at de i 1880 havde ydet pleje til 85 familier med i alt 1721 dage og tilset 19 syge, hvoraf enkelte hele året, de øvrige fra en til flere måneder. Der var gennem diakonisserne uddelt til trængende 262 kr. 63 øre, der som gaver var kommet ind til dette brug. Af diakonissekassens regnskab fremgår, at der af denne til syges forplejning var udbetalt 314 kr. 3 øre, til begravelseshjælp 30 kr. og til huslejhjælp 10 kr. Indtægten for hele året havde været 1.742 kr., hvoraf kommunen bidrog med 600 kr., resten var frivillige bidrag. Udgiften var 1.288 kr. 65 øre, deraf til diakonissernes forplejning og vask 648 kr. 97 øre. Diakonissernes hjælp blev med få undtagelser alene givet til fattige og trængende.³⁰

Af kristne menigheder uden for Folkekirken var der i denne tid to, som etablerede sig i Horsens. Metodisterne holdt deres første forsamlinger hos cigarmager Schorn på Grønland i 1878. Det var menigheden i Hornsyld (der var et anneks til Vejle Metodistmenighed), som tog initiativet. I den

første tid flyttede man rundt til forskellige lejligheder. Der var ikke mange medlemmer. I 1878 optoges 12, men mange af de første rejste til U.S.A. I 1881 blev Horsens imidlertid en selvstændig menighed og lejede et hus i Vimmelskaftet nr. 8 for 200 kr. årligt. Her blev indrettet et kapel, ved hvis indvielse en Horsenspræst lykønskede. Der var plads til 200, men foreløbig var der kun 19 medlemmer, i hovedsagen kvinder. Præsterne udskiftedes hyppigt. Den første var C.F. Eltzholtz, som averterer flere møder mod mormonerne. De omtales ellers ikke i pressen, men Eltzholtz har åbenbart set en konkurrent i dem.³¹

Katolikker har der været i Horsens siden det 18. århundrede, da de brabrandtske kedelførere gjorde byen til deres domicil (1764). Det ophørte imidlertid i 1861. Men i 1872 grundlagdes menigheden på ny. Der blev indrettet et kapel, en skole (med 1 elev) og præstebolig på Søndergade 47. 1874 købtes hotel »Royal« på Nørregade (nr. 19), og på grunden opførtes St. Josef Kapel, præstebolig og en skole. Menigheden fik især tilgang af polakker, i 1880 var der ca. 80 medlemmer og omkring 30 børn i skolen. 1881 fik F. Kerff anerkendelse som katolsk præst i Horsens. Han virkede som sådan i 42 år og var meget afholdt, men en fanatisk hader af lutherdommen! Katolikkerne fik anvist gravplads på Østre Kirkegård.³²

NOTER OG HENVISNINGER

Afhandlingen er en fortsættelse af forfatterens artikel i årbog 1986/87 (se note 1). Manuskriptet er efter Svend Aage Bays død 1989 færdiggjort og gennemset af hans datter, bibliotekar Estrid Bay, Odder.

Anvendte forkortelser er anført i parentes ved første omtale.

Kilder i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg:

Århus Bispearkiv (C3): Horsens kirker 1813-1827 (C3-511), 1828-1835 (C3-512), 1836-1845 (C3-513). Bispevisitsatsprotokol nr. 1926: 1805-38 (C3 nr. 1926). Nr. 1927: 1839-54 (C3 nr. 1927). Nr. 1928: 1855-79 (C3 nr. 1928).

Horsens købstads præstearkiv (C 414 A): Nr. 102: Indkomne breve til sognepræsten 1775-1888 (Nr. 102). Nr. 104: Forskellige sager 1814-1902 (Nr. 104).

Horsens kirke- og hospitalinspektionsarkiv (C 621): Regnskabsbog 1847-66 (C 621-4). Indkomne breve 1790-1831 (C 621-16). Indkomne breve 1866-1885 (C 621-17). Forskellige dokumenter 1665-1869 (C 621-19). Klosterkirkens restaurering 1873-1897 (C 621 20A).

Noter:

Ulrik Frederik Rosing

1. Århus Stifts Årbøger 1986/87 s. 58-94: Sv. Aage Bay: Menigheden i Horsens 1785-1820 (ÅSÅ).
2. Wiberg, S. V: Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie, 1870-79 (Wiberg) bd. 1 s. 682 – Dansk Biogr. Lexikon, 1. udg. 1900 – Th. Hauch-Fauchbøll: Slægtshaandbogen. 1900 s. 897-903 – Den danske kirkes historie. Under redaktion af Hal Koch ... et al. Kbh, 1950-66. 8 bind, (Kirke) bind 5 s. 412ff – Rigsarkivet: Danske Kancellisarkiv (Dsk.kan.): H 8 Registrantsag 1801 nr. 355(1) – Nedergaard, Poul: Bidrag til en dansk præste- og sognehistorie 1951-72 (Nedergaard) bd. 7 s. 324.
3. Smaastykker. Ved Udvalget til Oplysnings Fremme. VII bd. 4 H, 1895 s. 257-287: Hedevig Rosing: Erindringer om Livet paa de engelske Fangeskibe 1807-14 – Dsk kan. H 8 Reg. 1810.
4. Dsk kan. 1 Depart. Reg. nr. 50/1822(1) – C3-511 angiver 9/3, men Rosing meddeler biskoppen sin udnævnelse 27/2.
5. Folketælling 1834.
6. C3-511 26/11 1821.
7. C3-511 31/1 og 3/2 1825 – C414 A nr. 102 9/9 1841 – C621-16.
8. Dsk kan. 1 Dep. Brevsag nr. 3030/1828.
9. ÅSÅ s. 72.
10. Maanedlige Efterretninger fra Bibelselskabet for Danmark 1824, 1825, 1833 og 1838.
11. C3 nr. 1926.
12. C3-511 15/2 1823.
13. Kirkebogen – C414A nr. 102: Kateket Rasmussen til Tetens 14/9 1841.
14. Jensen, J.K.: Borgen- og Almueskolevæsen i Horsens, 3 bd., 1936-38 (Jensen) bd.2 s. 107-111.
15. Carl Th. Jørgensen: Rosing Ræderske Aftenskole. Horsens 1964 – Horsens Avis (HA) 3/2 1829 og 9/2 1830 – om Massmann: se Dansk Biogr.Lek. 1., 2. og 3. udg.
16. C3-511 6/10 og 7/10 1827.
17. Dsk kan. H 18 Brevsag 1834 nr. 2555 6/9.
18. Dsk kan. 1. Dep. Reg. nr. 687/1841 17/4.
19. Sv. Aage Bay: Horsens kommunale styre 1837-1868. Horsens, 1985 (Kom.styre) s. 75 – HA 7/4 1840.
20. ÅSÅ s. 80-82.
21. C3-512 20/9 1830.
22. C3-513 16/10 1837.
23. C3-513 27/2 1842.
24. C3-511 10/7, 12/7, 17/8 og 23/11 1826 – C3-512 7/6, 8/6, 20/9 og 25/11 1828, 13/1 1829 – Inge Florup Nielsen: Musiklivet i Horsens 1600-1930. (Florup) s. 21.
25. C3-512 29/7 og 20/9 1830.
26. C3-512 3/1 1831, jvf Jensen bd. 2 s. 127-131.
27. C3-511 12/3 1827.
28. Årsskrift fra Horsens Museum 1986 s. 63-70: Sv. Aage Bay: Assistentkirkegårdens tilblivelse.
29. HA 13/4 1841.
30. Hans Henrik Blache, prof., rektor ved Århus Kate-dralskole (død 30/5 1871).

Menigheden 1841-1862

1. Dsk kan. 1. Dep. Reg. nr. 687/1841 17/4.
2. Wiberg bd. 3 s. 644, s. 296 og s. 645 – Nedergaard bd. 7 s. 311f.
3. Nedergaard bd. 7 s. 335f – Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. 6 af Henry Petersen, s. 17 f, s. 28. Kbh. 1962.
4. Dsk kan. 1. Dep. Reg. nr. 687/1841 17/5.
5. C3 nr. 1927.
6. C3-513 18/12 1840, – Jensen bd. 2 s. 131-136 – HA 1843.
7. Dsk kan. 1. Dep. Reg. nr. 1047/1842 14/5 og 30/5.
8. C(P.T.) Knudsen: Fastrupbogen »Klaps«, Viborg, 1911 (Knudsen) s. 39 (Knudsen var søn af L.A.C. Knudsen, adjunkt ved Horsens Lærde Skole 1838-48, senere sognepræst i Agri-Egens. Han gik i skole i Horsens og blev student 1858. Fra 1883 til 1903 var han sognepræst i Vammen. Han karakteriseres af Nedergaard som en begavet, betydelig personlighed, men en særling, der prædikede kirken tom (bd. 6 s. 199). Hans bog giver interessante oplysninger om livet i Horsens, men er præget af hans stærke antipatier og sarkastiske holdning til de omtalte personer.) – Provst Basses udtalelse findes C3-513 okt. 1844 – Om Tetens' forhold til kateketerne og lærerne se Jensen bd. 2 s. 126-173.
9. Wiberg bd. 1 s. 683 – Nedergaard bd. 7 s. 335 f.
10. Dsk kan. 1. Dep. Reg. nr. 1049/1842 14/5.
11. C3 nr. 1927. (Katekumener = »nyomvendte«).
12. HA 4/8 1849.
13. Nedergaard bd. 7 s. 67 – Wiberg bd. 1 s. 45 – Carl Koch: Søren Kierkegaard og Emil Boesen. Kbh. 1901 – Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift. Århus, 1936 s. 104-110: August F. Schmidt: Stiftprovst Emil Boesen.
14. Rigsarkivet. Kultusmin. 1. kontor: Journalsager nr. 956/1849, (Kultusmin.).
15. C3 nr. 1928.
16. HA 28/7 1851, 17/11 1852, 6/1 1856, 3/4 1857, 3/12 1859, 27/9 1861.
17. HA 17/4 1863.
18. C414 A nr. 104 9/2 1861.
19. Kirkeh. bd. 6 s. 294-297 – Kirkelexikon for Norden, bd. 3. Kbh. 1911 (Psalmer).
20. C3-513 – Florup s. 21-26 – Carl Th. Jørgensen: Et Horsenssekel og mennesker, der var. Horsens, 1950 s. 52-59 – HA 22/12 1855.
21. C3-513 – Jensen bd. 2 s. 68 og 129 f – HA 21/10 1846.
22. Års. for Horsens Mus. 1986 s. 69.
23. C3-513 1839 og 1845 – C621-4 (regnskabet) – C621-20A.
24. HA 18/3 1861.
25. Kirkebogen.
26. C414 A nr. 104.
27. C621-4 – C414 A nr. 102 9/2 1861 – HA 24/12 1847 og 1853.
28. C3 nr. 1928.
29. C621-19.
30. Kultusmin. nr. 157/1863.
31. Rådstuearkivet D 13-173 16/12 1850 – Kirke. bd. 7 s. 20, 31 og 79.
32. Kirkeh. bd. 7 s. 64-68.
33. Knudsen s. 67 f.
34. Minder fra gamle grundtvigske Hjem. Red. af H.P.B. Barfod. Bd. 2. Kbh. 1924 s. 53-71: Julie Fog: Minder fra Præsten Carl Fog og Hustrus Hjem i Skjoldager Præstegaard.
35. Johan Bønnelycke Jørgensen: Slægten Reedtz på Palsgaard og Tamdrup Bisgaard samt dennes efterslægt. Horsens, 1971. s. 75 ff.
36. HA 12/7 1862.
37. Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling. Udg. af H. Skat Rørdam. Bd. 1. Kbh. 1916 s. 41 f.
38. Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden, 1963, (Larsen).
39. Larsen s. 137 f.
40. Knudsen s. 67.
41. Jensen bd. 2 s. 160.
42. Kultusmin. nr. 59/1862 (Indstillingen 28/3 1862)
43. HA (borgmester Jessen i årsberetning 1863) – C414 A nr. 102 og C414 A nr. 104.
44. HA 17/4 1863.

Menigheden 1863-1884

1. Kultusmin. 1. kontor Journal 157/1863 – Kirkehistoriske Samlinger. 1954: Bjørn Kornerup: Tillæg s. 276-278.
2. Kirkeh. bd. 7 s. 78-82, s. 119-124.
3. Ansøgningen 10/2 1863 i Rigsarkivet (nr. 157/1863) – Kirkeh. Sam. 1954: Hans Vald. Gregersen: Herman Bangs fader, Frederik Ludvig

- Bang s. 267 f og Kornerup s. 276-278 – Harry Jacobsen: Den unge Herman Bang. Kbh. 1954.
4. O. Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie. Odense, 1897 (Fabr.) s. 107 f – HA stedvis.
 5. C414 A nr. 102 – HA 13/7 1863.
 6. Om kateketerne se Jensen bd. 3.
 7. Horsens Byråds Forhandlinger (BF) 1868 – Kgl.resol. 15/7 1863 – HA 28/2 1863.
 8. HA 31/1, 14/4 og 7/6 1869.
 9. Florup s. 74 f – HA stedvis – Salmebogstillægget 27/2 1877.
 10. Dansk Biogr. Lek. 3. udg. 1979 – Nedergaard bd. 7 s. 31-33.
 11. Fabr. s. 108 – Nedergaard bd. 7 s. 325 og s. 336 – BF 91 Clausen 9/3 1891.
 12. Fabr. s. 82 – Kirkesynsprotokollerne på kordegnekontorerne – Lov af 19. Feb. 1861 om nogle Bestemmelser vedrørende Kirkesyn. Præstegaardssyn m.v. – Lov af 26. Maj 1868 om Kjøbstadcommunerne Styrelse m.v. §17.
 13. C621-4.
 14. C621-17.
 15. Til det flg. BF – HA 1/11 1875.
 16. C621-17 – HA 15/6 1876.
 17. HA 1/11 og 8/11 1875.
 18. Synsprotokollen – C621-20A.
 19. C621-17.
 20. C621-17 og synsprotokollen 1883.
 21. HA 28/8 og 20/10 1879 (udførlig beskrivelse).
 22. Synsprotokollen 1880 – C621-17 – HA 4/6, 8/7 og 19/8 1880.
 23. Angående portalen: HA 28/8 og 15/12 1880.
 24. HA 25/11 1876.
 25. HA 12/1 1877 (reskriptet 22/12 1876) – om kirkesalen HA 22/3 1869 – jvf. Fabr. s. 175-178.
 26. Kom.styre s. 75 – HA 19/4 1876 (indvielsen) – Nationaltidende 24/11 1882 – Harry Jacobsen s. 29.
 27. Kom.styre s. 74.
 28. Legater: se vejviserne og byens regnskaber – frivilligt hjælpearbejde se HA bl.a. 14/1, 20/2 og 1/11 1869, 16/4 1870, 3/10 1871.
 29. HA 24/11 1876.
 30. Kirkelex. for Norden bd. 1, Århus 1900 (Diakonisser), bd. 4 Kbh. 1929 (Stefansforeningen) – HA 9/11 1881 – BF 11/2 1882.
 31. Chr. Nielsen: Fem og tyve Aar af Horsens Methodistmenigheds Historie. Horsens, 1906 – HA 20/5 1882.
 32. Preben Hahn-Thomsen: Horsenaes Catholica. 1872-1972. Horsens, 1972 – BF 10/1 1877 – HA 16/9 1872 og 25/10 1881 – C414 A nr. 102.

Historisk Samfund 1993-94

Beretning 1993-94

Der var i sommeren 1993 planlagt to ture. Den første, en halvdagstur i maj til Danmarks Elmuseum med besøg på særudstillingerne: »Sundhed, skønhed, kraft« (om elektrisk sygdomsbehandling) og »Alle tiders køkken«, samt til Ulstrup, måtte dog aflyses på grund af manglende tilslutning. Heldagsturen til Sydvestfyn den 5. september havde derimod god tilslutning af ca. 40 deltagere. Turen indledtes med besøg på Wedellsborg og i Husby kirke, der rummer Wedellslægtens gravminder. Efter frokost i Spisehus Kompasset i Assens var kordegn Børge Madsen guide i Assens Vor Frue kirke, hvorefter turen fortsatte med besøg på Krengerup. Lave fynske jernbaneoverskæringer gav anledning til en noget forsinket hjemkomst til Århus, der først nåedes ved 19-tiden.

Årbogen for 1993 blev afleveret fra trykkeriet kort efter nytår og udsendt til medlemmerne i februar 1994. Bogens otte artikler dækkede geografisk bredt fra Anholt til Samsø, over Århus, Borum og Kasted til Hundslund og Silkeborg. Hovedartiklen om Redningsvæsenet på Anholt blev endvidere udsendt som særtryk med støtte af Kjemsfonden og bl.a. afsat i et større antal til Anholt Lokalhistoriske Arkiv.

Årets generalforsamling blev holdt torsdag den 24. marts på hotel Ansgar. Formanden aflagde beretning om årets aktiviteter og nævnte herunder, at der havde været en

mindre nettotilbagegang i medlemstallet, der herefter lå på lidt under 500. Han opfordrede til, at såvel bestyrelse som medlemmer virkede aktivt for at skaffe tilgang af nye medlemmer. Det indledte samarbejde med amtskredsen af lokalarkiver og Erhvervsarkivet og kurser og foredrag ville blive søgt udvidet til at omfatte andre af de historiske foreninger og institutioner i Århus.

Kort efter generalforsamlingen 1993 var N.J. Israelsen udtrådt af bestyrelsen og afløst af suppleanten, Lili Willumsen. Derefter havde bestyrelsen konstitueret sig med Erik Korr Johansen som formand, Ib Gejl som næstformand, Lili Willumsen som kasserer samt Lisbeth Ruby Vedel-Smith og Poul Porse som udflugtsudvalg og Ib Gejl og Erik Korr Johansen som redaktører for årbogen. Pr. 31. december 1993 ophørte Historisk Samfunds deltagelse i ledelsen af Øm Kloster Museum med Ib Gejls og Finn H. Lauridsens udtræden af museets bestyrelse efter oprettelsen af en særlig museumsforening.

Efter godkendelse af formandsberetning og regnskab blev de afgående bestyrelsesmedlemmer Erik Korr Johansen, Ib Gejl, Poul Porse og Lili Willumsen genvalgt. Generalforsamlingen blev afsluttet med et spændende lysbilledforedrag af cand. mag. Jesper Laursen: »Historien i Skoven«, hvor han fortalte om, hvad man kan finde af kulturlevn og fortidsminder i skovene omkring Århus og i det øvrige Østjylland.

Regnskab 1993

Driftsregnskab

Indtægter:	Kontingenter	57.986,17	
	Bogsalg	1.086,00	
	Renter	527,87	
	Tilskud fra Århus kommune for 1994	3.700,00	
	Tilskud fra Kulturministeriet for 1992	4.290,00	
	Deltagerbetaling, ture	3.600,00	
			<u>71.190,04</u>

Udgifter:	Trykning af årbog 1992	53.673,75	
	Transportudgifter, ture	3.437,75	
	Møder og repræsentation	1.143,50	
	Porto og forsendelse	3.507,50	
	Kontorartikler	3.759,63	
	Telefon	400,00	
	Kontingenter til SLF og Fortid & Nutid	2.393,00	
	Årets overskud	2.875,16	
			<u>71.190,04</u>

Status

Aktiver:	Til gode fra Kulturministeriet for 1993		4.290,00
	Beholdninger: Kasse	1.189,75	
	Bank	1.228,28	
	Giro	13.625,15	16.043,18
			<u>20.333,18</u>

Passiver:	Århus kommunes tilskud for 1994		3.700,00
	Jysk Selskab, porto		1.461,25
	Beholdninger pr. 1.1.1993	12.296,77	
	Overskud 1993	2.875,16	15.171,93
			<u>20.333,18</u>

Regnskabet er godkendt, beholdningerne kontrolleret.

Århus, den 23. februar 1994

Jens Byrith

INDHOLD

ÅGE SKJELBORG:

Strejftog til Paradis

SIDE 7

ESTRID WILHELMS:

Hvad en gravsten kan berette

SIDE 28

THOMAS JOHANSEN:

Dynæs, Hattenæs og Næge

SIDE 41

KURT DALSGÅRD SØRENSEN:

Ny Mølle i Lisbjerg

SIDE 51

ANNE MARIE SKOVFOGED:

Rathlousdal Allé

SIDE 83

JOHN W. OLDAM:

Spredte glimt fra »det mørke Århus« ca. 1910-35

SIDE 93

SVEND AAGE BAY (†):

Menigheden i Horsens 1820-1884

SIDE 103

Historisk Samfund 1993-94

SIDE 158